

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
ΤΜΗΜΑ ΨΗΦΙΑΚΩΝ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ
Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
«ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΩΝ»
Ακαδημαϊκό έτος 2021-2022

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
της Αικατερίνης Μεζίνη (Α.Μ.: ΜΔΙ2125)

ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΜΙΣΟΥΣ ΣΤΑ ΜΕΣΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΚΤΥΩΣΗΣ

Επιβλέπουσα:

Καθηγήτρια Λίλιαν Μήτρου

Πειραιάς, Απρίλιος 2023

Πίνακας περιεχομένων

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	3
ABSTRACT	4
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	5
1. Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΦΡΑΣΗΣ	9
1.1. Ελευθερία της έκφρασης, αστική Δημοκρατία και λογοκρισία.....	9
1.2. Ελευθερία της έκφρασης: Νομοθετικό Πλαίσιο και Περιεχόμενο του Δικαιώματος	11
1.3. Η ελευθερία της έκφρασης στο διαδίκτυο- Το «συμμετοχικό διαδίκτυο»	12
1.4. Η Τριτενέργεια του δικαιώματος της ελευθερίας της έκφρασης- Τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης ως αποδέκτες του δικαιώματος.....	14
2. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ ΜΙΣΟΥΣ	17
2.1. Η σημασία του ορισμού της έννοιας της ρητορικής μίσους	17
2.2. Ορισμός της έννοιας «ρητορική μίσους»	18
2.3. Διάκριση Ρητορικής Μίσους και Ρατσιστικού Εγκλήματος	22
2.4. Η σύγκρουση της ελευθερίας της έκφρασης με την απαγόρευση της ρητορικής μίσους.....	22
3. Η ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΜΙΣΟΥΣ ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ ΚΑΙ ΣΤΑ ΜΕΣΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΚΤΥΩΣΗΣ	27
3.1. Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης: Ορισμός.....	27
3.2. Ο ρόλος του διαδικτύου και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στη διάδοση της ρητορικής μίσους	28
3.3. Το παράδειγμα της γενοκτονίας των Ροχίνγκια	31
4. ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ ΜΙΣΟΥΣ.....	35
4.1. Η ρητορική μίσους υπό το Διεθνές Δίκαιο.....	35
4.1.1. Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών.....	35
4.1.2. Συμβούλιο της Ευρώπης	36
4.1.2.1. Κείμενα με δεσμευτική ισχύ	36
4.1.2.2. Κείμενα με μη δεσμευτική ισχύ	39
4.1.2.3. Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά του ρατσισμού και της μισαλλοδοξίας (ECRI)	42
4.2. Το ευρωπαϊκό νομοθετικό πλαίσιο της ρητορικής μίσους.....	44
4.2.1. Απόφαση-πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ του Συμβουλίου σχετικά με την καταπολέμηση ορισμένων μορφών και εκδηλώσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας μέσω του ποινικού δικαίου.....	45
4.2.2. Επέκταση του καταλόγου των «εγκλημάτων της ΕΕ» ώστε να περιλαμβάνει τη ρητορική μίσους και τα εγκλήματα μίσους.....	46
4.3. Η ρητορική μίσους στο ελληνικό δίκαιο	48
5. Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΗΣ ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ ΜΙΣΟΥΣ ΣΤΑ ΜΕΣΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΚΤΥΩΣΗΣ.....	54
5.1. Οι νομοθετικές πρωτοβουλίες για την αντιμετώπιση της ρητορικής μίσους στα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης	54

5.1.1. Ο Κώδικας Συμπεριφοράς για την καταπολέμηση της παράνομης ρητορικής του μίσους στο διαδίκτυο.....	54
5.1.2. Η περίπτωση της Γερμανίας- The Network Enforcement Act (“NetzDG”)	57
5.1.3. Η Πράξη για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες (Digital Services Act)	63
5.2. Έλεγχος περιεχομένου (Content moderation).....	67
5.2.1. Οι Κανόνες («οι Όροι και Προϋποθέσεις») των πλατφορμών.....	67
5.2.1.1. Η «ειδησεογραφική αξία του δημοσιεύματος»	69
5.2.2. Μορφές ελέγχου του περιεχομένου: Η Ειδοποίηση και Δράση και ο Προληπτικός έλεγχος περιεχομένου	72
5.2.2.1. Ειδοποίηση και Δράση (Re-active Notice and Action).....	72
5.2.2.2. Προληπτικός έλεγχος περιεχομένου.....	74
5.2.2.3. Η χρήση Τεχνητής Νοημοσύνης (TN) στον προληπτικό έλεγχο του περιεχομένου	75
5.2.3. Οι δυσκολίες ορθής ανίχνευσης των εκφράσεων μίσους- Η αναποτελεσματικότητα του αλγοριθμικού ελέγχου του περιεχομένου	79
5.3. Η εποπτεία- Η περίπτωση του Oversight Board του Facebook.....	81
6. Η ΕΥΘΥΝΗ ΤΗΣ ΠΛΑΤΦΟΡΜΑΣ.....	84
6.1. Τα συστήματα ευθύνης.....	84
6.2. Τα συστήματα «Ειδοποίησης και Δράσης» και η επιβολή ευθύνης τους παρόχους.....	87
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	93
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	95

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται το συνολικό νομοθετικό πλαίσιο που ρυθμίζει τη ρητορική μίσους στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, τους τρόπους αντιμετώπισης της στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης καθώς και την ευθύνη που υπέχουν οι εταιρείες που παρέχουν υπηρεσίες μέσω κοινωνικής δικτύωσης για ρητορική μίσους που αναρτάται στις πλατφόρμες τους. Στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας, αναπτύσσεται η έννοια της ελευθερίας της έκφρασης, η σημασία της εντός του δημοκρατικού πολιτεύματος, το νομοθετικό πλαίσιο που την προστατεύει καθώς και το περιεχόμενο του δικαιώματος. Επιπλέον, γίνεται ειδική αναφορά στο ρόλο που διαδραματίζει το διαδίκτυο και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης στην άσκηση της ελευθερίας της έκφρασης καθώς και στο ζήτημα της τριτενέργειας του δικαιώματος. Στη συνέχεια, στο δεύτερο κεφάλαιο, επιχειρείται να δοθεί ορισμός της έννοιας της ρητορικής μίσους και τονίζεται η ανάγκη και η πρακτική σημασία της ύπαρξης ενός ενιαίου και κοινώς αποδεκτού ορισμού. Τέλος, αναλύεται, το ζήτημα της σύγκρουσης της ελευθερίας της έκφρασης με την απαγόρευση της ρητορικής μίσους. Το τρίτο κεφάλαιο αφιερώνεται στην ανάδειξη του ρόλου που διαδραματίζουν τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης στη διάδοση της ρητορικής μίσους και αναλύεται η σχετική υπόθεση της «γενοκτονίας των Ροχίνγκια». Στο τέταρτο κεφάλαιο παρατίθεται το διεθνές, ευρωπαϊκό και εθνικό νομοθετικό πλαίσιο που ρυθμίζει την ρητορική μίσους. Στο πέμπτο κεφάλαιο, παρουσιάζονται οι τρόποι με τους οποίους αντιμετωπίζεται η ρητορική μίσους στα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης. Τέλος, στο έκτο κεφάλαιο, παρουσιάζονται τα συστήματα ευθύνης των φορέων παροχής υπηρεσιών φιλοξενίας για παράνομο περιεχόμενο που αναρτάται στις πλατφόρμες τους, και δη για περιεχόμενο παράνομης ρητορικής μίσους.

ABSTRACT

The present paper examines the overall legal framework that regulates hate speech on social media, its clash with freedom of expression, the methods by which it is addressed on social media and the liability of companies providing social media services for illegal hate speech disseminated through their platforms. The first chapter of the thesis presents the concept of freedom of expression, its importance within the democratic constitution, the legislative framework that protects it and the content of the right to freedom of expression. Furthermore, special reference is made to the role that the internet and social media play in the exercise of freedom of expression and the horizontal effect of the right. In the second chapter, we attempt to define the concept of hate speech and we underline the necessity and importance of the existence of a single and commonly accepted definition. Finally, the issue of the conflict between freedom of expression and the prohibition of hate speech is analysed. The third chapter focuses on the role that social media play in the dissemination of hate speech and also analyses the case of the “Rohingya genocide”. The fourth chapter presents in detail the international, european and national legal framework that regulates hate speech. In chapter five, we describe how hate speech in social media is countered. Finally, in chapter six, this paper examines the liability systems of hosting service providers for illegal content posted on their platforms, especially for illegal hate speech content.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ελευθερία της έκφρασης αποτελεί αδιαμφισβήτητα θεμέλιο λίθο κάθε δημοκρατικής κοινωνίας. Το διαδίκτυο και ιδιαίτερα τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης έχουν αποτελέσει στην κυριολεξία έναν νέο «χώρο» συνάντησης και επικοινωνίας. Διανύουμε την εποχή του Web 2.0., του λεγόμενου «συμμετοχικού» διαδικτύου. Οι χρήστες του διαδικτύου, και ιδίως των μέσων κοινωνικής δικτύωσης δεν αποτελούν πλέον παθητικούς αποδέκτες του περιεχομένου, αλλά δημιουργικούς παραγωγούς. Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης δεν έχουν μόνο ψυχαγωγικό χαρακτήρα αλλά και κοινωνικοπολιτικό, προωθούν την αμφίπλευρη επικοινωνία, την ανταλλαγή απόψεων και τη διαπροσωπική αντιπαράθεση.

Η ρητορική μίσους αποτελεί άρνηση των αξιών της ανεκτικότητας, της ενσωμάτωσης, της ποικιλομορφίας και της ίδιας της ουσίας των κανόνων και αρχών των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Μπορεί να εκθέσει τα άτομα σε διακρίσεις, κακοποίηση και βία αλλά και σε κοινωνικό και οικονομικό αποκλεισμό. Από την άλλη πλευρά, η ελευθερία της έκφρασης δεν είναι απόλυτο δικαίωμα και ως εκ τούτου είναι συνταγματικά ανεκτή η απαγόρευση και ποινικοποίηση της ρητορικής μίσους.

Σε καταστάσεις όπου η εξάπλωση και η επιρροή της ρητορικής μίσους δεν αποτρέπεται, τέτοιες κακοήθεις ιδέες βρίσκουν γόνιμο έδαφος, γίνονται κοινωνικά αποδεκτές, αποτελούν αφορμή διάπραξης εγκλημάτων και μπορούν να έχουν αρνητικές και επικίνδυνες συνέπειες στις κοινωνίες, οδηγώντας σε ακραίες παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων, μέχρι και σε εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας και σε γενοκτονίες. Έχει άλλωστε αποδειχθεί και ιστορικά πως «οι λέξεις έχουν σημασία». Όπως πολύ σωστά επεσήμανε ο E. Delruelle, η ρητορική μίσους αποτελεί στην πραγματικότητα πράξη, κι όχι απλά μια άποψη.¹ Τις τελευταίες δεκαετίες ο ρατσιστικός λόγος ήταν προάγγελος αποτρόπαιων εγκλημάτων, συμπεριλαμβανομένων του Ολοκαυτώματος, της γενοκτονίας στη Ρουάντα, στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, στην Καμπότζη και της γενοκτονίας των Ρογίνγκια στη Μιανμάρ.

Παρόλο που η ρητορική μίσους υπήρχε πάντα, το διαδίκτυο έχει εξελιχθεί πλέον στο βασικό μέσο για την διάδοση της. Όπως πολύ σωστά έχει επισημανθεί: «Τα μέσα κοινωνικής

---

¹ E. Delruelle, "Introduction", L'incitation à la haine : "Quand dire, c'est faire" - Approche pragmatique de la liberté d'expression, Seminar organised by the Centre for Equal Opportunities and Opposition to Racism (Brussels, 25 November 2011).

δικτύωσης παρέχουν ένα παγκόσμιο megάφωνο για το μίσος».² Η ρητορική μίσους διαδίδεται ραγδαία, χωρίς κόστος, ανώνυμα και έχει τη δυνατότητα να φτάσει σε απεριόριστο αριθμό ακροατών. Το διαδίκτυο, μάλιστα, δημιουργεί και ορισμένες προκλήσεις στην προσπάθεια αντιμετώπισης της ρητορικής μίσους, καθώς αποτελεί ένα παγκόσμιο δίκτυο στο οποίο εμπλέκονται οι νομοθεσίες και οι δικαιοδοσίες περισσότερων κρατών. Οι εταιρείες που δραστηριοποιούνται στο χώρο του Διαδικτύου πρέπει να είναι σε θέση να αντιμετωπίσουν τη διάδοση του διαδικτυακού μίσους στις πλατφόρμες τους. Προς αυτή την κατεύθυνση έχουν κινηθεί διεθνείς οργανισμοί και κυβερνήσεις, προκειμένου να αντιμετωπίσουν το φαινόμενο.

Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης χρησιμοποιούν μηχανισμούς ελέγχου προκειμένου να αντιμετωπίσουν το παράνομο περιεχόμενο στις πλατφόρμες τους, συμπεριλαμβανομένης της ρητορικής μίσους. Ο έλεγχος περιεχομένου (content moderation) έχει επικριθεί στην πράξη για επιβολή «ιδιωτικής λογοκρισίας». Ειδικά στην περίπτωση του προληπτικού ελέγχου περιεχομένου με τη χρήση συστημάτων τεχνητής νοημοσύνης, η κριτική δεν επικεντρώνεται μόνο στην πιθανή επιβολή αδικαιολόγητων περιορισμών στην ελευθερία της έκφρασης αλλά και στην τυχόν αναποτελεσματικότητα των εν λόγω μηχανισμών και στην έλλειψη διαφάνειας και επαρκούς αιτιολόγησης των αποφάσεων τους.

Ωστόσο, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης- ιδίως τα μεγαλύτερα- έχουν ορίσει στους όρους τους ότι απαγορεύουν τη ρητορική μίσους, προβλέποντας τόσο μηχανισμούς ελέγχου τυχόν διάδοσης της, «κυρώσεις» για τους χρήστες αλλά και εσωτερικές διαδικασίες προσφυγής κατά των κυρώσεων. Πλέον, μετά την θέση σε ισχύ της «Πράξης για τις ψηφιακές Υπηρεσίες», θεσπίζονται επιπρόσθετες υποχρεώσεις για τους παρόχους υπηρεσιών φιλοξενίας. Αναφορικά με την ευθύνη των παρόχων για παράνομη ρητορική μίσους που διακινείται στις πλατφόρμες τους, η νομοθεσία τους παρέχει ως ένα βαθμό «ασυλία».

Η παρούσα εργασία εκπονήθηκε βάσει της βιβλιογραφικής έρευνας. Ειδικότερα, αναζητήθηκε υλικό στην ελληνική και ξενόγλωσση βιβλιογραφία και αρθρογραφία, σε διδακτορικές διατριβές, στην ελληνική, ευρωπαϊκή και αμερικανική νομοθεσία καθώς και στη νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων, του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ) αλλά του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ). Στη συνέχεια,

---

² United Nations, “What is hate speech?” διαθέσιμο σε: <https://www.un.org/en/hate-speech/understanding-hate-speech/what-is-hate-speech>

αφού συλλέχθηκε και μελετήθηκε το εν λόγω υλικό, έτυχε επεξεργασίας και διατυπώθηκε στην παρούσα εργασία έτσι ώστε να παρατεθεί το συνολικό νομοθετικό πλαίσιο που ρυθμίζει τη ρητορική μίσους και να αναλυθούν διεξοδικά οι μηχανισμοί δράσης που χρησιμοποιούνται από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης για την καταπολέμηση του φαινομένου. Δεν εξετάζεται η ευθύνη των δραστών αλλά η ευθύνη των παρόχων φιλοξενίας του περιεχομένου.

Σκοπός της παρούσας εργασίας δεν είναι η αντιμετώπιση της ρητορικής μίσους μέσω του ποινικού δικαίου ούτε η εξέταση της ποινικής και αστικής ευθύνης του δράστη. Στόχος της εργασίας είναι η ανάλυση της έννοιας της ρητορικής μίσους, της επίδρασης που έχουν ασκήσει τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης στη διάδοση της καθώς και η παράθεση του νομοθετικού πλαισίου που τη ρυθμίζει αλλά και η εξέταση των μέσων και των μηχανισμών με τους οποίους οι εταιρείες που παρέχουν υπηρεσίες μέσω κοινωνικής δικτύωσης αντιμετωπίζουν το φαινόμενο. Η παρούσα εργασία καλείται να απαντήσει κυρίως στα εξής ερωτήματα: Είναι νόμιμος ένας περιορισμός της ελευθερίας της έκφρασης προκειμένου να απαγορεύσει την διάδοση ρητορικής μίσους; Τι ρόλο έχει διαδραματίσει το διαδίκτυο και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης στην έκφραση αλλά και στη διάδοση ρητορικής μίσους; Δεσμεύονται εταιρείες που παρέχουν υπηρεσίες μέσω κοινωνικής δικτύωσης από την ελευθερία της έκφρασης; Ποιο είναι το νομοθετικό πλαίσιο που ρυθμίζει το σχετικό φαινόμενο; Πως αντιμετωπίζεται η διάδοση της ρητορικής μίσους στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης; Επέχουν ευθύνη οι εταιρείες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης για περιεχόμενο ρητορικής μίσους που δημοσιεύουν οι χρήστες τους και φιλοξενείται στις πλατφόρμες τους;

Ειδικότερα, η εργασία διαρθρώνεται σε 6 κεφάλαια. Ξεκινώντας, στο πρώτο κεφάλαιο, με μία ανάλυση του δικαιώματος της ελευθερίας της έκφρασης προχωράμε, στο δεύτερο κεφάλαιο, στην εξέταση της έννοιας της ρητορικής μίσους, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στη σύγκρουση του δικαιώματος της ελευθερίας της έκφρασης με την απαγόρευση της ρητορικής μίσους και ειδικότερα στη μεθοδολογία και στα κριτήρια που χρησιμοποιεί το ΕΔΔΑ κατά τη στάθμιση τους. Στη συνέχεια, στο τρίτο κεφάλαιο, αναδεικνύεται πως η ευρεία χρήση του διαδικτύου και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης έχει οδηγήσει σε όξυνση του φαινομένου. Παρατίθεται μάλιστα εκτενής ανάλυση της υπόθεσης της γενοκτονίας των Ροχίνγκια, που αποδεικνύει κάλλιστα ότι το ίδιο το επιχειρηματικό μοντέλο των μέσων κοινωνικής δικτύωσης μπορεί να ενισχύσει και να προωθήσει τη ρητορική μίσους. Στο τέταρτο κεφάλαιο παρατίθενται αναλυτικά τα διεθνή και ευρωπαϊκά νομοθετικά κείμενα

που ρυθμίζουν τη ρητορική μίσους αλλά και η ελληνική νομοθεσία. Σημαντικό μέρος της παρούσας εργασίας αφιερώνεται στους τρόπους και τους μηχανισμούς με τους οποίους επιδιώκεται η καταπολέμηση της ρητορικής μίσους στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Ειδικότερα, αναφέρονται τόσο τα νομοθετικά κείμενα που ορίζουν τις διαδικασίες και θεσπίζουν μηχανισμούς αντίδρασης των παρόχων αλλά και ο βασικός μηχανισμός δύναμει του οποίου εντοπίζεται και καταργείται το παράνομο περιεχόμενο, ο οποίος είναι ο έλεγχος περιεχομένου. Αναλύονται τα διάφορα είδη ελέγχου του περιεχομένου, ο ρόλος που παίζει η χρήση τεχνολογιών τεχνητής νοημοσύνης στον εντοπισμό ρητορικής μίσους αλλά και οι δυσκολίες που συναντώνται στην ανίχνευση της. Στο έκτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα συστήματα ευθύνης των φορέων παροχής υπηρεσιών φιλοξενίας για παράνομο περιεχόμενο που αναρτάται στις πλατφόρμες τους, και δη για περιεχόμενο παράνομης ρητορικής μίσους.

1. Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΦΡΑΣΗΣ

1.1. Ελευθερία της έκφρασης, αστική Δημοκρατία και λογοκρισία

Η ρήση «διαφωνώ με αυτό που λες, αλλά θα υπερασπιστώ μέχρι θανάτου το δικαίωμα σου να το λες», που αποδίδεται στον Βολταίρο, συνοψίζει τη φιλελεύθερη αντίληψη που έχει επικρατήσει αναφορικά με το εν λόγω δικαίωμα από τα τέλη του Μεσαίωνα ως τις μέρες μας. Είναι χαρακτηριστικό πως ήδη από τη Γαλλική Διακήρυξη του 1789 η ελευθερία της γνώμης αναγνωρίστηκε ως ένα από τα πιο πολύτιμα δικαιώματα του ανθρώπου. Στο άρθρο 11 αυτής οριζόταν ότι «Η ελεύθερη διάδοση των σκέψεων και των γνώμων είναι ένα από τα πολυτιμότερα δικαιώματα του ανθρώπου».³ Επιπλέον, η Πρώτη Τροποποίηση του Αμερικανικού Συντάγματος το 1791 όριζε ότι: «Το Κογκρέσο δεν θα θεσπίσει νόμο που [...] περιορίζει την ελευθερία του λόγου ή του τύπου [...]»⁴

Η ελευθερία της έκφρασης, όπως έχει παρατηρηθεί έχει διττή λειτουργία: αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της προσωπικότητας του ατόμου αλλά και εγγύηση της Δημοκρατίας. Όπως μάλιστα επανειλημμένα έχει τονίσει το ΕΔΔΑ: «η ελευθερία της έκφρασης συνιστά ένα από τα βασικά θεμέλια μιας δημοκρατικής κοινωνίας και μια από της πρωταρχικές προϋποθέσεις προόδου της και ανάπτυξης της προσωπικότητας των επιμέρους ατόμων».⁵

Πράγματι, η ελευθερία της έκφρασης αποτελεί συστατικό στοιχείο, «*conditio sine qua non*» της Δημοκρατίας. Μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτελεί τόσο πολιτικό δικαίωμα, καθώς αποτελεί την αναγκαία προϋπόθεση για ελεύθερο δημόσιο διάλογο εντός της δημοκρατικής κοινωνίας όσο και ατομικό δικαίωμα καθώς συμβάλλει στην ανταλλαγή απόψεων, τη διαμόρφωση γνώσης, συνείδησης και κατ' επέκταση στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του ατόμου.⁶ Το δικαίωμα αυτό όμως επιτελεί και μία πρόσθετη λειτουργία, καθώς αποτελεί και το μέσο υπεράσπισης όλων των υπόλοιπων θεμελιωδών δικαιωμάτων. Πιο συγκεκριμένα, συνδέεται άμεσα με την ελευθερία της συναθροίσεως, τη συνδικαλιστική

---

³ Ίδια μετάφραση. Βλ. την πρωτότυπη διατύπωση στη γαλλική γλώσσα στον ιστότοπο: <https://www.legifrance.gouv.fr/contenu/menu/droit-national-en-vigueur/constitution/declaration-des-droits-de-lhomme-et-du-citoyen-de-1789>.

⁴ Ίδια μετάφραση. Βλ. την πρωτότυπη διατύπωση στη αγγλική γλώσσα στον ιστότοπο <https://constitution.findlaw.com/amendment1/freedom-of-speech.html>

⁵ Βλ. ΕΔΔΑ, Handyside κατά Ηνωμένου Βασιλείου, 07/12/1976, 5493/72, σκ. 49, ΕΔΔΑ, Lingens κατά Αυστρίας, 08/07/1986, 9815/82, σκ. 41.

⁶ Δαγτόγλου Πρόδρομος, Συνταγματικό Δίκαιο – Ατομικά Δικαιώματα, 4η έκδοση, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2012, σελ. 341.

ελευθερία, την ελευθερία της τέχνης, της επιστήμης, της εκπαίδευσης, ενώ συνδράμει παράλληλα και στην εξοικείωση των μελών της κοινωνίας με το διαφορετικό.⁷

Τα διάφορα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και επικοινωνίας αποτελούν τα μέσα για την έκφραση των ιδεών. Η έννοια της λογοκρισίας ορίζεται ως «η αποσιώπηση, η απαγόρευση της έκφρασης κάποιας ιδέας ή άποψης, η αξιολόγηση της άποψης από κάποιον άλλον εκτός από τον φορέα της». Η λογοκρισία μπορεί να είναι άμεση, όταν κάποια μορφή εξουσίας απαγορεύει την έκφραση κάποιας γνώμης αλλά και έμμεση, που συνίσταται στη διαδικασία που κάνει δύσκολη έως αδύνατη τη διαδρομή μιας ιδέας προς τον τελικό αποδέκτη. Στις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες που τυπικά η ελευθερία της έκφρασης είναι κατοχυρωμένη από τα Συντάγματα των κρατών, παρατηρούνται νέες μορφές παραβίασης της ελευθερίας της έκφρασης που δεν έχουν τη μορφή της άμεσης, γνήσιας λογοκρισίας.

Κατ' αρχάς το διαδίκτυο έχει συμβάλλει στην παραγωγή τόνων πληροφοριών και ως εκ τούτου πολύ εύκολα πολλές ειδήσεις και πληροφορίες χάνονται και δεν αναδεικνύονται. Δεύτερον, η ουσιαστική ελευθερία της έκφρασης περιλαμβάνει τη δυνατότητα έκφρασης έτσι ώστε να ακούγονται και να προωθούνται όλες οι απόψεις από τα επίσημα ΜΜΕ.⁸ Ωστόσο, όσοι διαχειρίζονται τα ΜΜΕ ορίζουν τί και πώς θα διαδοθεί. Εντός του σημερινού κοινωνικού και πολιτικού συστήματος η φύση των μέσων, η δομή τους καθώς και το περιεχόμενο που θα επικοινωνήσουν εξαρτάται άμεσα από τις προτεραιότητες και τις ιεραρχήσεις των κοινωνιών. Δεδομένου ότι τα διάφορα ΜΜΕ έχουν πρωτίστως κερδοσκοπικό σκοπό, προβάλλουν συχνά ασημαντες ειδήσεις ή και μηνύματα κοινωνικά ουδέτερα, προκειμένου να μην απομακρύνουν μέρος των ακροατών τους. Επιπρόσθετα, το ιδιοκτησιακό καθεστώς και τα μέσα χρηματοδότησης των ΜΜΕ λειτουργούν ως ιδεολογικοί φορείς που καθορίζουν το περιεχόμενο τους.

Η ελευθερία της έκφρασης όμως είναι και πρέπει να είναι πανανθρώπινο δικαίωμα. Φορείς του δικαιώματός πρέπει να είναι όλοι οι άνθρωποι ανεξαρτήτως εθνικής καταγωγής, πολιτικών και θρησκευτικών πεποιθήσεων, ανεξαρτήτως οικονομικής και πολιτικής ισχύος. Το ζητούμενο, συνεπώς, είναι για ποιον υπάρχει αυτή η ελευθερία. Είναι χαρακτηριστικό πως στο πολιτικό σύστημα στο οποίο ζούμε, και όπως αυτό έχει εξελιχθεί, αυτοί που

---

⁷ Θεόδωρος Γκότσης, «Η ελευθερία της έκφρασης στο διαδίκτυο», Διπλωματική εργασία ΑΠΘ, 2020, σελ. 11-12, διαθέσιμη στο: [GRI-2020-28127.pdf \(auth.gr\)](https://www.auth.gr/gri-2020-28127.pdf)

⁸ Καλιρρόη Ιωάννου, Κοινωνικές και κοινωνιολογικές διαστάσεις της Ελευθερίας της Έκφρασης και της Λογοκρισίας στο Διαδίκτυο, Διπλωματική Εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2014, σελ. 11-12.

κρατούν στα χέρια τους την οικονομική και πολιτική εξουσία σπάνια αντιμετωπίζουν πρόβλημα με την ελευθερία έκφρασης τους μέσω των ΜΜΕ. Οι ιδέες των εκάστοτε εξουσιών, αυτές δηλαδή που υπερασπίζονται το σύστημα, αυτές που δεν κρίνουν και δε θέτουν υπό αμφισβήτηση την κυρίαρχη ιδεολογία εκφράζονται πράγματι ελεύθερα. Συνεπώς, αυτό που πρέπει να ενδιαφέρει πραγματικά και παραμένει ζητούμενο μέχρι σήμερα ακόμη και στις δημοκρατικές κοινωνίες είναι η ελευθερία στην αμφισβήτηση της κυρίαρχης άποψης.⁹

1.2. Ελευθερία της έκφρασης: Νομοθετικό Πλαίσιο και Περιεχόμενο του Δικαιώματος

Η ελευθερία της έκφρασης ως ένα από τα αναγκαία θεμέλια της δημοκρατικής κοινωνίας αλλά και ως συστατικό στοιχείο της προσωπικότητας κατοχυρώνεται ως θεμελιώδες ατομικό δικαίωμα σε πολλά κείμενα υπερνομοθετικής ισχύος. Στο ελληνικό Σύνταγμα, η ελευθερία της έκφρασης κατοχυρώνεται στο άρθρο 14 παρ. 1 που ορίζει ότι «καθένας μας μπορεί να εκφράζει και να διαδίδει προφορικά, γραπτά και δια του τύπου τους στοχασμούς του τηρώντας τους νόμους του κράτους».

Σε επίπεδο ΕΕ η ελευθερία της έκφρασης κατοχυρώνεται στο άρθρο 11 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ. Σε διεθνές επίπεδο, η ελευθερία της έκφρασης κατοχυρώνεται στο άρθρο 10 παρ. 1 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (στο εξής: ΕΣΔΑ). Επιπλέον στο Διεθνές Σύμφωνο για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα, στο άρθρο 19 ορίζεται ότι κανείς δεν πρέπει να υπόκειται σε διακριτική μεταχείριση και να παρενοχλείται για τις απόψεις του καθώς και ότι η ελευθερία της έκφρασης περιλαμβάνει επίσης την αναζήτηση, λήψη, μετάδοση πληροφοριών και απόψεων κάθε είδους.

Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (στο εξής: ΕΔΔΑ) έχει επανειλημμένα κρίνει πως η ελευθερία της έκφρασης αφορά όχι μόνο τις ιδέες ή πληροφορίες που γίνονται ευχάριστα αποδεκτές ή που θεωρούνται μη προσβλητικές ή αδιάφορες, αλλά και εκείνες που προσβάλλουν, σοκάρουν ή ενοχλούν το κράτος ή οποιοδήποτε τμήμα του πληθυσμού.¹⁰ Αυτό ακριβώς επιτάσσει ο πλουραλισμός και η ανεκτικότητα.¹¹

---

⁹ Καλιρρόη Ιωάννου, *ό.π.*, σελ. 9-10.

¹⁰ European Court of Human Rights, "Factsheet- Hate speech", January 2023, διαθέσιμο σε: https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Hate_speech_ENG.pdf (τελευταία πρόσβαση: 24/4/2023)

¹¹ Λίνος-Αλέξανδρος Σισιλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2017, σελ. 478

Το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ αναφέρει ότι η ελευθερία της έκφρασης περιλαμβάνει την ελευθερία της γνώμης αλλά και την ελευθερία λήψης ή μετάδοσης πληροφοριών ή ιδεών χωρίς παρέμβαση από τις αρχές και ασχέτως συνόρων. Η ελευθερία της γνώμης περιλαμβάνει την ελευθερία του ατόμου να διαμορφώνει γνώμη, να αλλάζει γνώμη κατά τη βούλησή του και να αποσιωπά τη γνώμη του.¹² Στην έκφραση περιλαμβάνονται ιδέες, γεγονότα, μηνύματα, ειδήσεις και γενικότερα κάθε άποψη με την οποία το πρόσωπο εκφράζει τα συναισθήματα και τις ιδέες του δηλαδή τόσο πληροφορίες-γεγονότα όσο και αξιολογικές κρίσεις επί αυτών.¹³ Η ελευθερία της έκφρασης περιλαμβάνει κάθε μορφή έκφρασης, ακόμη και εικόνες¹⁴, πράξεις¹⁵, στοιχεία πολιτιστικής κληρονομιάς που αποσκοπούν στην παρουσίαση μίας ιδέας ή πληροφορίας¹⁶ και σύμβολα.¹⁷ Τέλος, αξίζει να αναφερθεί ότι το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ δεν προστατεύει μόνο την ουσία και το περιεχόμενο των απόψεων, αλλά και τον τρόπο έκφρασης ή το μέσο διάδοσης.¹⁸

1.3. Η ελευθερία της έκφρασης στο διαδίκτυο- Το «συμμετοχικό διαδίκτυο»

Το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ δεν προστατεύει μόνο το περιεχόμενο και την ουσία των απόψεων αλλά και τον τρόπο και το μέσο της έκφρασης.¹⁹ Το άρθρο 14 του Συντάγματος μολονότι αναφέρεται στη γραπτή και δια του τύπου έκφραση κατοχυρώνει οπωσδήποτε και την έκφραση γνώμης μέσω του διαδικτύου.²⁰

Τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης²¹ αρχικά επεδίωκαν να δημιουργήσουν ένα περιβάλλον επικοινωνίας. Εν συνεχεία όμως εξελίχθηκαν σε κύρια πηγή διάδοσης και μετάδοσης ειδήσεων. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να τονιστεί η ιδιαίτερη σημασία που έχουν αποκτήσει σήμερα το διαδίκτυο και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Η προσβασιμότητα και η δυνατότητα του διαδικτύου να μεταδίδει παγκοσμίως και εντός λίγων λεπτών την πληροφορία έχει οδηγήσει στο να αποτελεί σήμερα το διαδίκτυο το κύριο μέσο ενημέρωσης

---

¹² Στο ίδιο, σελ. 477

¹³ Παναγιώτης Μαντζούφας, «Νομικά ζητήματα από την χρήση του διαδικτύου: η ελευθερία της έκφρασης στα ιστολόγια», 5/3/2016, σελ. 8, διαθέσιμο σε: https://www.constitutionalism.gr/mantzoufas_diadiktyo-eleftheria-ekfrasis/

¹⁴ Muller και άλλοι κατά Ελβετίας (1988) - <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57487>.

¹⁵ Khurshid Mustafa και Tarzibachi κατά Σουηδίας (2008) - <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-90234>

¹⁶ Stevens κατά Ηνωμένου Βασιλείου (1986) - <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-593>

¹⁷ Vajnai κατά Ουγγαρίας (2008) - <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-87404>

¹⁸ ΕΔΔΑ, De Haes και Gijssels κατά Βελγίου (1997) παρ. 48.

¹⁹ Σισιλιάνος, ό.π. , σελ. 478

²⁰ Μαντζούφας, ό.π.

²¹ Για τον ορισμό τους βλ. κεφάλαιο 3.1.

του κοινού. Μάλιστα δε θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι ένας αυξανόμενος όγκος πληροφοριών και ειδήσεων διατίθεται πλέον μόνο μέσω του διαδικτύου και πολιτικό περιεχόμενο που παραβλέπεται, εξ αμελείας ή και εσκεμμένα, από τα παραδοσιακά μέσα ενημέρωσης, διακινείται μέσω του διαδικτύου καλλιεργώντας με αυτό τον τρόπο την «Δημοσιογραφία των πολιτών».²² Το Διαδίκτυο, όπως πολύ σωστά έχει επισημανθεί, έσπασε το «μονοπώλιο ενημέρωσης» από τα άλλα μέσα.

Το διαδίκτυο έχει καταστεί ένα από τα κυριότερα μέσα μέσω των οποίων τα άτομα ασκούν το δικαίωμά τους στην ελευθερία έκφρασης και πληροφόρησης, καθώς παρέχει σημαντικά εργαλεία για συμμετοχή σε δραστηριότητες και συζητήσεις σχετικά με θέματα πολιτικής και θέματα γενικού ενδιαφέροντος.²³ Αναμφισβήτητα, λοιπόν, έχει διευκολύνει την πρόσβαση στην πληροφορία και σε περιεχόμενο. Οι χρήστες του διαδικτύου, εκτός από φορείς του δικαιώματος στην κοινωνία της πληροφορίας, είναι και φορείς της ελευθερίας της έκφρασης. Διανύουμε την εποχή του «συμμετοχικού διαδικτύου» ή αλλιώς «Web 2.0». Με το Web 2.0 οι χρήστες δεν είναι πια παθητικοί αποδέκτες των πληροφοριών αλλά καθένας μπορεί να παράγει περιεχόμενο και να διαδώσει πληροφορίες στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, σε ιστολόγια και σε ιστοσελίδες.²⁴

Το διαδίκτυο χαρακτηρίζεται από μια πρωτοφανή ποικιλομορφία περιεχομένου και στο βαθμό που είναι το κατεξοχήν διαδραστικό μέσο, μπορεί να θεωρηθεί ως το λιγότερο επιθετικό και διεισδυτικό ΜΜΕ.²⁵ Τα ιστολόγια και στη συνέχεια τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης έχουν μεταμορφώσει ριζικά το τοπίο των μέσων ενημέρωσης, επιτρέποντας στους ανθρώπους να συμμετέχουν ενεργά στη δημιουργία και τη μετάδοση περιεχομένου και πληροφοριών.²⁶

---

²² European Court of Human Rights, “Guide on Article 10 of the European Convention on Human Rights”, 31 August 2022, par. 640, διαθέσιμο σε: https://www.echr.coe.int/documents/guide_art_10_eng.pdf
βλ. και ECHR, Cengiz v. Turkey, par. 52 διαθέσιμο σε: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?library=ECHR&id=001-159188&filename=CASE%20OF%20CENG%C4%B0Z%20AND%20OTHERS%20v.%20TURKEY.pdf&logEvent=False>

²³ ECHR, Ahmet Yildirim v. Turkey, 18.12.2012, παρ. 54, διαθέσιμο σε: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22002-7328%22%5D%7D>

²⁴ Γιώργος Γιαννόπουλος, Εισαγωγή στη Νομική Πληροφορική, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2018, σελ. 168.

²⁵ Παναγιώτης Μαντζούφας, «Νομικά ζητήματα από την χρήση του διαδικτύου: η ελευθερία της έκφρασης στα ιστολόγια», 5/3/2016, διαθέσιμο σε: https://www.constitutionalism.gr/mantzoufas_diadiktyo-eleftheria-ekfrasis/ (τελευταία πρόσβαση: 23/4/2023)

²⁶ Council of Europe, “The Council of Europe and the Internet”, September 2010, διαθέσιμο σε: https://www.coe.int/t/dc/files/events/internet/Depliant_2010_en.pdf

Η λειτουργία και η αξιοποίηση των ιστολογίων και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης για τη διάδοση απόψεων και ιδεών αποτελεί κατάκτηση της κοινωνίας των πολιτών, αποτελώντας μια εκδήλωση της συμμετοχικής δημοκρατίας.²⁷ Αυτό σημαίνει ότι ο καθένας μπορεί να διαμορφώνει ελεύθερα την γνώμη του με λόγο και με εικόνα και να την διαδίδει στο χρόνο και το χώρο επιλογής του στο διαδίκτυο, χωρίς δυσμενείς γι' αυτόν συνέπειες. Επομένως, ούτε ο πάροχος πρόσβασης, ούτε το κράτος, μπορούν καταρχήν να θέσουν όρους τόσο ως προς τις εξωτερικές συνθήκες, όσο και ως προς το περιεχόμενο της επικοινωνίας.²⁸

1.4. Η Τριτενέργεια του δικαιώματος της ελευθερίας της έκφρασης- Τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης ως αποδέκτες του δικαιώματος

Αποδέκτες της ελευθερίας της έκφρασης είναι καταρχήν η δημόσια εξουσία και όσοι μετέχουν σε αυτή ή την ασκούν. Αποδέκτες μπορεί να είναι και ιδιώτες²⁹ σύμφωνα με το άρθρο 25 παρ. 1 εδ. γ' που προβλέπει ότι: «Τα δικαιώματα αυτά ισχύουν και στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών στις οποίες προσιδιάζουν.»

Σύμφωνα με μία άποψη, το δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης τριτενεργεί και στις σχέσεις μεταξύ χρηστών και μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Σύμφωνα με αυτή την άποψη τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης συνιστούν έναν ψηφιακό δημόσιο χώρο, μία νέα δημόσια σφαίρα. Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, ως συμμετοχικά δίκτυα, διευκολύνουν την πρόσβαση, οργανώνουν και διαμορφώνουν τη δημόσια συζήτηση. Όπως αναλύθηκε παραπάνω, οι σύγχρονες ψηφιακές πλατφόρμες, ιδίως τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, λειτουργούν πλέον όχι μόνο ως μέσα απλής και καθημερινής επικοινωνίας αλλά και ως δίαυλοι ανταλλαγής απόψεων, ιδεών. Είναι γεγονός ότι έχουν υποκαταστήσει πλέον τα κλασικά μέσα ενημέρωσης, ενώ παράλληλα τείνουν να υποκαταστήσουν και τη ζωντανή ανταλλαγή απόψεων με φυσική παρουσία. Όσα δε από τα μέσα αυτά έχουν αποκτήσει μεγάλη ισχύ -ή δρουν και σχεδόν μονοπωλιακά- λειτουργούν ως ρυθμιστές της πρόσβασης (gatekeepers) στην ενημέρωση, με συνέπεια να τριτενεργεί και ως προς αυτά, το θεμελιώδες δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης.³⁰

---

²⁷ Μαντζούφας, ό.π. σελ. 8

²⁸ Ιωάννης Καράκωστας, Το δίκαιο των ΜΜΕ, Αντ.Σάκκουλας, Αθήνα, 2012, σ. 490 επ.

²⁹ Σπύρος Βλαχόπουλος, Θεμελιώδη Δικαιώματα, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2017, σελ. 287.

³⁰ Ιωάννης Ιγγλεζάκης, Το δίκαιο της ψηφιακής οικονομίας, Σάκκουλας, Αθήνα, 2022, σελ. 89.

Και Χαράλαμπος Ανθόπουλος, «Ψηφιακές πλατφόρμες και έλεγχος των περιεχομένων της πληροφόρησης online», Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου, τεύχος 1/2021, σελ. 19-26.

Σύμφωνα με άλλη άποψη, οι εταιρείες που παρέχουν υπηρεσίες κοινωνικής δικτύωσης είναι ιδιωτικές εταιρείες και δεν τις δεσμεύουν οι ίδιες νομικές απαιτήσεις με την κρατική εξουσία όσον αφορά στην ελευθερία της έκφρασης. Αυτό σημαίνει ότι αυτές οι εταιρείες είναι σε θέση να καταρτίζουν τις δικές τους πολιτικές και κατευθυντήριες γραμμές για το περιεχόμενο, οι οποίες μπορεί να περιορίζουν ορισμένες μορφές έκφρασης, όπως η ρητορική μίσους, η παρενόχληση ή η υποκίνηση σε βία.

Η ως άνω διχογνωμία έχει τις ρίζες της στα διαφορετικά επίπεδα προστασίας της ελευθερίας της έκφρασης που προβλέπονται σε Ευρώπη και Αμερική. Οι περισσότερες εταιρείες που παρέχουν υπηρεσίες κοινωνικής δικτύωσης, και ιδίως οι μεγάλες που λειτουργούν ως «gatekeepers», έχουν την έδρα τους στις ΗΠΑ. Η ελευθερία της έκφρασης με βάση το αμερικανικό δίκαιο και ιδίως με βάση την Πρώτη Τροπολογία και τη σχετική νομολογία του Supreme Court, είναι απόλυτη, εξαιρουμένης της διασποράς ψευδών ειδήσεων και της ρητορικής μίσους. Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με την Πρώτη Τροπολογία του Αμερικανικού Συντάγματος, οι ιδιωτικοί φορείς που έχουν την κυριότητα των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης δεν δεσμεύονται από την ελευθερία του λόγου διότι στην αμερικανική θεωρία και νομολογία, τα δικαιώματα που περιέχονται στον Κατάλογο των Δικαιωμάτων του Αμερικανικού Συντάγματος δεν τριτενεργούν και δεν δεσμεύουν ιδιώτες.³¹

Το Supreme Court έχει κρίνει επανειλημμένα ότι οι πάροχοι υπηρεσιών διαδικτύου, συμπεριλαμβανομένων των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, δεν είναι κρατικοί φορείς και δεν εξυπηρετούν κάποια αποκλειστικά δημόσια λειτουργία. Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης προσφέρουν μεν έναν χώρο επικοινωνίας και έκφρασης, ωστόσο η λειτουργία αυτή δεν είναι αποκλειστικά δημόσια. Οι χώροι επικοινωνίας και έκφρασης δεν είναι πάντοτε κρατικοί.³² Όπως έχει σημειωθεί στην αμερικανική νομολογία, «επειδή οι πάροχοι υπηρεσιών διαδικτύου δεν είναι κρατικοί φορείς, είναι ελεύθεροι να επιβάλλουν περιορισμούς, χωρίς να εφαρμόζουν την Πρώτη Τροπολογία του Αμερικανικού Συντάγματος».³³

---

³¹ Παναγιώτης Μαντζούφας, «Η επιρροή των εταιριών του διαδικτύου στην ελευθερία του λόγου και στην πολιτική αντιπαράθεση- Πεδία σύγκρουσης και πιθανοί κίνδυνοι», Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου, τόμος 4/2021, σελ. 522-532.

³² Mathew P. Hooker, "Censorship, Free Speech & Facebook: Applying the First Amendment to Social Media Platforms via the Public Function Exception", Washington Journal of Law, Technology & Arts, Vol. 15, No. 1, 2019, p. 39, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3512905>

³³ Άννα-Μαρία Πισκοπάνη, «Η ελευθερία της έκφρασης στο «ιδιωτικοποιημένο» δημόσιο δίκτυο του Facebook», σε: Λ. Μήτρου/Α.-Μ. Πισκοπάνη/Σ. Τάσσης/Μ. Καρύδα/Σ. Κοκολάκης, Facebook, Blogs και δικαιώματα, Σάκκουλας, 2013, σελ. 45.

Σε κάθε περίπτωση οι Κατευθυντήριες Αρχές του ΟΗΕ για τις Επιχειρήσεις και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (UN Guiding Principles on Business and Human Rights) που εγκρίθηκαν από το Συμβούλιο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ το 2011, θεσπίζουν ένα εθελοντικό πλαίσιο για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων από τις ιδιωτικές επιχειρήσεις. Οι οδηγίες αυτές ορίζουν ότι οι εταιρείες έχουν την ευθύνη να εξετάζουν τις επιπτώσεις των πολιτικών τους στα ανθρώπινα δικαιώματα και να ελαχιστοποιούν τις αρνητικές επιπτώσεις στο δικαίωμα στην ελευθερία της γνώμης και της έκφρασης και σε άλλα ανθρώπινα δικαιώματα.³⁴ Το 2021, για παράδειγμα, η Meta ανακοίνωσε την «Εταιρική Πολιτική Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων», όπου επιβεβαίωσε τη δέσμευσή της για σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σύμφωνα με τις εν λόγω Κατευθυντήριες Αρχές.³⁵

---

³⁴ European Union, “EU Guidelines on freedom of expression online and offline.”, 28.9.2021, διαθέσιμο σε: https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/09_hr_guidelines_expression_en.pdf

³⁵ Βλ. Meta’s Corporate Human Rights Policy, διαθέσιμο σε: <https://about.fb.com/wp-content/uploads/2021/03/Facebooks-Corporate-Human-Rights-Policy.pdf>

2. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ ΜΙΣΟΥΣ

2.1. Η σημασία του ορισμού της έννοιας της ρητορικής μίσους

Δεδομένου ότι η ρητορική μίσους στο διαδίκτυο δεν περιορίζεται σε εθνικά σύνορα, η έλλειψη ενός ενιαίου, διεθνώς αποδεκτού ορισμού της ρητορικής μίσους αποτελεί μία από τις σημαντικότερες προκλήσεις όσον αφορά την καταπολέμηση της.³⁶ Σύμφωνα με το ΕΔΔΑ «δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι συγκεκριμένες εκφράσεις που συνιστούν "ρητορική μίσους", οι οποίες μπορεί να είναι προσβλητικές για συγκεκριμένες άτομα ή ομάδες, δεν προστατεύονται από το άρθρο 10 του Σύμβασης». Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με πρόσφατες αποφάσεις, το γεγονός ότι ορισμένες εκφράσεις δεν συνιστούν "ρητορική μίσους", αποτελεί ουσιώδες στοιχείο που πρέπει να λαμβάνεται υπόψη για να διαπιστωθεί αν οι παραβιάσεις της δικαιώματος της ελευθερίας της έκφρασης «δικαιολογούνται σε μια δημοκρατική κοινωνία». Η αληθινή έννοια της «ρητορικής μίσους» επιτρέπει, λοιπόν, να χαράξει μια διαχωριστική γραμμή μεταξύ των εκφράσεων που εξαιρούνται από το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ και δεν καλύπτονται από την ελευθερία της έκφρασης ή δεν δικαιολογούνται σε σχέση με την δεύτερη παράγραφο του άρθρου 10, και εκείνων που, δεδομένου ότι δεν θεωρούνται ότι συνιστούν «ρητορική μίσους», κατά συνέπεια μπορούν να γίνουν ανεκτές σε μια δημοκρατική κοινωνία.³⁷

Από την άλλη πλευρά, ως προς το «δίκαιο της πλατφόρμας», είναι προφανές πως η ανάληψη δράσης εκ μέρους των διαμεσολαβητών κατά της παράνομης ρητορικής μίσους που διαδίδεται στις πλατφόρμες τους αλλά και η επιβολή ευθύνης στους διαμεσολαβητές για παράνομη ρητορική μίσους απαιτεί κατ' αρχάς έναν σαφή ορισμό της έννοιας της ρητορικής μίσους στους σχετικούς νόμους και στους όρους παροχής υπηρεσιών των πλατφορμών.

Η ασάφεια του ορισμού τείνει να οδηγήσει από την μία πλευρά σε υπερβολικό αποκλεισμό και σε «ιδιωτική λογοκρισία» και από την άλλη πλευρά σε κατάχρηση από τις κυβερνήσεις, λογοκρισία και καταστολή της έκφρασης. Έτσι, για μια «αόριστη» έννοια όπως η ρητορική μίσους, είναι μεγάλης σημασίας να τεθεί ένα εξωτερικό όριο που να βασίζεται στο εθνικό δίκαιο και στο διεθνές πρότυπο ανθρωπίνων δικαιωμάτων.³⁸

---

³⁶ UNESCO, United Nations Office on Genocide Prevention and the Responsibility to Protect, "Addressing hate speech on social media: contemporary challenges", 2021, σελ. 3-4, διαθέσιμο στο: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000379177>

³⁷ Anne Weber, *ό.π.*, σελ. 10.

³⁸ Yu Wenguang, "Internet Intermediaries' Liability for Online Illegal Hate Speech", *Frontiers of Law in China*, 13/3 (2018), σελ. 353-354, διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.3868/s050-007-018-0026-5>

2.2. Ορισμός της έννοιας «ρητορική μίσους»

Οι κανόνες σχετικά με το παράνομο ή επιβλαβές περιεχόμενο διαφέρουν από χώρα σε χώρα ανάλογα με την κοινωνική, ηθική, νομική και θρησκευτική ιστορία.³⁹ Έτσι, κάθε χώρα έχει μια ελαφρώς διαφορετική προσέγγιση στον τρόπο με τον οποίο ορίζει τη ρητορική μίσους όσον αφορά τα μέσα έκφρασής της, τους πιθανούς στόχους της και το είδος της βλάβης που πρέπει να προκληθεί. Παρά την πληθώρα μελετών και αναλύσεων, η ρητορική μίσους παραμένει ένα φαινόμενο που είναι δύσκολο να οριστεί με σαφήνεια και, συνεπώς, να διερευνηθεί.

Σύμφωνα με έναν θεωρητικό ορισμό, ο μισαλλόδοξος λόγος εκφράζει προκατάληψη, υποτίμηση ή μίσος έναντι ορισμένων προσώπων ή ομάδας προσώπων λόγω φυλής, χρώματος, εθνικότητας, φύλου, θρησκείας ή άλλων προσωπικών πεποιθήσεων, γλώσσας, σεξουαλικής προτίμησης, σωματικών ή πνευματικών μειονεκτημάτων ή λόγω άλλων διακριτικών χαρακτηριστικών.⁴⁰

Το άρθρο 20 του Διεθνούς Συμφώνου για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα ορίζει ότι «Κάθε επίκληση εθνικού, φυλετικού ή θρησκευτικού μίσους, που αποτελεί υποκίνηση διακρίσεων, εχθρότητας ή βίας απαγορεύεται από το νόμο.». Το Σχέδιο δράσης του Ραμπάτ προσπάθησε να αναπτύξει ένα τεστ με έξι μέρη για την αξιολόγηση του πότε ο λόγος είναι αρκετά σοβαρός ώστε να δικαιολογεί την επιβολή ποινής σύμφωνα με το άρθρο 20, το οποίο αξιολογεί: (1) το κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο στο οποίο γίνεται η δήλωση, (2) τη θέση ή το κύρος του ομιλητή στην κοινωνία, (3) τη συγκεκριμένη πρόθεση πρόκλησης βλάβης, (4) το βαθμό στον οποίο το περιεχόμενο του λόγου ήταν "προκλητικό και άμεσο" και τη φύση των επιχειρημάτων που αναπτύσσονται στην ομιλία, (5) την έκταση και την εμβέλεια της ομιλίας και το μέγεθος του ακροατηρίου και (6) την πιθανότητα πραγματικής υποκίνησης σε βλάβη.⁴¹

Η Επιτροπή Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης, το 1997 ενέκρινε μια Σύσταση για τη ρητορική μίσους, η οποία ανέφερε ότι ο όρος «θα νοείται ότι καλύπτει όλες τις μορφές

---

³⁹ Lilian Edwards, Pornography, Censorship and the Internet (July 16, 2009). LAW AND THE INTERNET, L. Edwards & C. Waelde, eds., Hart Publishing, 2009, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1435093> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1435093>

⁴⁰ Χαράλαμπος Ανθόπουλος, Προστασία κατά του ρατσισμού και ελευθερία της πληροφόρησης: Ένα συνταγματικό δίλημμα, Παπαζήση, Αθήνα, 2000, σελ. 13.

⁴¹ United Nations, «OHCHR AND FREEDOM OF EXPRESSION VS INCITEMENT TO HATRED: THE RABAT PLAN OF ACTION», διαθέσιμο στο: <https://www.ohchr.org/en/freedom-of-expression>

έκφρασης που διαδίδουν, υποκινούν, προωθούν ή δικαιολογούν φυλετικό μίσος, ξενοφοβία, αντισημιτισμό ή άλλες μορφές μίσους που βασίζονται στη μισαλλοδοξία, συμπεριλαμβανομένων: μισαλλοδοξίας που εκφράζεται από επιθετικό εθνικισμό και εθνοκεντρισμό, διακρίσεις και εχθρότητα κατά των μειονοτήτων, των μεταναστών και των ανθρώπων μεταναστευτικής καταγωγής».⁴²

Η Απόφαση-πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την καταπολέμηση ορισμένων μορφών και εκδηλώσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας μέσω του ποινικού δικαίου -η οποία δεν αποτελεί από μόνη της δεσμευτική δήλωση νόμου, αλλά αποτελεί ισχυρή ένδειξη για το πώς πρέπει να ερμηνεύονται οι σχετικές νομοθεσίες της ΕΕ και των κρατών μελών της ΕΕ σχετικά με το συγκεκριμένο ζήτημα- ορίζει στο άρθρο 1 τη ρητορική μίσους ως: (1) «δημόσια υποκίνηση βίας ή μίσους που στρέφεται κατά ομάδας προσώπων ή μέλους ομάδας, που προσδιορίζεται βάσει της φυλής, του χρώματος, της θρησκείας, των γενεαλογικών καταβολών ή της εθνικής ή εθνοτικής καταγωγής» (2) το ίδιο, όταν γίνεται μέσω «δημόσιας διάδοσης ή διανομής φυλλαδίων, εικόνων ή άλλου υλικού» και (3) «δημόσια επιδοκιμασία, άρνηση ή χονδροειδής υποτίμηση της σοβαρότητας εγκλημάτων γενοκτονίας, εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας και εγκλημάτων πολέμου (όπως ορίζονται στο δίκαιο της ΕΕ), όταν η συμπεριφορά πραγματοποιείται κατά τρόπο που ενδέχεται να υποκινήσει τη βία ή το μίσος κατά της εν λόγω ομάδας ή μέλους της εν λόγω ομάδας». Η πράξη της «άρνησης της γενοκτονίας» συμπεριλαμβάνεται στον ορισμό της ρητορικής μίσους σε νόμους πολλών κρατών.⁴³

Αργότερα, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά του Ρατσισμού και της Μισαλλοδοξίας (ECRI) με τη Σύσταση της Γενικής Πολιτικής Αρ. 15 για την καταπολέμηση της ρητορικής μίσους, το 2016, παρείχε τον εξής ορισμό ο οποίος αναφέρει συγκεκριμένα: «...η υπεράσπιση, η προώθηση ή η υποκίνηση της δυσφήμισης, του μίσους ή της δυσφήμισης ενός ατόμου ή μιας ομάδας προσώπων, καθώς και κάθε παρενόχλησης, προσβολής, αρνητικών στερεοτύπων, στιγματισμού ή απειλή τέτοιου προσώπου ή προσώπων και οποιαδήποτε αιτιολόγηση όλων αυτών των μορφών έκφρασης – που βασίζεται σε έναν μη εξαντλητικό κατάλογο προσωπικών

---

⁴² Recommendation (97) 20 of the Committee of Ministers to Member States On "Hate Speech", που υιοθετήθηκε στις 30 Οκτωβρίου 1997, διαθέσιμη στο: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=0900001680505d5b

⁴³ Andrew Sellars, Defining Hate Speech (December 1, 2016). Berkman Klein Center Research Publication No. 2016-20, Boston Univ. School of Law, Public Law Research Paper No. 16-48, σελ. 20, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2882244> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2882244>

χαρακτηριστικών ή κατάστασης που περιλαμβάνει «φυλή», χρώμα, γλώσσα, θρησκεία ή πεποιθήσεις, εθνικότητα ή εθνική ή εθνική καταγωγή, καθώς και η καταγωγή, η ηλικία, η αναπηρία, το φύλο, η ταυτότητα φύλου και ο σεξουαλικός προσανατολισμός».⁴⁴ Αξίζει να σημειωθεί πως ο εν λόγω ορισμός διευρύνει τον κατάλογο των διακρίσεων, συμπεριλαμβάνοντας την ταυτότητα φύλου και τον σεξουαλικό προσανατολισμό. Λίγο νωρίτερα, άλλωστε, το 2012 το ΕΔΔΑ έκανε λόγο για πρώτη φορά για «ομοφοβική ρητορική μίσους» στην υπόθεση Vejdeland και άλλοι κατά Σουηδίας.

Σημαντική, επίσης, στην οριοθέτηση και κατανόηση του όρου είναι και η νομολογία του ΕΔΔΑ. Το Δικαστήριο, βέβαια, αν και συντάσσεται με την τοποθέτηση του Συμβουλίου της Ευρώπης, δεν έχει δώσει ποτέ ακριβή ορισμό της. Το Δικαστήριο αναφέρεται απλώς σε ορισμένες από τις αποφάσεις του σε «όλες τις μορφές έκφρασης που διαδίδουν, υποκινούν, προωθούν ή δικαιολογούν το μίσος που βασίζεται στη μισαλλοδοξία»⁴⁵ και δεν έχει προβεί ποτέ σε συγκεκριμένη τοποθέτηση που να λαμβάνει τη μορφή ορισμού, καθώς κάθε συγκεκριμένη περίπτωση την αναλύει ξεχωριστά με βάση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της,⁴⁶ ενώ επιπρόσθετα, δεν περιορίζεται σε ορισμούς που θα μπορούσαν να περιορίσουν τη δράση του σε μελλοντικές περιπτώσεις.⁴⁷

Το Dangerous Speech Project της Susan Benesch⁴⁸ υποστηρίζει ότι οι υπερβολικά ευρείς ορισμοί μπορούν να χρησιμοποιηθούν καταχρηστικά εναντίον ευάλωτων ομάδων, με αποτέλεσμα μερικές φορές να ζημιώνονται οι ίδιες ομάδες που οι νόμοι περί ρητορικής μίσους στοχεύουν να προστατεύσουν. Ωστόσο, θα μπορούσε επίσης να υποστηριχθεί ότι ένας ορισμός που εστιάζει υπερβολικά στενά σε συγκεκριμένες ομάδες και ταυτότητες θα μπορούσε να οδηγήσει σε νομικό αποκλεισμό ή σε έλλειψη νομικών εργαλείων για την αντιμετώπιση του προβλήματος.⁴⁹

---

⁴⁴ ECRI General Policy Recommendation NO. 15 on combating hate speech, που υιοθετήθηκε στις 8 Δεκεμβρίου 2015, διαθέσιμη και στον διαδικτυακό τόπο <https://rm.coe.int/ecri-general-policy-recommendation-no-15-on-combatinghate-speech/16808b5b01>

⁴⁵ Weber, ό.π., σελ.9.

⁴⁶ Weber, ο.π, σελ. 3.

⁴⁷ Σοφία Σπύρου, Η ρητορική μίσους στο Ευρωπαϊκό Δίκαιο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, Διπλωματική Εργασία, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 2022, σελ. 25, διαθέσιμη στο: https://repo.lib.duth.gr/jspui/bitstream/123456789/14988/1/SpyrouS_2022.pdf.

⁴⁸ Βλ. <https://dangerousspeech.org/>

⁴⁹ UNESCO, United Nations Office on Genocide Prevention and the Responsibility to Protect, “Addressing hate speech on social media: contemporary challenges”, σελ. 4, διαθέσιμο στο: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000379177>

Τέλος, οι ιδιωτικές διαδικτυακές πλατφόρμες, όπως το Facebook, το Twitter, το YouTube και άλλες, περιλαμβάνουν στις πολιτικές τους ορισμούς της ρητορικής μίσους για τη διαχείριση των υπηρεσιών τους και του περιεχομένου τους. Το «δίκαιο της πλατφόρμας» χρησιμοποιεί ευρείς και εκτεταμένους ορισμούς της ρητορικής μίσους. Για παράδειγμα, η πολιτική ρητορικής μίσους του YouTube προβλέπει την κατάργηση περιεχομένου «που προωθεί τη βία ή το μίσος εναντίον ατόμων ή ομάδων, με βάση ένα από τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: ηλικία, κοινωνική τάξη, αναπηρία, εθνικότητα, ταυτότητα και έκφραση φύλου, εθνικότητα, φυλή, μεταναστευτική κατάσταση, θρησκεία, βιολογικό φύλο / κοινωνικό φύλο, σεξουαλικός προσανατολισμός, θύματα μεγάλου βίαιου γεγονότος και συγγενείς τους, ιδιότητα απόστρατου.»⁵⁰

Η πολιτική του Twitter για τη συμπεριφορά μίσους απαγορεύει τα tweets που «επιτίθενται άμεσα ή απειλούν άλλους ανθρώπους με βάση τη φυλή, την εθνικότητα, την εθνική καταγωγή, την κάστα, τον σεξουαλικό προσανατολισμό, το φύλο, την ταυτότητα φύλου, τη θρησκευτική πίστη, την ηλικία, την αναπηρία ή τη σοβαρή ασθένεια».⁵¹

Τέλος, ο εκτενής ορισμός του Facebook: «Ορίζουμε τις εκφράσεις μίσους ως απευθείας επίθεση κατά ατόμων –και όχι κατά εννοιών ή θεσμών– που βασίζεται στα λεγόμενα προστατευόμενα χαρακτηριστικά, δηλαδή τη φυλή, την εθνοτική ή εθνική καταγωγή, την αναπηρία, τη θρησκεία, την κάστα, τον σεξουαλικό προσανατολισμό, το φύλο, την ταυτότητα φύλου και τις σοβαρές παθήσεις. Ορίζουμε ως επίθεση κάθε βίαιη ή αποκτηνωτική έκφραση λόγου, επιβλαβές στερεότυπο, δήλωση κατωτερότητας, περιφρονητική ή απαξιωτική έκφραση ή έκφραση απέχθειας ή απόρριψης, εξύβριση και προτροπή για αποκλεισμό ή διαχωρισμό. Απαγορεύουμε επίσης τη χρήση επιβλαβών στερεότυπων, τα οποία ορίζουμε ως αποκτηνωτικές συγκρίσεις που έχουν χρησιμοποιηθεί ιστορικά για επίθεση, εκφοβισμό ή αποκλεισμό σε συγκεκριμένες ομάδες και που συχνά σχετίζονται με βία εκτός διαδικτύου. Θεωρούμε την ηλικία ως προστατευόμενο χαρακτηριστικό όταν αναφέρεται μαζί με κάποιο άλλο προστατευόμενο χαρακτηριστικό. Επιπλέον, προστατεύουμε τους πρόσφυγες, τους μετανάστες και τους αιτούντες άσυλο από τις πιο σοβαρές επιθέσεις, παρότι επιτρέπουμε τον σχολιασμό και την κριτική των μεταναστευτικών πολιτικών...Επίσης, απαγορεύουμε τη χρήση

---

⁵⁰ Βλ. Πολιτική Ρητορικής Μίσους της Youtube, διαθέσιμη στο: https://support.google.com/youtube/answer/2801939?hl=el&ref_topic=9282436

⁵¹ Βλ. Twitter's "Hateful Conduct Policy", διαθέσιμη στο: <https://help.twitter.com/en/rules-and-policies/hateful-conduct-policy>

προσβολών που χρησιμοποιούνται για την επίθεση σε άτομα με βάση τα προστατευόμενα χαρακτηριστικά τους».⁵²

2.3. Διάκριση Ρητορικής Μίσους και Ρατσιστικού Εγκλήματος

Σημαντικό σε αυτό το σημείο είναι να γίνει μια εννοιολογική διάκριση μεταξύ της ρητορικής μίσους, δηλαδή του ρατσιστικού λόγου, και του ρατσιστικού εγκλήματος. Το έγκλημα με ρατσιστικά χαρακτηριστικά ή έγκλημα μίσους (hate crime) προβλέπεται στο άρθρο 82Α του Ελληνικού Ποινικού Κώδικα. Το άρθρο 82Α ΠΚ εφαρμόζεται πάντοτε σε συνδυασμό με κάποιο έγκλημα του ειδικού μέρους του Ποινικού Κώδικα. Έχει υποστηριχτεί τόσο η άποψη ότι πρόκειται για διακεκριμένη παραλλαγή του συγκεκριμένου βασικού εγκλήματος⁵³ όσο και ιδιώνυμο έγκλημα. Δεδομένου ότι το άρθρο 82Α ΠΚ δεν κάνει κάποια διάκριση, η επαύξηση της ποινής αφορά σε όλα τα αδικήματα του Ποινικού Κώδικα. Για τη στοιχειοθέτηση, δηλαδή, του εγκλήματος απαιτείται να πληρείται η ειδική υπόσταση κάποιου εγκλήματος και αυτό να έχει τελεστεί «κατά παθόντος, η επιλογή του οποίου έγινε λόγω των χαρακτηριστικών φυλής, χρώματος, εθνικής ή εθνοτικής καταγωγής γενεαλογικών καταβολών, θρησκείας, αναπηρίας, σεξουαλικού προσανατολισμού, ταυτότητας ή χαρακτηριστικών».⁵⁴

2.4. Η σύγκρουση της ελευθερίας της έκφρασης με την απαγόρευση της ρητορικής μίσους

Σε αντίθεση με το δικαίωμα στην ελευθερία της σκέψης (εσωτερική πεποίθηση ή forum internum), το δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης (εξωτερική εκδήλωση ή forum externum) δεν είναι απόλυτο δικαίωμα. Η άσκηση αυτής της ελευθερίας συνεπάγεται ορισμένα καθήκοντα και ευθύνες και υπόκειται σε ορισμένους περιορισμούς, όπως αυτοί ορίζονται στο άρθρο 10 παράγραφος 2 της ΕΣΔΑ, ιδίως εκείνων που αφορούν την προστασία

---

⁵²Βλ. Facebook Community Standards, Hate Speech, διαθέσιμο στο: <https://transparency.fb.com/policies/community-standards/hate-speech/>

⁵³ Αθανάσιος Αποστολόπουλος, «Ποινική καταστολή του ρατσιστικού λόγου και του ρατσιστικού εγκλήματος» σε: Crime in Crisis, 25/1/2016, διαθέσιμο στο: <http://crimeincrisis.com/%CF%80%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%BF%CE%BB%CE%AE%CF%84%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%B1%CF%84%CF%83%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CF%8D-%CE%BB%CF%8C/>

⁵⁴ Ανδρομέδα Στεφανίδου, «Έγκλημα με ρατσιστικά χαρακτηριστικά. Ανάλυση των διατάξεων του άρθρου 82Α ΠΚ», 17/2/2020, σε: Lawspot, διαθέσιμο στο: <https://www.lawspot.gr/nomika-nea/egklima-me-ratsistika-haraktiristika-analysi-ton-diataxeon-toy-arthroy-82a-toy-poinikoy>

των δικαιωμάτων των άλλων.⁵⁵ Βεβαίως, το δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης τελεί υπό την επιφύλαξη του νόμου, σύμφωνα με το άρθρο 14 § 1 Συντ., ενώ περιορισμοί του δικαιώματος προβλέπονται και στο άρθρο 10 § 2 της ΕΣΔΑ, στο άρθρο 52 § 1 του ΧΘΕΕ και στο άρθρο 19 § 2 του ως άνω Διεθνούς Συμφώνου.⁵⁶

Σύμφωνα με το άρθρο 10 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), ένα κράτος μπορεί να θεσπίσει νόμο που επιβάλλει περιορισμό στην ελευθερία έκφρασης, εφόσον σύμφωνα με το άρθρο 10 παράγραφος 2 ο νόμος αυτός είναι: «[...] αναγκαίος σε μια δημοκρατική κοινωνία, προς το συμφέρον της εθνικής ασφάλειας, της εδαφικής ακεραιότητας ή της δημόσιας ασφάλειας, για την πρόληψη της διαταραχής ή του εγκλήματος, για την προστασία της υγείας ή των ηθών, για την προστασία της φήμης ή των δικαιωμάτων των άλλων ....».

Η ΕΣΔΑ, όπως σημειώθηκε ήδη, κατοχυρώνει την ελευθερία της έκφρασης⁵⁷ καθώς και την απαγόρευση των διακρίσεων⁵⁸. Ωστόσο, παρά το ότι στο κείμενό της δεν υπάρχει καμία συγκεκριμένη αναφορά στη ρητορική μίσους το ΕΔΔΑ έχει αναπτύξει ένα σύνολο νομολογίας που περιγράφει σε ποιο βαθμό τα κράτη μπορούν να παρεκκλίνουν από τη βασική αρχή της ελευθερίας της έκφρασης. Το ΕΔΔΑ έχει καταστήσει σαφές ότι εκφράσεις που αποτελούν ρητορική μίσους δεν απολαμβάνουν της προστασίας του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ. Η ελευθερία της έκφρασης δηλαδή βρίσκει τα όρια της στον μισαλλόδοξο λόγο. Όπως έχει τονίσει το ΕΔΔΑ: «Η ανεκτικότητα και ο σεβασμός της ίσης αξιοπρέπειας όλων των ανθρώπων αποτελούν το θεμέλιο μιας δημοκρατικής και πλουραλιστικής κοινωνίας. Επομένως, μπορεί κατ' αρχήν να θεωρηθεί αναγκαία στις δημοκρατικές κοινωνίες η τιμωρία ή ακόμη και η πρόληψη όλων των μορφών έκφρασης οι οποίες διαδίδουν, υποκινούν, προάγουν ή δικαιολογούν το μίσος που βασίζεται στη μισαλλοδοξία [...] υπό την προϋπόθεση ότι η επιβολή «διατυπώσεων», «προϋποθέσεων», «περιορισμών» ή «κυρώσεων» γίνεται κατά τρόπο ανάλογο προς τον επιδιωκόμενο θεμιτό σκοπό.»⁵⁹

---

⁵⁵ Anne Weber, *Manual on Hate speech*, Council of Europe Publishing, France, 2009.

⁵⁶ Ιωάννης Ιγγλεζάκης, «Ελευθερία της έκφρασης και μισαλλόδοξος λόγος», στο ΙΜΔΑ, *Ελευθερία έκφρασης δημοσιογράφων και σκιτσογράφων*, Σάκουλας, 2016.

⁵⁷ Άρθρο 10 ΕΣΔΑ.

⁵⁸ Άρθρο 14 ΕΣΔΑ.

⁵⁹ *Erbakan κατά Τουρκίας*, 6.7.2006, παρ. 56, διαθέσιμο σε:

<https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=003-1728198-1812055&filename=003-1728198-1812055.pdf>

Το ΕΔΔΑ διαχωρίζει τις εκφράσεις που προσβάλλουν ή ενοχλούν, οι οποίες όπως προαναφέρθηκε εμπίπτουν το πεδίο προστασίας της ελευθερίας της έκφρασης, από εκείνες που προτρέπουν σε ακραίες πράξεις και άρα δεν καλύπτονται από την ελευθερία της έκφρασης. Το ΕΔΔΑ προκειμένου να διακρίνει ανάμεσα στα δύο είδη λόγου, λαμβάνει υπόψη διάφορα στοιχεία και κυρίως αν κατά τη διατύπωση απόψεων ή σχολίων περιέχεται έκκληση στη βία ή σε πράξεις μίσους.

Το ΕΔΔΑ, λοιπόν, προκειμένου να επιλύσει τη σύγκρουση των δυο αυτών δικαιωμάτων χρησιμοποιεί δύο προσεγγίσεις⁶⁰: είτε την παντελή άρνηση επίκλησης της ελευθερίας της έκφρασης δυνάμει του άρθρου 17 της Σύμβασης είτε τη στάθμιση, οπότε το Δικαστήριο προβαίνει σε ισορροπία των εμπλεκόμενων συμφερόντων. Με άλλα λόγια, το Δικαστήριο είτε βρίσκει την επίμαχη ρητορική εξ αρχής εκτός προστατευτικού πεδίου του άρθρου 10 απορρίπτοντας την προσφυγή *ratione materiae* δυνάμει του άρθρου 17, είτε κρίνει ότι εμπίπτει κατ' αρχήν στο άρθρο 10, αλλά εξετάζει την υπόθεση στο σύνολό της, ώστε να αποφανθεί εάν υπάρχουν συγκεκριμένες περιστάσεις που δικαιολογούν τη στάθμιση με άλλα δικαιώματα. Το ΕΔΔΑ λαμβάνει υπόψη τις πραγματολογικές συνθήκες εκφοράς του λόγου και ειδικότερα, αν απευθύνεται στο συγκεντρωμένο πλήθος μιας δημόσιας συνάθροισης ή γίνεται στο πλαίσιο μιας οργανωμένης συζήτησης με πολιτικό χαρακτήρα καθώς και αν απευθύνεται σε καλά πληροφορημένο κοινό.

Η πρώτη προσέγγιση προβλέπεται στο άρθρο 17 (απαγόρευση κατάχρησης δικαιώματος). Σύμφωνα με το άρθρο 17: «Καμία διάταξη της παρούσας Σύμβασης δεν μπορεί να ερμηνευθεί ότι συνεπάγεται για οποιοδήποτε κράτος, ομάδα ή πρόσωπο οποιοδήποτε δικαίωμα να συμμετέχει σε οποιαδήποτε δραστηριότητα ή να εκτελεί οποιαδήποτε πράξη που αποσκοπεί στην καταστροφή οποιοδήποτε από τα των δικαιωμάτων και ελευθεριών που ορίζονται στην παρούσα ή στον περιορισμό τους σε μεγαλύτερο βαθμό από αυτόν που προβλέπεται στη Σύμβαση». Σύμφωνα με σχετική διατύπωση του Δικαστηρίου, «ο γενικός σκοπός του άρθρου 17 είναι να αποτρέψει απολυταρχικές ομάδες από την εκμετάλλευση των αρχών που κατοχυρώνονται από τη Σύμβαση προς ίδιον όφελος».⁶¹ Δηλαδή, το άρθρο 17 απαγορεύει την καταχρηστική άσκηση άλλων δικαιωμάτων που προστατεύονται από τη Συνθήκη.

---

⁶⁰ Θεματικό Δελτίο ΕΔΔΑ Ρητορική μίσους, διαθέσιμο στο:
https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Hate_speech_ENG.pdf

⁶¹ W.P. και άλλοι κατά Πολωνίας (2004) - <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-66711>

Ακολουθώντας αυτή την προσέγγιση, το ΕΔΔΑ απορρίπτει ως απαράδεκτη την προσφυγή όταν τα σχόλια εμπεριέχουν μίσος και συνιστούν άρνηση των θεμελιωδών αξιών της σύμβασης (ανεκτικότητα, κοινωνική ειρήνη, απαγόρευση διακρίσεων, δικαιοσύνη). Αναφορικά με το είδος των δηλώσεων που μπορεί να θεωρηθούν ότι στρέφονται κατά των αξιών που διέπουν τη Σύμβαση, το ΕΔΔΑ εντάσσει ορισμένες δηλώσεις, οι οποίες υποκινούν, για παράδειγμα, σε εθνικό, φυλετικό, θρησκευτικό μίσος⁶², δηλώσεις άρνησης εγκλημάτων και αναθεωρητισμού,⁶³ δηλώσεις που συνιστούν απειλή για τη δημοκρατική τάξη⁶⁴ ή και δηλώσεις υποστήριξης τρομοκρατικής δραστηριότητας.⁶⁵ Η διάταξη αυτή δεν απευθύνεται μόνο στα κράτη, αλλά και σε όλες τις ομάδες ή τα πρόσωπα. Ο στόχος του άρθρου 17 είναι να εγγυηθεί τη διατήρηση των δημοκρατικών αξιών που διέπει τη Σύμβαση.⁶⁶

Η δεύτερη προσέγγιση προβλέπεται στο άρθρο 10 παρ. 2 της ΕΣΔΑ και χρησιμοποιείται όταν τα σχόλια μολοντί εμπεριέχουν μίσος δεν είναι ικανά να βλάψουν τις θεμελιώδεις αξίες της Σύμβασης.⁶⁷ Σύμφωνα με το άρθρο 10 παρ. 2 το Δικαστήριο θα εξετάσει διαδοχικά εάν υφίσταται περιορισμός στην ελευθερία της έκφρασης, εάν αυτός ο περιορισμός προβλέπεται στο νόμο και επιδιώκει θεμιτό στόχο και τέλος, εάν είναι αναγκαίος σε μία δημοκρατική κοινωνία για την επίτευξη των στόχων αυτών. Το ΕΔΔΑ λαμβάνει υπόψιν την πρόθεση του αιτούντα (τον σκοπό),⁶⁸ το περιεχόμενο της δήλωσης, τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν για τη διάδοση της, τη θέση των ατόμων που στοχοποιούνται από την υπό κρίση έκφραση, τη θέση και τον κοινωνικό ρόλο του δηλούντος/προσφεύγοντος,⁶⁹ τον δυνητικό αντίκτυπο καθώς και τη φύση και σοβαρότητα

---

⁶² Βλ. ECHR, *Norwood v. the United Kingdom* 16 November 2004.

Βλ. ECHR, *Belkacem v. Belgium* 27 June 2017.

⁶³ Βλ. ΕΔΔΑ *Garaudy v. France* 24 June 2003, *M'Bala M'Bala v. France* 20 October 2015, *Williamson v. Germany* 8 January 2019, *Pastörs v. Germany* 3 October 2019

⁶⁴ Βλ. ΕΔΔΑ, Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας κατά Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, απόφαση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Δικαιωμάτων του Ανθρώπου της 20ης Ιουλίου 1957

⁶⁵ Βλ. ECHR, *Roj TV A/S v. Denmark* 17 April 2018.

⁶⁶ Weber, ό.π.

⁶⁷ European Court of Human Rights, "Factsheet- Hate speech", ό.π.

⁶⁸ Χαρακτηριστική είναι η υπόθεση (ΕΔΔΑ, *Jersild κατά Δανίας*, 1994) όπου το ΕΔΔΑ λαμβάνοντας υπόψιν τον σκοπό του δηλούντος, έκρινε ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ καθώς ο σκοπός του προσφεύγοντος δημοσιογράφου ήταν η παρουσίαση του γεγονότος και η πληροφόρηση του κοινού σχετικά με ένα κοινωνικό ζήτημα.

⁶⁹ Ειδικότερα, η ιδιότητα του πολιτικού, του δημοσιογράφου ή του δημόσιου λειτουργού έχουν

απασχολήσει τη νομολογία του ΕΔΔΑ. Για παράδειγμα, βλ. *Sürek κατά Τουρκίας* (1999) -

<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58279>, *Le Pen κατά Γαλλίας* (2010)

<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-98489>

των ποινών/κυρώσεων.⁷⁰ Πάντως, πρέπει να σημειωθεί ότι το ΕΔΔΑ δεν αποδίδει σε κάποια από τα παραπάνω μεγαλύτερη βαρύτητα in abstracto. Απεναντίας, λαμβάνει συνολικά υπόψη του τις περιστάσεις κάθε υπόθεσης για να καταλήξει εάν πρόκειται για προστατευτέα ή μη συμπεριφορά.⁷¹

---

⁷⁰ Κατά το Δικαστήριο, η φύση και η αυστηρότητα των κυρώσεων που επιβάλλονται από τις εθνικές αρχές είναι, επίσης, κριτήρια που συνεκτιμώνται για το κατά πόσον η επέμβαση στο δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης ήταν ανάλογη προς τον επιδιωκόμενο στόχο ή όχι. Ωστόσο, τα κριτήρια εξετάζονται επικουρικά, αφού το Δικαστήριο σε ορισμένες περιπτώσεις θεωρεί περιττό να τα εξετάσει διαπιστώνοντας ότι υπήρξε παραβίαση βάσει άλλων πτυχών της υπόθεσης, η οποία αξιολογείται συνολικά. Βλ. Gündüz κατά Τουρκίας.

Weber, A. ό.π., σελ. 33-46

⁷¹ Άννα Δαληβίγκα, Ο Μισαλλόδοξος Λόγος (Hate Speech) στη νομολογία του ΕΔΔΑ, Διπλωματική εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2021, διαθέσιμο στο:

<https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/2974493/file.pdf>

3. Η ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΜΙΣΟΥΣ ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ ΚΑΙ ΣΤΑ ΜΕΣΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΚΤΥΩΣΗΣ

3.1. Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης: Ορισμός

Προτού αναλύσουμε τα σχετικά με τον ρόλο που διαδραματίζουν τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και εν γένει το διαδίκτυο στη διάδοση της ρητορικής μίσους, θα πρέπει κατ' αρχήν να δώσουμε έναν σαφή ορισμό σχετικά με την έννοια του «μέσου κοινωνικής δικτύωσης». Για τους σκοπούς της παρούσας εργασίας, ορίζουμε τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης (σε συντομογραφία: ΜΚΔ) ως «παρόχους ενός περιβάλλοντος πλατφόρμας που επιτρέπει στους χρήστες να ανεβάζουν περιεχόμενο ("περιεχόμενο που δημιουργείται από τους χρήστες"), να μοιράζονται και να επικοινωνούν το περιεχόμενο αυτό με άλλους χρήστες (είτε πρόκειται για μια περιορισμένη ομάδα επαφών, είτε για όλους τους εγγεγραμμένους στην πλατφόρμα, είτε γενικότερα με χρήστες που αναζητούν περιεχόμενο στο διαδίκτυο)».

Ο ορισμός αυτός περιλαμβάνει μεγάλους παρόχους όπως το Facebook, το Instagram, το Snapchat, το Twitter και το YouTube, αλλά και μικρότερους παρόχους. Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης διακρίνονται από τα μέσα που προσφέρουν υπηρεσίες ανταλλαγής μηνυμάτων, των οποίων ο κύριος σκοπός είναι η επικοινωνία μεταξύ ενός περιορισμένου κύκλου ιδιωτικών χρηστών. Αντίθετα, ο ρόλος των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης εντοπίζεται στη παροχή υπηρεσιών διαμοιρασμού περιεχομένου και ο κύριος σκοπός τους εντοπίζεται στον διαμοιρασμό και τη διανομή περιεχομένου πολυμέσων που προέρχεται από τους χρήστες της υπηρεσίας.⁷²

Οι εταιρείες που παρέχουν υπηρεσίες κοινωνικής δικτύωσης, όπως και οι περισσότερες εταιρείες του Διαδικτύου που προσφέρουν υπηρεσίες χωρίς πληρωμή, αποκομίζουν κέρδη από τη στοχευμένη διαφήμιση στους πελάτες τους. Οι εταιρείες τρίτων αγοράζουν διαφημίσεις για να εμφανίζονται στα κοινωνικά δίκτυα, επειδή αναμένουν ότι οι υπηρεσίες αυτές θα είναι σε θέση να εντοπίζουν δυνητικούς αγοραστές μέσα από το σύνολο των χρηστών τους, μέσω της συλλογής και επεξεργασίας δεδομένων. Ως εκ τούτου, οι χρήστες «πληρώνουν» για τις δωρεάν υπηρεσίες που χρησιμοποιούν με τις προσωπικές τους πληροφορίες και την ιδιωτική τους ζωή.⁷³

---

⁷² Chara Bakalis and Julia Hornle, *ό.π.*, σελ. 78-79

⁷³ MacKinnon Rebecca and Hickok Elonnai and Bar Allon and Lim, Hae-in, *Fostering freedom online: the role of Internet intermediaries*, Unesco, 2014, σελ. 131, διαθέσιμο στο: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000231162>

3.2. Ο ρόλος του διαδικτύου και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στη διάδοση της ρητορικής μίσους

Η εγκληματικότητα στο διαδίκτυο έχει κορυφωθεί για λόγους που ανάγονται στην ίδια τη φύση και τη πολύπλοκη δομή του διαδικτύου και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Το ίδιο συμβαίνει και με τον μισαλλόδοξο λόγο. Τα τελευταία χρόνια εμφανίζεται μία έξαρση του φαινομένου η οποία αποδίδεται σε μεγάλο βαθμό στην ανάπτυξη του διαδικτύου και στην ευρεία και παγκόσμια χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης.⁷⁴

Το διαδίκτυο είναι πιο άμεσο και μαζικό μέσο επικοινωνίας συγκριτικά με το ραδιόφωνο, τον τύπο και την τηλεόραση. Οι ενεργοί χρήστες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης παγκοσμίως υπολογίζονται σε 3 δισ. (Facebook, YouTube, Twitter, WhatsApp κ.λπ.). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το Facebook, που με περίπου 2,96 δισεκατομμύρια μηνιαίους ενεργούς χρήστες από το τέταρτο τρίμηνο του 2022, είναι το πιο δημοφιλές διαδικτυακό κοινωνικό δίκτυο παγκοσμίως.⁷⁵ Ο καθένας μπορεί, λοιπόν, μέσω του διαδικτύου, και ιδίως μέσω των δυνατοτήτων που δίνουν τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, να προσεγγίσει έναν απροσδιόριστο αριθμό ατόμων.⁷⁶ Σε αντίθεση με τα παραδοσιακά μέσα ενημέρωσης, η διαδικτυακή ρητορική μίσους μπορεί να δημιουργηθεί και να κοινοποιηθεί εύκολα, με χαμηλό κόστος και ανώνυμα. Επιπρόσθετα, η διάδοση ρατσιστικού και μισαλλόδοξου λόγου βρίσκει μεγαλύτερη απήχηση στο διαδίκτυο από ό,τι όταν γίνεται με συμβατικά μέσα.⁷⁷

Ενώ περιεχόμενο που αναρτάται σε μια πλατφόρμα κοινωνικής δικτύωσης μπορεί να μην διαβαστεί ποτέ από κανέναν εκτός από τους συγγραφείς του, κάποιο άλλο μπορεί να γίνει “viral” σε όλες τις πλατφόρμες και να εμφανιστεί σε πολλούς ανθρώπους σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα. Έχει, δηλαδή, τη δυνατότητα να προσεγγίσει ένα παγκόσμιο και ποικίλο κοινό σε πραγματικό χρόνο. Ως εκ τούτου, οι μηχανισμοί διακυβέρνησης πρέπει να είναι πολύ γρήγοροι για να τεθούν σε εφαρμογή προτού το περιεχόμενο διαδοθεί ευρέως, δεδομένου ότι μετά τη διάδοση του το περιεχόμενο δεν μπορεί να εντοπιστεί και να

---

⁷⁴ United Nations, «Understanding hate speech», διαθέσιμο στο: <https://www.un.org/en/hate-speech/understanding-hate-speech/what-is-hate-speech>

⁷⁵ Βλ. <https://www.statista.com/statistics/264810/number-of-monthly-active-facebook-users-worldwide/>

⁷⁶ Δήμητρα Π. Αποστόλου, Ρητορική Μίσους στο Διαδίκτυο, Διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2017, σελ. 37, διαθέσιμη στο: <http://ikee.lib.auth.gr/record/293593/files/GRI-2017-20083.pdf?version=1>

⁷⁷ Ιωάννης Ιγγλεζάκης, «Ο μισαλλόδοξος λόγος στο διαδίκτυο και η ποινική αντιμετώπισή του με τον Ν. 4285/2014», Συνήγορος, 109/2015, σελ. 64-67.

αναχαιτιστεί αποτελεσματικά η περαιτέρω διάδοση του. Έχει γίνει γνωστή η ρήση ότι «το διαδίκτυο δεν ξεχνά ποτέ». Αυτό ισχύει υπό την έννοια ότι τουλάχιστον μέχρι στιγμής δεν υπάρχει τεχνολογία που να μπορεί να διασφαλίσει ότι μια πληροφορία μπορεί να διαγραφεί από όλους τους διακομιστές, όπου κι αν βρίσκονται.⁷⁸

Στη Σύσταση 2022 16[1] της Επιτροπής Υπουργών προς τα κράτη μέλη για την καταπολέμηση της ρητορικής μίσους σημειώνεται πως η ρητορική μίσους μπορεί να διαδοθεί πολύ γρήγορα και ευρέως μέσω του διαδικτύου και πως η διαρκής διαθεσιμότητα του περιεχομένου που εξασφαλίζει το διαδίκτυο επιδεινώνει τον αντίκτυπό της.⁷⁹ Η σχετικά μόνιμη παραμονή του διαδικτυακού περιεχομένου ρητορικής μίσους είναι επίσης προβληματική, καθώς μπορεί να επανεμφανιστεί και να (ξανα)αποκτήσει δημοτικότητα με την πάροδο του χρόνου. Σε αντίθεση με ένα προφορικό σχόλιο, το οποίο εξαφανίζεται αμέσως μόλις ειπωθεί, ή ένα γκράφιτι, το οποίο αργά ή γρήγορα θα σβηστεί ή θα βαφτεί, ένα μεγάλο μέρος του υλικού που αναρτάται στο Διαδίκτυο θα παραμείνει εκεί επ' αόριστον.⁸⁰

Με τη δημιουργία του συμμετοχικού διαδικτύου, αποκαλούμενου και «Web 2.0.», το διαδίκτυο έχει καταστεί το κύριο μέσο για την επίτευξη της συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας.⁸¹ Το διαδίκτυο, με τα blogs και ιδιαίτερα με τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης λειτουργεί ταυτόχρονα ως μέσο πληροφόρησης αλλά και ως μέσο για δημοσίευση, επικοινωνία και έκφραση. Ο χρήστης, ο απλός πολίτης, δεν είναι πλέον παθητικός δέκτης των πληροφοριών αλλά αναλαμβάνει και ενεργό ρόλο, καθίσταται ταυτόχρονα πομπός και δέκτης της επικοινωνίας. Ανά πάσα στιγμή, ο καθένας μπορεί να γίνει παραγωγός περιεχομένου αναρτώντας τις δικές του πληροφορίες ή μέσω μιας αναδημοσίευσης από έναν τρίτο χρήστη ή τρίτο μέρος να αναπαράγει πληροφορίες από άλλη πηγή.⁸²

Είναι χαρακτηριστικό πως με τη χρήση του διαδικτύου οι άνθρωποι εκφράζονται πιο εύκολα αλλά προβαίνουν και ευκολότερα σε εγκληματικές ενέργειες. Η απόσταση δράστη

---

⁷⁸ Wolfgang Schulz, *Regulating Intermediaries to Protect Privacy Online – The Case of the German NetzDG* (July 19, 2018). Marion Albers and Ingo Sarlet (editors), *Personality and Data Protection Rights on the Internet*, Forthcoming, σελ. 3, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3216572>

⁷⁹ Recommendation CM/Rec(2022)16[1] of the Committee of Ministers to member States on combating hate speech, διαθέσιμη στο: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900001680a67955

⁸⁰ Delgado, Richard and Stefancic, Jean, *Hate Speech in Cyberspace* (Summer 2014). *Wake Forest Law Review*, Vol. 49, 2014, U of Alabama Legal Studies Research Paper No. 2517406, σελ. 322, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2517406>

⁸¹ Γιαννόπουλος, Εισαγωγή στη Νομική Πληροφορική, ό.π. σελ. 162.

⁸² Γιαννόπουλος, ό.π. σελ. 168.

και θύματος και η ανωνυμία ή ψευδωνυμία που μπορεί να εξασφαλίσει ο δράστης αίρει τον ηθικό και συναισθηματικό φραγμό αλλά και τον φόβο που συγκρατεί το άτομο από τη διενέργεια εγκληματικών πράξεων. Στις 29 Ιουνίου 2015, σε παρέμβαση του κατά την ακρόαση της Επιτροπής Πολιτικών Ελευθεριών, Δικαιοσύνης και Εσωτερικών Υποθέσεων για τον αντισημιτισμό, την ισλαμοφοβία και τη ρητορική μίσους στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, ο Πρώτος Αντιπρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, Frans Timmermans, διατύπωσε μεταξύ άλλων: «Πράγματα που οι άνθρωποι δεν λένε στη δημόσια σφαίρα όταν συναντούν άλλους ανθρώπους, θα τα διαδώσουν εύκολα στο Διαδίκτυο. Θα πουν εύκολα τα πιο φρικτά πράγματα για άλλους ανθρώπους στο Ίντερνετ. Και αυτό τείνει να γίνει όλη η ζωή τους».⁸³

Επιπλέον, η ανωνυμία που μπορεί να εξασφαλίσει το διαδίκτυο παίζει καταλυτικό ρόλο. Ο χρήστης με τη χρήση ψευδωνύμου ταυτοποιείται μόνο με τη χρήση εξειδικευμένων τεχνικών εργαλείων. Οι ερευνητές έχουν διαπιστώσει ότι οι άνθρωποι συμπεριφέρονται διαφορετικά στο διαδίκτυο επηρεαζόμενοι από διάφορους παράγοντες, όπως η ανωνυμία και τα κίνητρα για ορθή συμπεριφορά. Για παράδειγμα, υπάρχουν ενδείξεις ότι οι ιστότοποι που ενθαρρύνουν την ανωνυμία έχουν πολύ μεγαλύτερα ποσοστά εκφοβισμού και ρητορικής μίσους. Παράλληλα, όμως, όπως συμβαίνει και σε κάθε έγκλημα τελούμενο μέσω διαδικτύου, αίρεται και ο συναισθηματικός και ηθικός φραγμός που συγκρατεί το άτομο από τη διενέργεια εγκληματικών πράξεων. Το στοιχείο της «ντροπής» αλλά και ο φόβος της ταυτοποίησης, της σύλληψης, δεν συγκρατεί πλέον το άτομο, ενώ παράλληλα, ο φόβος επιβολής κυρώσεων υποχωρεί δια της ανωνυμίας του.⁸⁴

Τέλος, ένα ακόμη πρόβλημα που απορρέει από την αρχιτεκτονική των μέσων κοινωνικής δικτύωσης είναι ο αλγόριθμος που ρυθμίζει τις ροές των χρηστών. Λόγω της αρχιτεκτονικής των περισσότερων ιστότοπων κοινωνικής δικτύωσης που αποσκοπεί στη μεγιστοποίηση του κέρδους, το περιεχόμενο προβάλλεται με βάση τα ενδιαφέροντα των προφίλ των χρηστών, καθώς αυτό μεγιστοποιεί την ενασχόληση των χρηστών με τον ιστότοπο κοινωνικής δικτύωσης και, επομένως, τα διαφημιστικά έσοδα. Ως συνέπεια, οι ομάδες χρηστών διαχωρίζονται σε διαφορετικές ομάδες, για παράδειγμα, σε σχέση με την

---

⁸³ Fabio Marcelli, Preventing Redressing & Inhibiting hate Speech in new Media (PRISM) Project, Hate Crime and Hate Speech in Europe: Comprehensive Analysis of International Law Principles, EU-wide Study and National Assessments, 5.10.2015, σελ. 11, διαθέσιμο και στο διαδικτυακό τόπο : https://ec.europa.eu/migrant-integration/librarydocument/hate-crime-and-hate-speech-europe-comprehensive-analysis-international-law_en

⁸⁴ Delgado, Richard and Stefancic, Jean, ό.π. σελ. 322.

πολιτική ή θρησκευτική τους ταυτότητα. Αυτό με τη σειρά του σημαίνει ότι οι χρήστες δεν αμφισβητούν τις δικές τους απόψεις και γνώμες έναντι εκείνων των άλλων. Ως αποτέλεσμα, ενισχύεται η συνεχής επαφή του χρήστη που διαδίδει ρητορική μίσους και αναπαράγει ρατσιστικές ιδέες στο διαδίκτυο με ρατσιστικό περιεχόμενο που διακινείται μέσω διαδικτύου.

3.3. Το παράδειγμα της γενοκτονίας των Ροχίνγκια

Αξίζει να αναφερθεί ως χαρακτηριστικό πρόσφατο παράδειγμα σχετικά με το πώς τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης μπορεί να προωθήσουν τη ρητορική μίσους και να οδηγήσουν ακόμη και σε εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας η υπόθεση της γενοκτονίας των Ροχίνγκια. Έχει διαπιστωθεί ότι οι αναρτήσεις στο Facebook ήταν καθοριστικής σημασίας για την προώθηση του μίσους στη Μιανμάρ κατά της μουσουλμανικής μειονότητας των Ροχίνγκια, οδηγώντας σε ακραίες παραβιάσεις.⁸⁵

Οι Ροχίνγκια είναι μια κυρίως μουσουλμανική εθνοτική μειονότητα που ζει στο βόρειο κρατίδιο Ρακίν της Μιανμάρ. Τον Αύγουστο του 2017, περισσότεροι από 700.000 Ροχίνγκια εγκατέλειψαν το Ρακίν όταν οι δυνάμεις ασφαλείας της Μιανμάρ ξεκίνησαν μια στοχευμένη εκστρατεία εκτεταμένων δολοφονιών, βιασμών και πυρπόλησης σπιτιών. Η βία ακολούθησε δεκαετίες κρατικών διακρίσεων, διώξεων και καταπίεσης κατά των Ροχίνγκια.⁸⁶ Ο αριθμός των Ροχίνγκια που σκοτώθηκαν το 2017, κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων του στρατού της Μιανμάρ, είναι πιθανό να υπερβαίνει τις 10.000, σύμφωνα με στοιχεία της ιατρικής φιλανθρωπικής οργάνωσης «Γιατροί Χωρίς Σύνορα».⁸⁷ Επιπλέον, περισσότεροι από 730.000 Ροχίνγκια στη δυτική πολιτεία Ρακίν αναγκάστηκαν να καταφύγουν σε καταυλισμούς στο γειτονικό Μπαγκλαντές. Σήμερα, περισσότεροι από ένα εκατομμύριο

---

⁸⁵ Eli Meixler, "UN fact-finders say Facebook played a 'determining' role in violence against Rohingya", Time, 13 March 2018, <http://time.com/5197039/un-facebook-myanmar-rohingya-violence/>
Sarah Joseph, The Human Rights Responsibilities of Media and Social Media Businesses
Stephanie Farrior (ed), Human Rights and Non-State Actors (Edward Elgar), Forthcoming, σελ. 10-11
Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3146730>

⁸⁶ Amnesty International, "MYANMAR: FACEBOOK'S SYSTEMS PROMOTED VIOLENCE AGAINST ROHINGYA; META OWES REPARATIONS", 29/9/2022, διαθέσιμο στο: <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2022/09/myanmar-facebooks-systems-promoted-violence-against-rohingya-meta-owes-reparations-new-report/>

⁸⁷ Dan Milmo, "Rohingya sue Facebook for £150bn over Myanmar genocide", The Guardian, 6/12/2021, διαθέσιμο στο: <https://www.theguardian.com/technology/2021/dec/06/rohingya-sue-facebook-myanmar-genocide-us-uk-legal-action-social-media-violence>

Ροχίνγκια ζουν στην εξορία και οι στρατιωτικοί ηγέτες της Μιανμάρ αντιμετωπίζουν κατηγορίες για γενοκτονία στο Διεθνές Δικαστήριο.⁸⁸

Οι ένοπλες δυνάμεις της Μιανμάρ, χρησιμοποίησαν το Facebook για να ενισχύσουν την προπαγάνδα κατά των Ροχίνγκια και να συγκεντρώσουν δημόσια υποστήριξη για την στρατιωτική εκστρατεία. Κλιμάκιο του ΟΗΕ που είχε επισκεφθεί τη Μιανμάρ μετά τις μαζικές δολοφονίες του 2017 έκρινε ότι η πλατφόρμα της Facebook έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην επιχείρηση του στρατού κατά της μουσουλμανικής μειονότητας.

Τον Μάρτιο, ένας ερευνητής των Ηνωμένων Εθνών δήλωσε ότι το Facebook χρησιμοποιήθηκε για την υποκίνηση βίας και μίσους κατά της μουσουλμανικής μειονοτικής ομάδας.⁸⁹ Έρευνα του Reuters το 2018 συγκέντρωσε πάνω από 10.000 παραδείγματα αναρτήσεων που υποκινούσαν σε βία κατά των Ροχίνγκια και άλλων μουσουλμάνων στη χώρα.⁹⁰ Παρά την δημόσια υπόσχεση του διευθύνοντος συμβούλου του Facebook, Mark Zuckerberg, ότι θα αναλάβει μέτρα εναντίον των μηνυμάτων μίσους που διαδίδονται μέσω του Facebook, 4 μήνες μετά, σύμφωνα με έρευνα των Reuters, παρέμεναν αναρτημένες σχετικές δημοσιεύσεις, οι οποίες για παράδειγμα είχαν ως εξής: «Πρέπει να τους πολεμήσουμε όπως έκανε ο Χίτλερ με τους Εβραίους, καταραμένοι καλάρ!», «Ρίξτε καύσιμα και βάλτε φωτιά για να μπορέσουν να συναντήσουν τον Αλλάχ γρηγορότερα», «Αυτά τα μη ανθρώπινα σκυλιά *kalar*, οι Βεγγάλοι, σκοτώνουν και καταστρέφουν τη γη μας, το νερό μας και τους εθνικούς μας ανθρώπους. Πρέπει να καταστρέψουμε τη φυλή τους».⁹¹

Μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας των Ροχίνγκια που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τη Μιανμάρ υπέβαλαν μαζική αγωγή κατά της Meta Platforms (τέως Facebook Inc.) ενώπιον Δικαστηρίων του Ηνωμένου Βασιλείου και των ΗΠΑ και ζήτησαν αποζημιώσεις 150 δισ. δολαρίων για τις αναρτήσεις που υποκίνησαν την εις βάρος τους γενοκτονία. Με την αγωγή τους κατήγγειλαν ότι η Facebook δεν έλαβε μέτρα για να εμποδίσει τη διάδοση της ρητορικής μίσους,⁹² καθώς και ότι αλγόριθμοι του δικτύου

---

⁸⁸ Chad de Guzman, "Meta's Facebook Algorithms 'Proactively' Promoted Violence Against the Rohingya, New Amnesty International Report Asserts", TIME, 28/9/2022, διαθέσιμο στο: <https://time.com/6217730/myanmar-meta-rohingya-facebook/>

⁸⁹ Steve Stecklow, "Inside Facebook's Myanmar Operation-Hatebook- A Reuters Special Report", REUTERS, 15/8/2018, διαθέσιμο στο: <https://www.reuters.com/investigates/special-report/myanmar-facebook-hate>

⁹⁰ Stecklow, ό.π.

⁹¹ Stecklow, ό.π.

⁹² Σύνταξη IN, «Facebook – Αγωγή κατά της εταιρείας για τη γενοκτονία των Ροχίνγκια– Αίτημα για αποζημιώσεις 150 δισ. Δολαρίων», in, 7/12/2021, διαθέσιμο στο: <https://www.in.gr/2021/12/07/b->

κοινωνικής δικτύωσης ενίσχυσαν τη ρητορική μίσους και η πλατφόρμα απέτυχε να αφαιρέσει τις σχετικές αναρτήσεις.⁹³

Επιπρόσθετα, υποστηρίζεται πως καταλυτικό ρόλο έπαιξε και το επιχειρηματικό μοντέλο του Facebook. Η Meta αποκτά κέρδη όταν οι χρήστες του Facebook παραμένουν στην πλατφόρμα όσο το δυνατόν περισσότερο, καθώς με αυτό τον τρόπο εκτίθενται σε περισσότερες διαφημίσεις. Επιπρόσθετα, όσο περισσότερο χρόνο περνούν οι χρήστες στο Facebook, τόσο περισσότερα προσωπικά δεδομένα μπορεί να συλλέξει η εταιρεία. Η προβολή εμπρηστικού περιεχομένου -συμπεριλαμβανομένου του περιεχομένου που υποστηρίζει το μίσος, αποτελώντας υποκίνηση σε βία, εχθρότητα και διακρίσεις- είναι ένας αποτελεσματικός τρόπος για να παραμείνουν οι χρήστες περισσότερο στην πλατφόρμα.⁹⁴

Η Διεθνής Αμνηστία δημοσίευσε τον Σεπτέμβριο του 2022 αναλυτική έκθεση⁹⁵ η οποία βασίζεται σε εμπειριστατωμένη έρευνα σχετικά με τον ρόλο της Meta (πρώην Facebook) στις σοβαρές παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που διαπράχθηκαν κατά των Ροχίνγκια. Σύμφωνα με την έκθεση, οι αλγόριθμοι της Meta ενίσχυσαν και προώθησαν περιεχόμενο που υποκινούσε τη βία, το μίσος και τις διακρίσεις κατά των Ροχίνγκια αυξάνοντας σημαντικά τον κίνδυνο εκδήλωσης μαζικής βίας. Η έκθεση καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η Meta συνέβαλε ουσιαστικά στις δυσμενείς επιπτώσεις στα ανθρώπινα δικαιώματα που υπέστησαν οι Ροχίνγκια και έχει την ευθύνη να παράσχει στους επιζώντες χρηματική ικανοποίηση.⁹⁶

Ωστόσο το πρόβλημα των εναγόντων εντοπίζεται στην ίδια την αμερικανική νομοθεσία, καθώς σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία, το Facebook και η Meta δεν μπορούν να θεωρηθούν υπεύθυνοι για το περιεχόμενο που αναρτούν οι χρήστες τους. Το Facebook δεν θεωρείται συγγραφέας ή δημιουργός των αναρτήσεων, αλλά απλώς πλατφόρμα που παρέχει υποδομή για την φιλοξενία του περιεχομένου. Αυτό ορίζεται στο νόμο περί αξιοπρέπειας της επικοινωνίας (Communication Decency Act - CDA) του 1996.

[science/technology/facebook-agogi-kata-tis-etaireias-gia-ti-genoktonia-ton-roxingkia-aitima-gia-apozimioseis-150-dis-dolarion/](https://www.amnesty.org/en/documents/ASA16/5933/2022/en/)

⁹³ Dan Milmo, ό.π.

⁹⁴ Amnesty International, ό.π.

⁹⁵ Amnesty International, "THE SOCIAL ATROCITY.META AND THE RIGHT TO REMEDY FOR THE ROHINGYA", 2022, διαθέσιμο στο: <https://www.amnesty.org/en/documents/ASA16/5933/2022/en/>

⁹⁶ Amnesty International, "Myanmar: The social atrocity: Meta and the right to remedy for the Rohingya", 29/9/2022, διαθέσιμο στο: <https://www.amnesty.org/en/documents/ASA16/5933/2022/en/>

Η εν λόγω υπόθεση αποτελεί αναμφίβολα χαρακτηριστικό παράδειγμα του πως τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης μπορούν να ενισχύσουν και να προωθήσουν τη ρητορική μίσους, αποτελώντας το μέσο για τη διάδοση του μισαλλόδοξου λόγου και της προπαγάνδας που στρέφεται εναντίον μειονοτικών ομάδων.

4. ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ ΜΙΣΟΥΣ

4.1. Η ρητορική μίσους υπό το Διεθνές Δίκαιο

4.1.1. Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών

Η δημιουργία του ΟΗΕ, με το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, σημάδεψε μια νέα εποχή για την κατοχύρωση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών.⁹⁷ Από το Προοίμιό του, ήδη, ο Χάρτης ΟΗΕ διακηρύσσει «την πίστη στα θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου, στην αξιοπρέπεια του ανθρώπου και την αξία του». Το ζήτημα των φυλετικών διακρίσεων απασχόλησε τον ΟΗΕ από τα πρώτα στάδια της σύστασής του. Στα πλαίσια του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών δεσπόζουσα θέση κατέχει η Σύμβαση για την εξάλειψη κάθε μορφής φυλετικών διακρίσεων. Λίγους μήνες μετά την ψήφισή της, ο ΟΗΕ δρομολόγησε την αποδοχή από τα Κράτη Μέλη του Διεθνούς Συμφώνου για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα («ΔΣΑΠΔ»).

α. Σύμβαση για την κατάργηση κάθε μορφής φυλετικών διακρίσεων

Η εν λόγω σύμβαση υιοθετήθηκε από τη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ με την απόφαση της Γενικής Συνέλευσης 2106 Α (XX) της 21ης Δεκεμβρίου 1965, άνοιξε προς υπογραφή και επικύρωση στις 7 Μαρτίου 1966 και τέθηκε σε ισχύ στις 4 Ιανουαρίου 1969, σύμφωνα με τους όρους του άρθρου 19.⁹⁸ Η τήρηση της Σύμβασης εποπτεύεται από την Επιτροπή για την Εξάλειψη των Φυλετικών Διακρίσεων. Η εν λόγω Σύμβαση προβλέπει την απαγόρευση των φυλετικών διακρίσεων έτσι ώστε να μπορούν όλοι να απολαμβάνουν τις θεμελιώδεις ελευθερίες και να ασκούν επί ίσοις όροις τα δικαιώματά τους στο πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό, πολιτιστικό ή οποιονδήποτε άλλο τομέα της δημόσιας ζωής.⁹⁹ Επιπρόσθετα, το άρθρο 4 απαιτεί τα μέρη της να καταδικάζουν και να λαμβάνουν μέτρα εναντίον κάθε προπαγάνδας που βασίζεται σε θεωρίες ανωτερότητας μιας φυλής ή ομάδας ατόμων ενός χρώματος ή εθνοτικής καταγωγής, ή που επιχειρούν να δικαιολογήσουν ή να προωθήσουν το φυλετικό μίσος και τις διακρίσεις.

Επιπλέον, επιβάλλει στα συμβαλλόμενα μέρη: α) να καταστήσουν ποινικά κολάσιμη κάθε διάδοση ιδεών που βασίζονται στη φυλετική ανωτερότητα καθώς και κάθε πράξη βίας ή υποκίνηση σε τέτοιες πράξεις κατά οποιασδήποτε φυλής ή ομάδας ατόμων άλλου χρώματος ή εθνοτικής καταγωγής, καθώς και την παροχή οποιασδήποτε βοήθειας σε

⁹⁷ Παρούλα Νάσκου-Περράκη, Δικαιώματα του Ανθρώπου: Παγκόσμια και Περιφερειακή Προστασία, Σάκκουλας, 3η έκδοση, 2022, σελ. 17.

⁹⁸ Π. Νάσκου-Περράκη, ό.π., σελ. 205.

⁹⁹ Βλ. άρθρο 1 παρ. 1 της Σύμβασης για την Κατάργηση κάθε μορφής φυλετικών διακρίσεων

ρατσιστικές δραστηριότητες, συμπεριλαμβανομένης της χρηματοδότησής τους, β) να κηρύξουν παράνομες και να απαγορεύσουν οργανώσεις καθώς και τις οργανωμένες και όλες τις άλλες δραστηριότητες προπαγάνδας, οι οποίες προωθούν και υποκινούν φυλετικές διακρίσεις και να τυποποιήσουν τη συμμετοχή σε τέτοιες οργανώσεις ή δραστηριότητες ως ποινικό αδίκημα και γ) να μην επιτρέπουν στις δημόσιες αρχές ή στα δημόσια ιδρύματα, εθνικά ή τοπικά, να προωθούν ή να υποκινούν φυλετικές διακρίσεις.¹⁰⁰

Η εφαρμογή του άρθρου 4 εξειδικεύτηκε και από την Γενική Σύσταση υπ. αριθ. 35: Καταπολέμηση της ρατσιστικής ρητορικής μίσους (2013)¹⁰¹ που εγκρίθηκε από την Επιτροπή για την Εξάλειψη των Φυλετικών Διακρίσεων κατά την ογδοηκοστή τρίτη σύνοδο, στις 26 Σεπτεμβρίου 2013. Στην Ελλάδα, το άρθρο 4 της Σύμβασης οδήγησε στην υιοθέτηση του νόμου 927/1979 (ΦΕΚ Α' 139), ο οποίος θα αναλυθεί περαιτέρω σε επόμενο κεφάλαιο.

β. Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα

Το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα υιοθετήθηκε και άνοιξε για υπογραφή, επικύρωση και προσχώρηση με την από 16.12.1966 υπ' αριθμ. 2200 Α (XXI) απόφαση της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ, με έναρξη ισχύος 23.3.1976. Προβλέπει στο άρθρ. 20 § 2 ότι: «Κάθε επίκληση εθνικού, φυλετικού ή θρησκευτικού μίσους, που αποτελεί υποκίνηση διακρίσεων, εχθρότητας ή βίας απαγορεύεται από το νόμο».

4.1.2. Συμβούλιο της Ευρώπης

Το Συμβούλιο της Ευρώπης ανέκαθεν έχει αναδείξει σε μείζον ζήτημα τη ρητορική μίσους, η οποία έχει απασχολήσει τόσο την Επιτροπή Υπουργών του, που είναι αρμόδια για την υιοθέτηση συστάσεων, όσο και το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, καθώς και διάφορα άλλα εποπτικά ή συμβουλευτικά όργανα του, όπως την Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά του Ρατσισμού και της Μισαλλοδοξίας (ECRI).

4.1.2.1. Κείμενα με δεσμευτική ισχύ

α. Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης

---

¹⁰⁰ Γεώργιος Νούσκαλης, Ο ρατσιστικός λόγος μίσους ως μορφή του ρατσιστικού εγκλήματος, Σάκκουλας, 2022, σελ. 27-28

¹⁰¹ Γενική Σύσταση υπ. αριθ. 35: Καταπολέμηση της ρατσιστικής ρητορικής μίσους, διαθέσιμη στο: <https://www.ohchr.org/en/resources/educators/human-rights-education-training/d-general-recommendation-no-35-combating-racist-hate-speech-2013>

Ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης αποτελεί μια αξιοσημείωτη συνθήκη του Συμβουλίου της Ευρώπης που εγγυάται τα θεμελιώδη κοινωνικά και οικονομικά δικαιώματα συμπληρώνοντας παράλληλα την ΕΣΔΑ, η οποία αναφέρεται στα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα. Ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης συνομολογήθηκε από τα Κράτη Μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης, υπογράφηκε στο Τορίνο στις 18.10.1961 και τέθηκε σε ισχύ στις 26.2.1965.¹⁰² Πιο συγκεκριμένα, στο πεδίο που σχετίζεται με την παρούσα εργασία, αξίζει να σημειωθεί πως ο Χάρτης δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην προστασία των ευάλωτων ατόμων και απαιτεί να διασφαλίζεται η μη ύπαρξη οποιασδήποτε διάκρισης υποκινούμενη από φυλή, θρησκεία, χρώμα ή καταγωγή.¹⁰³

β. Σύμβαση-Πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Προστασία των Εθνικών Μειονοτήτων

Η Σύμβαση Πλαίσιο για την Προστασία των Εθνικών Μειονοτήτων είναι το πρώτο νομικά δεσμευτικό κείμενο αφιερωμένο στην προστασία των εθνικών μειονοτήτων παγκοσμίως. Εγκρίθηκε στις 10 Νοεμβρίου 1994 από την Επιτροπή Υπουργών και τέθηκε σε ισχύ την 1η Φεβρουαρίου 1998. Τώρα ισχύει σε 39 κράτη.¹⁰⁴

Η διαφορά της παρούσας σύμβασης με τις άλλες έγκειται στο γεγονός πως σκοπός της είναι η πρόληψη του φαινομένου της ρητορικής μίσους προτού εκδηλωθεί, στρέφοντας την προσοχή στην προώθηση της ανεκτικότητας και της διαπολιτισμικής κατανόησης, καθώς και στην εξάλειψη των αρνητικών στερεοτύπων και της αρνητικής απεικόνισης των μειονοτήτων από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης.¹⁰⁵

γ. Το πρόσθετο Πρωτόκολλο της Σύμβασης για το Έγκλημα στον Κυβερνοχώρο¹⁰⁶

---

¹⁰² Τζούλια Ηλιοπούλου-Στράγγα, Γενική θεωρία θεμελιωδών δικαιωμάτων, Σάκκουλας, 2018, σελ. 300.

¹⁰³ Council of Europe, The European Social Charter, διαθέσιμο στο: <https://www.coe.int/en/web/european-social-charter>

¹⁰⁴ Council of Europe, About the Framework Convention for the Protection of National Minorities, διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο : <https://www.coe.int/en/web/minorities/at-a-glance>

¹⁰⁵ Σπύρου, ό.π. σελ. 43.

¹⁰⁶ Council of Europe, Second Additional Protocol to the Cybercrime Convention adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe, 17 Νοεμβρίου 2021, Στρασβούργο, διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο : <https://www.coe.int/en/web/cybercrime/-/second-additional-protocol-to-the-cybercrime-convention-adopted-by-the-committee-of-ministers-of-the-council-of-europe>

Σε διεθνές επίπεδο, ένα σημαντικό βήμα προς τη κατεύθυνση της ποινικοποίησης της ρητορικής μίσους αποτέλεσε το Πρόσθετο Πρωτόκολλο της Σύμβασης για το έγκλημα στον Κυβερνοχώρο. Κατ' αρχάς θα πρέπει να αναφερθεί πως η Σύμβαση της Βουδαπέστης για το έγκλημα στον Κυβερνοχώρο υπεγράφη το 2001 στην Βουδαπέστη από τα Κράτη Μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης προκειμένου «να επιδιωχθεί κατά προτεραιότητα μία κοινή αντεγκληματική πολιτική που θα στοχεύει στην προστασία της κοινωνίας από το έγκλημα στον κυβερνοχώρο, κυρίως με την υιοθέτηση της κατάλληλης νομοθεσίας και την ενίσχυση της διεθνούς συνεργασίας».

Την εν λόγω Σύμβαση ακολούθησε το Πρόσθετο Πρωτόκολλο (της 28ης /1/2003) της Σύμβασης για το έγκλημα στον κυβερνοχώρο. Το ανωτέρω κανονιστικό κείμενο υπογράφηκε από τη χώρα μας την 23/11/2001, κυρώθηκε με το Ν. 4411/2016 και ισχύει από 1/5/2017.¹⁰⁷

Ως ρατσιστικό και ξενοφοβικό υλικό θεωρείται κατά το παραπάνω νομοθέτημα: «κάθε γραπτό υλικό, εικόνα ή άλλη έκφραση ιδεών ή θεωριών που υποστηρίζουν, προάγουν ή υποδαυλίζουν το μίσος τις διακρίσεις ή την βία κατά κάποιου ατόμου ή ομάδας ατόμων με βάση την φυλή, το χρώμα, την καταγωγή, την εθνική ή την εθνοτική προέλευση, καθώς και την θρησκεία, εάν αυτή χρησιμοποιείται ως πρόσχημα για κάποιον από τους ανωτέρω παράγοντες».

Το εν λόγω νομοθετικό κείμενο υποχρεώνει τα κράτη μέλη να προβλέψουν ως αδικήματα στο εσωτερικό ποινικό τους δίκαιο πράξεις όπως: i) τη διανομή ή με άλλο τρόπο παροχή πρόσβασης στο κοινό σε ρατσιστικό και ξενοφοβικό υλικό μέσω συστήματος υπολογιστή, χωρίς να απαιτείται η δημόσια τέλεση της πράξης και χωρίς την προϋπόθεση υποκίνησης μίσους/βίας/διακρίσεων ή προσβολής της δημόσιας τάξης, καθώς η διανομή του υλικού καθεαυτή θεωρείται ότι ενέχει μεγάλη απαξία,¹⁰⁸ ii) τη δημόσια προσβολή, μέσω συστήματος υπολογιστή, προσώπων που ανήκουν σε μία ομάδα η οποία διακρίνεται βάσει φυλής, χρώματος, καταγωγής, εθνικής ή εθνοτικής προέλευσης καθώς και θρησκείας και iii) τη χωρίς δικαίωμα διανομή ή άλλως διάθεση στο κοινό, μέσω συστήματος υπολογιστή, υλικού που αρνείται, υποβαθμίζει τη σημασία, εγκρίνει ή δικαιολογεί πράξεις που συνιστούν γενοκτονία ή εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας, όπως αυτά ορίζονται από το διεθνές δίκαιο.

---

¹⁰⁷ Νούσκαλης, ό.π., σελ. 46.

¹⁰⁸ Νούσκαλης, ό.π., σελ. 47.

4.1.2.2. Κείμενα με μη δεσμευτική ισχύ

α. Σύσταση αριθ.(97) 20 της Επιτροπής Υπουργών προς τα κράτη μέλη σχετικά με τη "ρητορική μίσους" (*Recommendation no. r (97) 20 of the committee of ministers to member states on "hate speech"*)¹⁰⁹

Η εν λόγω Σύσταση εγκρίθηκε από την Επιτροπή Υπουργών στις 30 Οκτωβρίου 1997. Συνιστά στις κυβερνήσεις των κρατών μελών μεταξύ άλλων: i. να λάβουν τα κατάλληλα μέτρα για την καταπολέμηση της ρητορικής μίσους με βάση τις αρχές που ορίζονται στην παρούσα σύσταση, ii. να διασφαλίσουν ότι τα μέτρα αυτά αποτελούν μέρος μιας συνολικής προσέγγισης του φαινομένου, η οποία στοχεύει επίσης τα κοινωνικά, οικονομικά, πολιτικά, πολιτιστικά και άλλα βαθύτερα αίτια του και iii. να επανεξετάσουν την εσωτερική τους νομοθεσία και πρακτική προκειμένου να διασφαλίσουν ότι συμμορφώνονται με τις αρχές που ορίζονται στο προσάρτημα της παρούσας σύστασης.

Ενδιαφέρον είναι να αναφερθεί πως στην εν λόγω Σύσταση σημειώθηκε ότι τέτοιες μορφές έκφρασης μπορεί να έχουν μεγαλύτερο και πιο επιζήμιο αντίκτυπο όταν διαδίδονται μέσω των μέσων ενημέρωσης, επισημαίνοντας με αυτό τον τρόπο τον καταλυτικό ρόλο των μέσων ενημέρωσης στην άμεση και ταχεία διάδοση της ρητορικής μίσους. Τα μέσα ενημέρωσης που αναφέρονται στη Σύσταση, άλλωστε, αποτελούν τον προάγγελο των μέσων κοινωνικής δικτύωσης.

β. Σύσταση αριθ. (97) 21 της Επιτροπής Υπουργών προς τα κράτη μέλη σχετικά με τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και την προώθηση μιας κουλτούρας ανεκτικότητας (*Recommendation no. r (97) 21 of the committee of ministers to member states on the media and the promotion of a culture of tolerance*).¹¹⁰

---

¹⁰⁹ Recommendation No. R (97) 20 of the Committee of Ministers to member states on "hate speech" διαθέσιμο στο: https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/committee-of-ministers-adopted-texts/-/asset_publisher/aDXmrol0vvsU/content/recommendation-no-r-97-20-of-the-committee-of-ministers-to-member-states-on-hate-speech-?_101_INSTANCE_aDXmrol0vvsU_viewMode=view/

¹¹⁰ Recommendation No. R (97) 21 of the Committee of Ministers to member states on the media and the promotion of a culture of tolerance, διαθέσιμο στο: [https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/committee-of-ministers-adopted-texts/-/asset_publisher/aDXmrol0vvsU/content/recommendation-no-r-97-21-of-the-committee-of-ministers-to-member-states-on-the-media-and-the-promotion-of-a-culture-of-tolerance?inheritRedirect=false#\[%2216456416%22:\[0\]\]](https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/committee-of-ministers-adopted-texts/-/asset_publisher/aDXmrol0vvsU/content/recommendation-no-r-97-21-of-the-committee-of-ministers-to-member-states-on-the-media-and-the-promotion-of-a-culture-of-tolerance?inheritRedirect=false#[%2216456416%22:[0]])

Η εν λόγω Σύσταση εγκρίθηκε από την Επιτροπή Υπουργών στις 30 Οκτωβρίου 1997. Θεωρώντας ως δεδομένο ότι τα μέσα ενημέρωσης μπορούν να συμβάλουν θετικά στην καταπολέμηση της μισαλλοδοξίας -ιδίως όταν προάγουν μια κουλτούρα κατανόησης μεταξύ διαφορετικών εθνοτικών, πολιτιστικών και θρησκευτικών ομάδων της κοινωνίας- η εν λόγω σύσταση στοχεύει στην ευαισθητοποίηση των επαγγελματιών των μέσων ενημέρωσης προκειμένου να προωθούν μία κουλτούρα ανεκτικότητας.

γ. Δήλωση της Επιτροπής Υπουργών σχετικά με την ελευθερία του πολιτικού διαλόγου (*Declaration on freedom of political debate in the media*).¹¹¹

Εγκρίθηκε από την Επιτροπή Υπουργών στις 12 Φεβρουαρίου 2004 και τόνισε πως η ελευθερία του πολιτικού διαλόγου δεν περιλαμβάνει την ελευθερία της έκφρασης ρατσιστικών απόψεων ή απόψεων που υποκινούν το μίσος, τη ξеноφοβία, τον αντισημιτισμό και κάθε μορφή μισαλλοδοξίας.

δ. Σύσταση (2022)16[1] της Επιτροπής Υπουργών προς τα κράτη μέλη για την καταπολέμηση της ρητορικής μίσους (*Recommendation CM/Rec(2022)16[1] of the Committee of Ministers to member States on combating hate speech*)¹¹²

Η εν λόγω Σύσταση εγκρίθηκε από την Επιτροπή Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης στις 20 Μαΐου 2022 κατά την ετήσια σύνοδό της στο Τορίνο. Ξεκινώντας τονίζει πως τα δικαιώματα και οι ελευθερίες που κατοχυρώνονται στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου ισχύουν τόσο εντός όσο και εκτός διαδικτύου. Η σύσταση περιλαμβάνει στο πρώτο μέρος μέτρα που απευθύνονται στα κράτη μέλη και στο δεύτερο μέρος μέτρα που απευθύνονται στους διαμεσολαβητές του διαδικτύου.

Αναφορικά με τις Συστάσεις προς τα κράτη μέλη, η εν λόγω σύσταση ορίζει πως τα μέτρα για την καταπολέμηση της ρητορικής μίσους θα πρέπει να είναι κατάλληλα και ανάλογα την σοβαρότητα έκφρασής της. Ειδικότερα αναφέρει πως ορισμένες εκφράσεις ρητορικής μίσους δικαιολογούν την αντίδραση του ποινικού δικαίου -το οποίο θα πρέπει να εφαρμόζεται μόνο ως έσχατη λύση- ενώ άλλες απαιτούν αντίδραση του αστικού ή του

---

¹¹¹ Council of Europe Committee of Ministers "Declaration on freedom of political debate in the media" διαθέσιμο στο: <https://rm.coe.int/09000016805dddf8>

¹¹² Recommendation CM/Rec(2022)16[1] of the Committee of Ministers to member States on combating hate speech, διαθέσιμο στο: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900001680a67955

διοικητικού δικαίου ή θα πρέπει να αντιμετωπίζονται με μέτρα μη νομικής φύσης, όπως η εκπαίδευση και η ευαισθητοποίηση ή με συνδυασμό διαφορετικών μέτρων.

Επιπλέον αναγνώρισε ότι τα νομοθετικά μέτρα και τα μέτρα πολιτικής για την πρόληψη και την καταπολέμηση της ρητορικής μίσους στο διαδίκτυο θα πρέπει να επανεξετάζονται τακτικά, ώστε να λαμβάνεται υπόψη η ταχεία εξέλιξη της τεχνολογίας και των διαδικτυακών υπηρεσιών με παράλληλη αναγνώριση ότι οι εν λόγω αναθεωρήσεις θα πρέπει να λαμβάνουν υπόψη την κυριαρχία ορισμένων διαδικτυακών διαμεσολαβητών και την επιρροή αυτών στις κοινωνίες.

Αναφορικά με τις υποχρεώσεις των κρατών μελών για την θέσπιση και επιβολή νομοθεσίας που θα καταπολεμά τη διαδικτυακή ρητορική μίσους, η Σύσταση προβλέπει πως τα κράτη μέλη θα πρέπει να διασφαλίσουν ότι η νομοθεσία τους για την αντιμετώπιση της ρητορικής μίσους καλύπτει τόσο την offline όσο και την online ρητορική μίσους και περιέχει σαφείς και προβλέψιμες διατάξεις για την ταχεία και αποτελεσματική απομάκρυνση της διαδικτυακής ρητορικής μίσους που απαγορεύεται βάσει του ποινικού, αστικού ή διοικητικού δικαίου. Οι διαδικασίες και οι προϋποθέσεις απομάκρυνσης, καθώς και οι σχετικές ευθύνες που επιβάλλονται στους διαδικτυακούς διαμεσολαβητές θα πρέπει να είναι διαφανείς, σαφείς και προβλέψιμοι. Θα πρέπει να εγγυώνται στους χρήστες το δικαίωμα αποτελεσματικής επανόρθωσης μέσω διαφανούς εποπτείας και έγκαιρων, προσβάσιμων και δίκαιων μηχανισμών προσφυγής, οι οποίοι υπόκεινται τελικά σε ανεξάρτητο δικαστικό έλεγχο.

Τα κράτη μέλη θα πρέπει να προβλέψουν νομοθετικά ότι οι διαμεσολαβητές διαδικτύου θα λαμβάνουν αποτελεσματικά μέτρα για την εκπλήρωση των καθηκόντων και των ευθυνών τους ώστε να μην καθιστούν προσβάσιμη ή να μην διαδίδουν παράνομη ρητορική μίσους. Σημαντικά στοιχεία για την εκπλήρωση αυτού του καθήκοντος συνιστούν μεταξύ άλλων: η ταχεία επεξεργασία των αναφορών, η απομάκρυνση της ρητορικής μίσους χωρίς καθυστέρηση, η αναφορά περιπτώσεων τέτοιας εγκληματικής ρητορικής μίσους στις αρχές, η παραπομπή ασαφών και σύνθετων περιπτώσεων που απαιτούν περαιτέρω αξιολόγηση σε αρμόδια όργανα ή αρχές αυτορρύθμισης ή συρρύθμισης. Επίσης θα πρέπει να προβλέπεται η υποχρέωση των διαμεσολαβητών να παρέχουν στα ενδιαφερόμενα άτομα σύντομη και ακριβή εξήγηση των λόγων για τους οποίους αποφασίζουν να αποκλείσουν, να κατεβάσουν ή να μην αποκλείσουν και να κατεβάσουν το αναφερόμενο περιεχόμενο.

Από την άλλη πλευρά, αναφορικά με τις συστάσεις προς τους διαμεσολαβητές, η Σύσταση προτείνει να λαμβάνουν οι πάροχοι αποτελεσματικά και διαφανή μέτρα που θα ενσωματώνονται στις πολιτικές τους για την καταπολέμηση της ρητορικής μίσους, ωστόσο, προβλέπεται ότι οι διαμεσολαβητές θα πρέπει να διαβαθμίζουν τις αντιδράσεις τους με βάση τη σοβαρότητα του περιεχομένου. Θα πρέπει επίσης να καταβάλλουν όλες τις απαραίτητες προσπάθειες για να διασφαλίσουν ότι η χρήση εργαλείων τεχνητής νοημοσύνης επιβλέπεται από ανθρώπινο παράγοντα και ότι ο έλεγχος του περιεχομένου λαμβάνει υπόψη τις ιδιαιτερότητες του νομικού, τοπικού, πολιτιστικού, κοινωνικοπολιτικού και ιστορικού πλαισίου.

Οι διαμεσολαβητές του Διαδικτύου, συμπεριλαμβανομένων των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, θα πρέπει να επανεξετάσουν τα συστήματα διαδικτυακής διαφήμισής τους και τη χρήση συστημάτων μικροστόχευσης, ενίσχυσης περιεχομένου και συστάσεων, καθώς και τις υποκείμενες στρατηγικές συλλογής δεδομένων, ώστε να διασφαλίσουν ότι δεν προωθούν ή δεν ενθαρρύνουν, άμεσα ή έμμεσα, τη διάδοση της ρητορικής μίσους.

4.1.2.3. Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά του ρατσισμού και της μισαλλοδοξίας (ECRI)

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά του ρατσισμού και της μισαλλοδοξίας (European Commission against Racism and Intolerance) ιδρύθηκε από την πρώτη Σύνοδο Κορυφής των αρχηγών κρατών και κυβερνήσεων των κρατών μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης το 1993 και τέθηκε σε λειτουργία το 1994.¹¹³

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά του Ρατσισμού και της Μισαλλοδοξίας (ECRI) είναι ένας μοναδικός φορέας παρακολούθησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που ειδικεύεται σε ζητήματα που αφορούν την καταπολέμηση του ρατσισμού, των διακρίσεων (λόγω φυλής, εθνοτικής/εθνικής καταγωγής, χρώματος, ιθαγένειας, θρησκείας, γλώσσας, σεξουαλικού προσανατολισμού και ταυτότητας φύλου), της ξενοφοβίας, του αντισημιτισμού και της μισαλλοδοξίας στην Ευρώπη.¹¹⁴ Συντάσσει Γενικές Συστάσεις Πολιτικής που απευθύνονται στις κυβερνήσεις όλων των κρατών μελών. Οι Γενικές Συστάσεις Πολιτικής παρέχουν λεπτομερείς κατευθυντήριες γραμμές τις οποίες καλούνται να χρησιμοποιήσουν οι

---

¹¹³ European Commission against Racism and Intolerance, leaflet, διαθέσιμο στο: <https://rm.coe.int/leaflet-ecri-2019/168094b101>

¹¹⁴ Βλ. <https://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance>

υπεύθυνοι χάραξης πολιτικής κατά την εκπόνηση εθνικών στρατηγικών και πολιτικών σε διάφορους τομείς.¹¹⁵ Οι κυριότερες συστάσεις της είναι οι εξής:

α. Σύσταση γενικής πολιτικής αριθ. 6 της ECRI σχετικά με την καταπολέμηση της διάδοσης ρατσιστικού, ξενοφοβικού και αντισημιτικού υλικού μέσω του διαδικτύου.¹¹⁶

Η εν λόγω σύσταση εγκρίθηκε στις 15 Δεκεμβρίου 2000. Η Σύσταση αυτή αποτελεί προάγγελο του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης για το Έγκλημα στον Κυβερνοχώρο και ζητά από τις κυβερνήσεις να λάβουν τα απαραίτητα μέτρα, σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, ώστε να παύσουν να μεταδίδονται μέσω Διαδικτύου μηνύματα και περιεχόμενο που προωθούν και εξυπηρετούν ρατσιστικούς, ξενοφοβικούς και αντισημιτικούς σκοπούς. Μάλιστα συνίσταται στις εκάστοτε κυβερνήσεις να επικαιροποιήσουν τη νομοθεσία τους ώστε να διασφαλιστεί πως θα διώκονται τα ρατσιστικά και αντισημιτικά αδικήματα και όταν διαπράττονται μέσω Διαδικτύου.

β. Σύσταση γενικής πολιτικής αριθ. 7 της ECRI σχετικά με την εθνική νομοθεσία για την καταπολέμηση του ρατσισμού και των φυλετικών διακρίσεων.¹¹⁷

Με την εν λόγω Σύσταση τα Κράτη-Μέλη καλούνται να τυποποιήσουν ως ποινικά αδικήματα ορισμένες πράξεις τελούμενες εκ προθέσεως και στρεφόμενες εναντίον ατόμων-μελών ομάδων εξαιτίας της φυλής, του χρώματος, της γλώσσας, της θρησκείας, της ιθαγένειας ή της εθνικής ή εθνοτικής τους καταγωγής, όπως για παράδειγμα: i. τη δημόσια υποκίνηση βίας, μίσους ή διακρίσεων κατ' αυτών, ii. τη δημόσια έκφραση, με ρατσιστικές προθέσεις, ιδεολογίας η οποία προβάλλει την ανωτερότητα ενός συνόλου ατόμων ή υποτιμά ή δυσφημεί το σύνολο αυτό λόγω των ίδιων πιο πάνω χαρακτηριστικών, iii. τη δημόσια άρνηση, υποβάθμιση, δικαιολόγηση ή υπεράσπιση, με ρατσιστικές προθέσεις, εγκλημάτων γενοκτονίας, εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας ή εγκλημάτων πολέμου, iv. τη δημόσια διάδοση ή δημόσια διανομή ή την παραγωγή ή αποθήκευση με σκοπό τη δημόσια διάδοση ή διανομή— με ρατσιστικές προθέσεις -εγγράφου, εικονογραφημένου ή άλλου σχετικού

---

¹¹⁵ Βλ. <https://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance/ecri-standards>

¹¹⁶ ECRI's General Policy Recommendation No.6 concerns the dissemination of racist material via the Internet., διαθέσιμη στο: <https://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance/recommendation-no.6>

¹¹⁷ ECRI General Policy Recommendation no. 7 on national legislation to combat racism and racial discrimination, διαθέσιμη στο: <https://rm.coe.int/ecri-general-policy-recommendation-no-7-revised-on-national-legislatio/16808b5aae>

υλικού με τις πράξεις που αναφέρονται πιο πάνω, ν. τη συγκρότηση ή ανάληψη της ηγεσίας ομάδας η οποία υποδαυλίζει το ρατσισμό, καθώς και την παροχή υποστήριξης στην εν λόγω ομάδα, όπως και τη συμμετοχή στις δραστηριότητές της με σκοπό τη συνέργεια στα αδικήματα που προαναφέρονται.

γ. Σύσταση γενικής πολιτικής υπ' αριθ. 15 της ECRI για την καταπολέμηση της ρητορικής μίσους¹¹⁸

Η εν λόγω σύσταση εγκρίθηκε στις 8 Δεκεμβρίου 2015. Σύμφωνα με τη Σύσταση Γενικής Πολιτικής αριθ. 15 της ECRI, η ρητορική μίσους βασίζεται στην αδικαιολόγητη υπόθεση ότι ένα άτομο ή μια ομάδα ατόμων είναι ανώτερο από τους άλλους, υποκινεί πράξεις βίας ή διακρίσεων, υπονομεύοντας έτσι τον σεβασμό προς τις μειονοτικές ομάδες και βλάπτοντας την κοινωνική συνοχή. Σε αυτή τη σύσταση, η ECRI ζητεί την ταχεία αντίδραση των δημόσιων προσώπων απέναντι στη ρητορική μίσους, την προώθηση της αυτορρύθμισης των μέσων ενημέρωσης, την ευαισθητοποίηση σχετικά με τις επικίνδυνες συνέπειες της ρητορικής μίσους, την απόσυρση της οικονομικής και άλλης υποστήριξης από πολιτικά κόμματα που χρησιμοποιούν ενεργά τη ρητορική μίσους και την ποινικοποίηση των πιο ακραίων εκδηλώσεών της, με σεβασμό της ελευθερίας της έκφρασης. Τα μέτρα κατά της ρητορικής μίσους πρέπει να είναι τεκμηριωμένα, αναλογικά, χωρίς διακρίσεις και να μην χρησιμοποιούνται καταχρηστικά για τον περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης ή του συνέρχεσθαι ούτε για την καταστολή της κριτικής των επίσημων πολιτικών, της πολιτικής αντιπολίτευσης και των θρησκευτικών πεποιθήσεων.

4.2. Το ευρωπαϊκό νομοθετικό πλαίσιο της ρητορικής μίσους.

Από τη δεκαετία του 1980, η ΕΕ έχει αντιμετωπίσει το πρόβλημα των διακρίσεων εναντίον φυλετικών και εθνοτικών μειονοτήτων μέσω μιας σειράς δράσεων και πολιτικών. Τα εγκλήματα μίσους και η ρητορική μίσους αντιβαίνουν στις θεμελιώδεις ευρωπαϊκές αξίες που ορίζονται στο άρθρο 2 της Συνθήκης για την ΕΕ. Οι νομοθετικές πρωτοβουλίες που έχει λάβει η Ε.Ε για την καταπολέμηση του φαινομένου περιλαμβάνουν την θέσπιση της «Απόφασης-πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ του Συμβουλίου σχετικά με για την καταπολέμηση ορισμένων μορφών και εκδηλώσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας μέσω του ποινικού δικαίου»

---

¹¹⁸ ECRI's General Policy Recommendation No. 15 on Combating Hate Speech, διαθέσιμη στο; <https://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance/recommendation-no.15>

και την κατάρτιση του «Κώδικα Συμπεριφοράς για την καταπολέμηση της παράνομης ρητορικής του μίσους στο διαδίκτυο».¹¹⁹ Τέλος, πρόσφατα άνοιξε διάλογος εντός της Ε.Ε για την επέκταση του καταλόγου των «εγκλημάτων της Ε.Ε» ώστε να περιλαμβάνει τη ρητορική μίσους και τα εγκλήματα μίσους.

4.2.1. Απόφαση-πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ του Συμβουλίου σχετικά με την καταπολέμηση ορισμένων μορφών και εκδηλώσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας μέσω του ποινικού δικαίου.¹²⁰

Η Ε.Ε. ενέκρινε την απόφαση-πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ του Συμβουλίου σχετικά με την καταπολέμηση ορισμένων μορφών και εκδηλώσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας μέσω του ποινικού δικαίου. Ιστορικά, η συμφωνία για την εναρμονισμένη απαγόρευση της ρητορικής μίσους από την ΕΕ επιτεύχθηκε μετά από επτά χρόνια διαβουλεύσεων μεταξύ των κρατών μελών. Η αρχική πρόταση έλαβε χώρα εν έτη 2001, αμέσως μετά τα γεγονότα της 11ης Σεπτεμβρίου.¹²¹

Σκοπός της απόφασης-πλαίσιο είναι να εξασφαλίσει ότι ορισμένες σοβαρές εκδηλώσεις ρατσισμού και ξενοφοβίας είναι αξιόπινες και επισύρουν αποτελεσματικές, αναλογικές και αποτρεπτικές ποινικές κυρώσεις σε όλη την ΕΕ. Επιπρόσθετα, αποσκοπεί στη βελτίωση και την ενθάρρυνση της δικαστικής συνεργασίας στον τομέα αυτό.¹²² Το εν λόγω νομοθέτημα απαιτεί από τα κράτη μέλη να ποινικοποιήσουν τη ρητορική μίσους, δηλαδή τη δημόσια υποκίνηση σε βία ή μίσος για λόγους φυλής, χρώματος, θρησκείας ή εθνικής ή εθνοτικής καταγωγής. Επίσης απαιτεί από τα κράτη μέλη να διασφαλίζουν ότι τα ρατσιστικά και ξενοφοβικά κίνητρα θεωρούνται ως επιβαρυντική περίσταση κατά την τέλεση άλλων αξιόπινων πράξεων, ή εναλλακτικά ότι τα εν λόγω κίνητρα μπορούν να λαμβάνονται υπόψη κατά τον καθορισμό των ποινών.¹²³

---

¹¹⁹ Βλ. κεφάλαιο 5.1.1.

¹²⁰ ΑΠΟΦΑΣΗ-ΠΛΑΙΣΙΟ 2008/913/ΔΕΥ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ της 28ης Νοεμβρίου 2008 για την καταπολέμηση ορισμένων μορφών και εκδηλώσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας μέσω του ποινικού δικαίου, διαθέσιμη στο:

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32008F0913&from=EL>

¹²¹ Uladzislau Belavusau, "Fighting Hate Speech Through EU law", Amsterdam Law Forum. Vol 4:1 Winter Issue, 2012, σελ. 29, διαθέσιμο στο: <https://amsterdamlawforum.org/articles/abstract/10.37974/ALF.208/>

¹²² Iglezakis, Ioannis, The Legal Regulation of Hate Speech on the Internet and its Conflict with Freedom of Expression (December 26, 2016). Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2890337> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2890337>

¹²³ European Commission, COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT AND THE COUNCIL: A more inclusive and protective Europe: extending the list of EU crimes to hate speech and hate crime, σελ. 4, διαθέσιμο στο: https://commission.europa.eu/system/files/2021-12/1_1_178542_comm_eu_crimes_en.pdf

Η απόφαση-πλαίσιο επιβάλλει στα Κράτη την ποινικοποίηση της «υποκίνησης μίσους», ενώ σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο τα κράτη οφείλουν να απαγορεύουν την «υποκίνηση σε διακρίσεις, εχθρότητα ή βία». Όπως έχει υποστηριχτεί, η «ύπαρξη μίσους» είναι το μέσο για την υποκίνηση σε βία, αλλά το «μίσος» δεν είναι, από μόνο του, απαγορευμένο αποτέλεσμα. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, η «υποκίνηση σε μίσος» απαγορεύει στην ουσία μια συναισθηματική κατάσταση ή άποψη, αντί για τον άμεσο και πιθανό κίνδυνο μιας εκδηλούμενης ενέργειας (διάκριση, εχθρότητα ή βία).¹²⁴

4.2.2. Επέκταση του καταλόγου των «εγκλημάτων της ΕΕ» ώστε να περιλαμβάνει τη ρητορική μίσους και τα εγκλήματα μίσους.

Στις 9 Δεκεμβρίου 2021 η Ευρωπαϊκή Επιτροπή πρότεινε την επέκταση του καταλόγου των «εγκλημάτων της ΕΕ» ώστε να περιλαμβάνει τη ρητορική μίσους και τα εγκλήματα μίσους, καθώς κρίνει ότι απαιτείται κοινή και ενιαία δράση της ΕΕ για την αποτελεσματική αντιμετώπιση τους. Η ρητορική μίσους και τα εγκλήματα μίσους έχουν σημειώσει κατακόρυφη αύξηση σε ολόκληρη την Ευρώπη και έχουν καταστεί ιδιαίτερα σοβαρό και ανησυχητικό φαινόμενο τόσο εντός όσο και εκτός διαδικτύου. Πράγματι, σύμφωνα με τον ΟΗΕ, τα τελευταία χρόνια, ολόένα και πληθαίνουν τα περιστατικά υποκίνησης μίσους τόσο στο διαδικτυακό χώρο όσο και εκτός σύνδεσης, γεγονός που μπορεί να συνδεθεί με αλλαγές που έχουν συντελεστεί στο κοινωνικό, οικονομικό και τεχνολογικό περιβάλλον.¹²⁵

Όσον αφορά στη ρητορική μίσους και στα εγκλήματα μίσους εκτός από εκείνα που ορίζονται στην απόφαση-πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ, δεν υπάρχει εναρμόνιση των ποινικών αδικημάτων και των κυρώσεων σε επίπεδο ΕΕ. Εξαρτάται, επομένως, αποκλειστικά από τα κράτη μέλη να ποινικοποιήσουν άλλους τύπους ρητορικής μίσους και εγκλημάτων μίσους, π.χ. για λόγους φύλου και σεξουαλικού προσανατολισμού, με αποτέλεσμα να υπάρχουν σημαντικές διαφορές στη νομική προστασία σε ολόκληρη την ΕΕ. Επί του παρόντος, 21 κράτη μέλη περιλαμβάνουν ρητά τον σεξουαλικό προσανατολισμό στη νομοθεσία για τη ρητορική μίσους και το έγκλημα μίσους, ή και τα δύο, ως επιβαρυντικό παράγοντα, ενώ 12 από αυτά

---

¹²⁴ Barbora Bukovská, The European Commission's Code of Conduct for Countering Illegal Hate Speech Online An analysis of freedom of expression implications, Transatlantic Working Group, σελ. 4, διαθέσιμο στο: https://cdn.annenbergpublicpolicycenter.org/wpcontent/uploads/2020/06/EC_Code_of_Conduct_TW_G_Bukovska_May_2019.pdf

¹²⁵ Anna Pinggen, Initiative to Extend List of EU Crimes to Hate Speech and Hate Crime, Eucrium, τεύχος 4/2021, σελ 221, διαθέσιμο στο: <https://eucrium.eu/news/initiative-to-extend-list-of-eu-crimes-to-hate-speech-andhate-crime/>

περιλαμβάνουν επίσης την ταυτότητα φύλου και δύο καλύπτουν τα χαρακτηριστικά του φύλου.¹²⁶

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή υποστήριξε ότι απαιτείται να επεκταθεί ο υφιστάμενος κατάλογος των εγκλημάτων της ΕΕ στη Συνθήκη για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΣΛΕΕ), ώστε να διασφαλιστεί η ύπαρξη ελάχιστων κοινών κανόνων σχετικά με τον τρόπο ορισμού των ποινικών αδικημάτων και των κυρώσεων που ισχύουν σε όλα τα κράτη μέλη της ΕΕ.¹²⁷ Ο σημερινός κατάλογος αυτών των τομέων εγκληματικότητας περιλαμβάνει: τρομοκρατία, εμπορία ανθρώπων και σεξουαλική εκμετάλλευση γυναικών και παιδιών, παράνομη διακίνηση ναρκωτικών, παράνομη διακίνηση όπλων, νομιμοποίηση εσόδων από παράνομες δραστηριότητες, διαφθορά, παραχάραξη μέσω πληρωμών, το ηλεκτρονικό έγκλημα και το οργανωμένο έγκλημα.

Σύμφωνα με το άρθρο 83 παράγραφος 1 της ΣΛΕΕ, το Συμβούλιο μπορεί, με βάση τις εξελίξεις στον τομέα της εγκληματικότητας, να προσδιορίσει πρόσθετους τομείς εγκληματικότητας, εφόσον πληρούν συγκεκριμένα κριτήρια. Ειδικότερα, ο νέος τομέας πρέπει να είναι ιδιαίτερα σοβαρής εγκληματικότητας, με διασυννοριακή διάσταση που προκύπτει από την φύση ή τον αντίκτυπο των αδικημάτων ή από την ιδιαίτερη ανάγκη καταπολέμησής τους σε κοινή βάση.¹²⁸

Η πρωτοβουλία αυτή εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο δραστηριοτήτων της Επιτροπής, τις οποίες στοχεύει να συμπληρώσει. Έτσι, η Στρατηγική της ΕΕ για την Ισότητα των Φύλων 2020-2025 αναφέρεται ήδη στη συμπερίληψη της ρητορικής μίσους και των εγκλημάτων μίσους λόγω φύλου στον κατάλογο των «εγκλημάτων της Ε.Ε».¹²⁹ Η Στρατηγική για την Ισότητα των ΛΟΑΤΚΙ+ 2020-2025 αναφέρθηκε περαιτέρω στην επέκταση του καταλόγου του καταλόγου των εγκλημάτων της ΕΕ βάσει του άρθρου 83 παράγραφος 1

---

¹²⁶Peršak, N. Criminalising Hate Crime and Hate Speech at EU Level: Extending the List of Eurocrimes Under Article 83(1) TFEU. *Crim Law Forum* 33, 85–119, 2022, σελ. 88-89, διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1007/s10609-022-09440-w>

¹²⁷ Δελτίο Τύπου Ευρωπαϊκής Επιτροπής, «Η Επιτροπή προτείνει την επέκταση του καταλόγου των «εγκλημάτων της ΕΕ» ώστε να περιλαμβάνει τη ρητορική μίσους και τα εγκλήματα μίσους», 9 Δεκεμβρίου 2021, διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_21_6561

¹²⁸ European Commission, “COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT AND THE COUNCIL: A more inclusive and protective Europe: extending the list of EU crimes to hate speech and hate crime”, 9/12/2021, διαθέσιμο στο: https://commission.europa.eu/system/files/2021-12/1_1_178542_comm_eu_crimes_en.pdf

¹²⁹ Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των Περιφερειών: Μια Ένωση ισότητας — Στρατηγική για την ισότητα των φύλων 2020-2025, Βρυξέλλες, 5/3/2020, διαθέσιμο στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0152>

της ΣΛΕΕ «ώστε να καλύπτει τα εγκλήματα μίσους και τη ρητορική μίσους, μεταξύ άλλων όταν στοχεύουν σε ΛΟΑΤΚΙ+ άτομα», προσθέτοντας έτσι τον σεξουαλικό προσανατολισμό στον κατάλογο των απαγορευμένων λόγων.¹³⁰

4.3. Η ρητορική μίσους στο ελληνικό δίκαιο

α. Το Νομοθετικό πλαίσιο

Η Ελλάδα υπέγραψε και κύρωσε τη Διεθνή Σύμβαση για την Κατάργηση Κάθε Μορφής Φυλετικής Διακρίσεως με νομοθετικό διάταγμα (Ν.Δ. 494/1970 ΦΕΚ Α', 77, 3 Απριλίου 1970) που επιβάλλει στα συμβαλλόμενα κράτη την ποινική δίωξη των διακρίσεων, συμπεριλαμβανόμενου του ρατσιστικού λόγου, και την απαγόρευση λειτουργίας ρατσιστικών οργανώσεων.¹³¹ Σε εφαρμογή αυτών των άρθρων της Σύμβασης, η Ελλάδα εισήγαγε τον αντιρατσιστικό νόμο υπ. αριθ. 927/1979. Ήδη, λοιπόν, με τον ν.927/1979 είχε προβλεφθεί η πλημμεληματικού επιπέδου τιμώρηση του λόγου «που προτρέπει σε πράξεις ή ενέργειες που δύνανται να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος ή βία κατά προσώπων ή ομάδας προσώπων εκ μόνου του λόγου της φυλετικής ή εθνικής καταγωγής τους».¹³²

Μάλιστα ο εν λόγω νόμος τιμωρούσε επιπροσθέτως με φυλάκιση μέχρι ενός έτους ή/και χρηματική ποινή όποιον εξέφραζε δημοσίως με οποιοδήποτε μέσο προσβλητικές ιδέες κατά προσώπων ή ομάδων λόγω της εθνικής ή φυλετικής τους καταγωγής¹³³ καθώς και όποιον αρνούνταν την παροχή υπηρεσιών ή αγαθών σε πρόσωπα ή ομάδες λόγω της εθνικής ή φυλετικής τους καταγωγής.¹³⁴ Αρχικά τα εγκλήματα αυτά διώκονταν με έγκληση. Ωστόσο αυτή η πρόβλεψη ήταν ιδιαίτερα προβληματική καθώς τα θύματα του ρατσιστικού λόγου και της ρατσιστικής βίας ανήκουν τις περισσότερες φορές σε μειονότητες και οικονομικά αδύναμες ομάδες που συναντούν συχνά δυσκολίες στην πρόσβαση τους σε δικηγόρο και στη δικαιοσύνη. Με τον ν. 2910/2001 η δίωξη -ορθώς- έγινε αυτεπάγγελτη.

---

¹³⁰ European Commission, "COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE COUNCIL, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE AND THE COMMITTEE OF THE REGIONS: Union of Equality: LGBTIQ Equality Strategy 2020-2025", 12/11/2020, διαθέσιμο στο: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/combating-discrimination/lesbian-gay-bi-trans-and-intersex-equality/lgbtiq-equality-strategy-2020-2025_en

¹³¹ Βλ. άρθρα 2 και 4 της Σύμβασης, διαθέσιμη εδώ: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-elimination-all-forms-racial>

¹³² Βλ. άρθρο 1 του ν. 927/1979

¹³³ Βλ. άρθρο 2 του ν. 927/1979

¹³⁴ Βλ. άρθρο 3 του ν. 927/1979

Εν συνεχεία, με τον ν. 4285/2014 μεταφέρθηκε στο ελληνικό δίκαιο η απόφαση πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ. Με το νόμο αυτό τροποποιήθηκαν οι διατάξεις του Ν. 927/1979 που προέβλεπε ποινικές κυρώσεις για τις πράξεις που μπορούν να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος ή βία κατά προσώπων για λόγους φυλετικής προέλευσης ή εθνικής καταγωγής¹³⁵ και αργότερα, με τον ν. 1419/1984, και βάσει του θρησκευάτος. Από τη συγκριτική αντιπαραβολή της αρχικής διατύπωσης της εν λόγω διάταξης με τη νεότερη σαφώς προκύπτει ότι ο νεότερος νομοθέτης διέκρινε την αντικειμενική υπόσταση και κατ' επέκταση το αξιόποινο του εν λόγω αδικήματος συμπεριλαμβάνοντας αφενός και άλλες περιπτώσεις πέραν της αμιγώς προτροπής προς τέλεση της πράξεως αυτής και αφετέρου πρόσθεσε πρόσωπα ή ομάδες προσώπων που προσδιορίζονται εκτός «της φυλετικής ή εθνικής καταγωγής των» και βάσει του χρώματος, της θρησκείας, των γενεαλογικών καταβολών, του σεξουαλικού προσανατολισμού, της ταυτότητας φύλου ή της αναπηρίας.¹³⁶ Η διεύρυνση αυτή συνέπλευσε απόλυτα με τις αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, όπως έχει ερμηνεύσει το άρθρο 14 της ΕΣΔΑ. Επιπλέον, το άρθρο 2 του ν. 4285/2014 ποινικοποίησε τις πράξεις επιδοκιμασίας και άρνησης εγκλημάτων. Οι πράξεις που προβλέπονται στο νόμο αυτό διώκονται αυτεπαγγέλτως.

Το έννομο αγαθό που προστατεύεται από τις εν λόγω διατάξεις είναι το συνταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμα για ίση μεταχείριση, η απαγόρευση διακρίσεων και η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας (άρθρα 4 παρ. 1 και 5 παρ. 1 και 2 του Συντάγματος και άρθρο 14 της ΕΣΔΑ). Επιπλέον, θεωρείται ότι η διάταξη προστατεύει και τη δημόσια τάξη καθώς «οι διακρίσεις και η κοινωνική περιθωριοποίηση αφορούν όλους αφού πλήττουν στον πυρήνα της την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και συρρικνώνουν την έννοια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων».¹³⁷

Σύμφωνα με το άρθρο 1 του ν. 4285/2014 η υποκίνηση, πρόκληση, διέγερση ή προτροπή σε πράξεις πρέπει να είναι δημόσια. Στοιχείο δηλαδή της αντικειμενικής υπόστασης του εγκλήματος είναι η δημόσια εκφορά του μισαλλόδοξου λόγου. Αυτό σημαίνει ότι μπορεί να εισακουστεί και να επηρεάσει οποιονδήποτε δέκτη, ανεξαρτήτως αν τελείται σε δημόσιο ή ιδιωτικό χώρο με δημόσιο ή ιδιωτικό μέσο¹³⁸, ενώ δεν μπορεί να θεωρηθεί «προτροπή» η απλή έκφραση γνώμης, κριτικής έστω δυσάρεστης ή επικριτικής για

¹³⁵ Ι. Ιγγλεζάκης, Δίκαιο Πληροφορικής, Σάκκουλας, 4η έκδ., 2021, σελ. 436.

¹³⁶ Βλ. υπ. αριθ. 18/2018 Διάταξη Εισαγγελέα Εφετών Πειραιά

¹³⁷ Βλ. ΑΠ 858/2020

¹³⁸ Βλ. ΑΠ 3/2010

τα ως άνω πρόσωπα.¹³⁹ Συνεπώς, η δημοσιότητα εδώ κρίνεται βάσει του τρόπου με τον οποίο τελείται το αδίκημα και όχι βάσει του χώρου. Κατά τη διατύπωση που υιοθέτησε ο ΑΠ: «να γίνεται υπό περιστάσεις τέτοιες ώστε να γίνεται αντιληπτή ή να μπορεί να γίνει αντιληπτή από αόριστο κύκλο προσώπων, μη αρκούσης μόνης της δημοσιότητας του τόπου (...) ενώ εξάλλου (...) επιχειρείται δημόσια όταν γίνεται μέσα σε ιδιωτικό χώρο, όμως κατά τρόπο τέτοιο ώστε να μπορεί να γίνεται αντιληπτή από αόριστο αριθμό προσώπων εκτός αυτού ευρισκομένων».¹⁴⁰

Επιπλέον, σύμφωνα με τον προγενέστερο νόμο, η δημόσια τέλεση μπορούσε να γίνει προφορικά, δια του τύπου, με γραπτά κείμενα ή εικονογραφήσεις και με οποιοδήποτε άλλο μέσο. Με τον ν. 4285/2014 προστέθηκε και η χρήση του διαδικτύου, το οποίο αποτελεί πλέον ένα από τα βασικά μέσα διασποράς ρατσιστικού λόγου.

Ο χαρακτήρας της «προτροπής» ομοιάζει με την παρότρυνση του άρθρου 186 ΠΚ. Ωστόσο εδώ δεν απευθύνεται σε συγκεκριμένο αποδέκτη αλλά σε περισσότερους και ενδεχομένως αόριστους.¹⁴¹ Οι πράξεις και οι ενέργειες, στις οποίες προτρέπει το υποκείμενο του εγκλήματος πρέπει να «μπορούν να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος ή βία κατά προσώπων ή ομάδας προσώπων», δηλαδή να είναι ικανές και πρόσφορες να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος ή βία, χωρίς να απαιτείται και να προκληθούν. Η υποκειμενική υπόσταση της αξιόποινης αυτής πράξης πληρούται με τη γνώση και θέληση των στοιχείων της αντικειμενικής υπόστασης, κατ' άρθρο 27 παρ.1 Π.Κ.¹⁴²

Η πράξη του άρθρου 1 της παρ. 1 τιμωρείται μόνον όταν τελείται «κατά τρόπο, που εκθέτει σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη ή ενέχει απειλή για τη ζωή, την ελευθερία ή τη σωματική ακεραιότητα» των ατόμων που στοχοποιούνται. Έτσι καθίσταται σαφές ότι ο μισαλλόδοξος λόγος τιμωρείται μόνο όταν με τον τρόπο που εκδηλώνεται προκύπτουν συμπεριφορές αντικειμενικά πρόσφορες να κινητοποιήσουν σε πράξεις βίας ή μισαλλοδοξίας κατά ατόμων που προσδιορίζονται με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά.¹⁴³ Όπως αναφέρει και η σχετική Αιτιολογική Έκθεση «Δεν αρκεί η απλή αφηρημένη πιθανολόγηση της έκθεσης σε κίνδυνο μιας

---

¹³⁹ Βλ. ΑΠ 858/2020

¹⁴⁰ Βλ. ΑΠ 984/2000, ΠοινΧρ 2001, σελ. 231

¹⁴¹ Ιωάννης Μοροζίνης, «Απαγόρευση διακρίσεων και ελευθερία της έκφρασης (Ερμηνευτική προσέγγιση των άρθρων 1 παρ. 1, 2 Ν 927/1979 de lege lata και de lege ferenda με αφετηρία την ΑΠ Ολ 3/2010 και την απόφαση-πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ αντίστοιχα), ΠοινΧρ 6/2010, σελ. 450

¹⁴² Ολ. ΑΠ 3/2010

¹⁴³ Ελισάβετ Συμεωνίδου – Καστανίδου, «Εκδηλώσεις ρατσισμού και ελευθερία της έκφρασης», ΠοινΧρ, 2013, σελ. 490

ομάδας, ενός προσώπου ή πράγματος αλλά απαιτείται να εκτιμάται κάθε φορά η προσφορότητα του συγκεκριμένου κινδύνου, λαμβάνοντας υπόψιν τόσο τις ειδικότερες συνθήκες και περιστάσεις μέσα στις οποίες εκδηλώνεται η υπό κρίση συμπεριφορά, όσο και την ενδεχόμενη προσβολή των γενικότερων συνθηκών που εξασφαλίζουν την ειρηνική και ομαλή κοινωνική συμβίωση».¹⁴⁴

Επιπλέον, στο άρθρο 1 παρ. 4 του ν. 4285/2014 τυποποιείται η συγκρότηση ή συμμετοχή σε οργάνωση ή ένωση προσώπων, οποιασδήποτε μορφής, που επιδιώκει συστηματικά την τέλεση των ανωτέρω πράξεων. Δεδομένου ότι ο νομοθέτης κάνει λόγο για οργανώσεις ή ενώσεις προσώπων «οποιασδήποτε μορφής», καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως και ένα πολιτικό κόμμα μπορεί να συνιστά ρατσιστική οργάνωση. Συνεπώς, αν το πρόγραμμα του κόμματος αυτού θέτει ως κεντρικούς του στόχους την υποκίνηση σε πράξεις διακρίσεων, μίσους ή βίας εναντίον συγκεκριμένων ομάδων, τότε όλα τα μέλη του κόμματος, στο πρόσωπο των οποίων συντρέχουν και οι υπόλοιπες προϋποθέσεις του νόμου, έχουν ποινική ευθύνη με βάση το άρθρο 1 παρ. 4 ν. 927/1979. Αν αντίθετα οι στόχοι του πολιτικού κόμματος δεν είναι διακηρυγμένοι με τέτοια σαφήνεια, τότε θα πρέπει να ερευνηθεί για κάθε συγκεκριμένο στέλεχος του κόμματος, αν συντρέχουν στο πρόσωπό του οι προϋποθέσεις του νόμου. Από τη διατύπωση αυτή συνάγεται ότι η τέλεση των συγκεκριμένων εγκλημάτων πρέπει να αποτελεί «συμφωνημένο στόχο» της ίδιας της οργάνωσης.¹⁴⁵

Τέλος με το άρθρο 2 του ν. 4285/2014 τιμωρείται «όποιος με πρόθεση, δημόσια, προφορικά ή δια του τύπου, μέσω του διαδικτύου ή με οποιοδήποτε άλλο μέσο ή τρόπο, επιδοκιμάζει, ευτελίζει ή κακόβουλα αρνείται την ύπαρξη ή τη σοβαρότητα εγκλημάτων γενοκτονιών, εγκλημάτων πολέμου, εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας, του Ολοκαυτώματος και των εγκλημάτων του ναζισμού που έχουν αναγνωρισθεί με αποφάσεις διεθνών δικαστηρίων ή της Βουλής των Ελλήνων και η συμπεριφορά αυτή στρέφεται κατά ομάδας προσώπων ή μέλους της που προσδιορίζεται με βάση τη φυλή, το χρώμα, τη θρησκεία, τις γενεαλογικές καταβολές, την εθνική ή εθνοτική καταγωγή, το σεξουαλικό

---

¹⁴⁴ βλ. Αιτιολογική Έκθεση του ν. 4285/2014.

¹⁴⁵ Βλ. Ελισάβετ Συμεωνίδου Καστανίδου «Η ποινική αντιμετώπιση του ρατσιστικού και της ξενοφοβίας στην Ελλάδα», διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: <http://crime-in-crisis.com/%CE%B7-%CF%80%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE%BC%CE%B5%CF%84%CF%8E%CF%80%CE%B9%CF%83%CE%B7-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CF%81%CE%B1%CF%84%CF%83%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%BF%CF%8D/>

προσανατολισμό, την ταυτότητα φύλου ή την αναπηρία, όταν η συμπεριφορά αυτή εκδηλώνεται κατά τρόπο που μπορεί να υποκινήσει βία ή μίσος ή ενέχει απειλητικό ή υβριστικό χαρακτήρα κατά μίας τέτοιας ομάδας ή μέλους της».

Σύμφωνα με τη νομολογία, οι διατάξεις του νόμου πρέπει να ερμηνεύονται συσταλτικά καθώς, διαφορετικά, ενδέχεται να πληγεί η ελευθερία της έκφρασης, η ελευθερία της τέχνης, της επιστήμης, της έρευνας και της διδασκαλίας, που αποτελούν εκφάνσεις της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας και της συμμετοχής στην κοινωνική και πολιτική ζωή της Χώρας (άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος).¹⁴⁶ Μάλιστα, το ΜονΠλημΡεθ 2383/2015 έκρινε αντισυνταγματικό το άρθρο 2 του ν. 927/1979, για το λόγο ότι αντίκειται στη διάκριση των λειτουργιών, την ελευθερία της έκφρασης και την ακαδημαϊκή ελευθερία.¹⁴⁷

β. Η κριτική στο νόμο

Ήδη πριν τη ψήφιση του σχετικού νόμου διατυπώθηκαν αντιρρήσεις τόσο σε νομικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο. Στη νομική θεωρία, η κριτική στο νόμο εστίασε στην υπερβολική διεύρυνση του αξιοποίνου -συγκριτικά με τις διεθνείς υποχρεώσεις μας- καθώς και σε ζητήματα αντισυνταγματικότητας της ποινικοποίησης του μισαλλόδοξου λόγου.

Κατ' αρχάς, με τον ισχύοντα νόμο, πληρούνται η αντικειμενική υπόσταση του εγκλήματος όταν ο δράστης «υποκινεί, προκαλεί, διεγείρει ή προτρέπει». Όπως παρατηρήθηκε, η θέσπιση ενός τόσο διευρυσμένου αξιόποινου δεν αποτελούσε διεθνή υποχρέωση της χώρας μας, καθώς η Απόφαση – Πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ επιβάλλει μόνο την ποινικοποίηση της δημόσιας υποκίνησης βίας ή μίσους. Η διεύρυνση αυτή του αξιόποινου, θεωρήθηκε από πολλούς ότι συνιστά τιμώρηση του φρονήματος, που δεν μπορεί να γίνει ανεκτή ως βάση περιορισμού της ελευθερίας της έκφρασης. Το στοιχείο αυτό επιβάλλει, κατά τη γνώμη τους, τη συσταλτική, διορθωτική ερμηνεία του νόμου, ώστε αξιόποινη να θεωρείται μόνο «η προτροπή σε διακρίσεις και πράξεις μίσους ή βίας».¹⁴⁸

---

¹⁴⁶ ΟΛΑΠ 3/2010

¹⁴⁷ Ιγγλεζάκης, ό.π., σελ. 439.

¹⁴⁸ Ελισάβετ Συμεωνίδου Καστανίδου «Η ποινική αντιμετώπιση του ρατσιστικού και της ξενοφοβίας στην Ελλάδα», διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: <http://crime-in-crisis.com/%CE%B7-%CF%80%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE%BC%CE%B5%CF%84%CF%8E%CF%80%CE%B9%CF%83%CE%B7-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CF%81%CE%B1%CF%84%CF%83%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%BF%CF%8D/>

Επιπλέον, αναφορικά με την έννοια του «μίσους», στο προοίμιο της Απόφασης-Πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ σημειώνεται ότι: «Ο όρος «μίσος» θα πρέπει να νοηθεί ως αναφερόμενος σε μίσος που βασίζεται στη φυλή, το χρώμα, τη θρησκεία, τις γενεαλογικές καταβολές ή την εθνική ή εθνοτική καταγωγή.» Συνεπώς, ως φαίνεται η έννοια του μίσους, έχει το περιεχόμενο με το οποίο χρησιμοποιείται η λέξη στην καθημερινή ζωή, δηλαδή το συναίσθημα έντονης εχθρότητας, αντιπάθειας, απέχθειας. Η αναφορά στην πρόκληση συναισθήματος θεωρήθηκε από πολλούς προβληματική διότι το ποινικό δίκαιο μπορεί να τιμωρεί μόνο τις εξωτερικές συμπεριφορές των ανθρώπων και όχι τα εσωτερικά τους συναισθήματα¹⁴⁹. Ωστόσο, το αξιόποιο οριοθετείται, καθώς δεν τυποποιείται γενικά κάθε υποκίνηση σε μίσος, αλλά η υποκίνηση σε πράξη που μπορεί να προκαλέσει μίσος ή η υποκίνηση σε πράξη μίσους. Αυτή η διατύπωση επιβεβαιώνει ότι ο νομοθέτης δεν ενδιαφέρεται για την πρόκληση απλών συναισθημάτων, αλλά για την προτροπή σε εξωτερίκευση του μίσους.¹⁵⁰

---

¹⁴⁹ Ελισάβετ Συμεωνίδου Καστανίδου, ό.π.

¹⁵⁰ Ελισάβετ Συμεωνίδου Καστανίδου, ό.π.

5. Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΗΣ ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ ΜΙΣΟΥΣ ΣΤΑ ΜΕΣΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΚΤΥΩΣΗΣ

5.1. Οι νομοθετικές πρωτοβουλίες για την αντιμετώπιση της ρητορικής μίσους στα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης

5.1.1. Ο Κώδικας Συμπεριφοράς για την καταπολέμηση της παράνομης ρητορικής του μίσους στο διαδίκτυο

Μόλις δύο μέρες μετά τις φρικτές τρομοκρατικές επιθέσεις της 22ας Μαρτίου 2016 στις Βρυξέλλες, εξεδόθη Κοινή δήλωση των Υπουργών Δικαιοσύνης και Εσωτερικών Υποθέσεων της ΕΕ και αντιπροσώπων των θεσμικών οργάνων της ΕΕ. Στην εν λόγω δήλωση οριζόταν μεταξύ άλλων: «Η Επιτροπή θα εντείνει τις εργασίες με εταιρίες ΤΠ, κυρίως στο Φόρουμ της ΕΕ για το Διαδίκτυο, ώστε να αντικρούσει την τρομοκρατική προπαγάνδα και να καταρτίσει έως τον Ιούνιο του 2016 κώδικα συμπεριφοράς κατά των κηρυγμάτων μίσους στο Διαδίκτυο».¹⁵¹

Πράγματι, για την πρόληψη και την αντιμετώπιση της εξάπλωσης της παράνομης ρητορικής μίσους στο διαδίκτυο, τον Μάιο του 2016, η Επιτροπή συμφώνησε με το Facebook, τη Microsoft, το Twitter και το YouTube έναν «Κώδικα Συμπεριφοράς για την καταπολέμηση της παράνομης ρητορικής του μίσους στο διαδίκτυο». Κατά τη διάρκεια του 2018, το Instagram, το Snapchat και το Dailymotion συμμετείχαν στον κώδικα δεοντολογίας, το Jeuxvideo.com τον Ιανουάριο του 2019, το TikTok το 2020 και το LinkedIn το 2021. Τον Μάιο και τον Ιούνιο του 2022, αντίστοιχα, το Rakuten Viber και το Twitch ανακοίνωσαν τη συμμετοχή τους στον Κώδικα Δεοντολογίας.¹⁵² Ο Κώδικας παρουσιάστηκε ως «εθελοντική» ανάληψη υποχρεώσεων και δεν περιλάμβανε νομικές κυρώσεις για τη μη συμμόρφωση, γεγονός που φαίνεται να τον καθιστά μέσο αμιγούς αυτορρύθμισης.¹⁵³

Κύριος σκοπός του Κώδικα Συμπεριφοράς είναι η διασφάλιση της άμεσης απομάκρυνσης περιεχομένου που συνιστά παράνομη ρητορική μίσους. Το εν λόγω κείμενο

---

¹⁵¹ Κοινή δήλωση των Υπουργών Δικαιοσύνης και Εσωτερικών Υποθέσεων της ΕΕ και αντιπροσώπων των θεσμικών οργάνων της ΕΕ για τις τρομοκρατικές επιθέσεις της 22ας Μαρτίου 2016 στις Βρυξέλλες, διαθέσιμη στο: <https://www.consilium.europa.eu/el/press/press-releases/2016/03/24/statement-on-terrorist-attacks-in-brussels-on-22-march/>

¹⁵² The EU Code of conduct on countering illegal hate speech online, διαθέσιμο στο: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/combating-discrimination-0/racism-and-xenophobia/eu-code-conduct-countering-illegal-hate-speech-online_el

¹⁵³ Mathias Vermeulen, Online Content: To Regulate or not to Regulate - Is that the Question?, APC Issue Paper, August 31, 2019, σελ. 7 Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3557914>

είναι συμπληρωματικό της υφιστάμενης νομοθεσίας, καθώς για την αποτελεσματικότητα του όλου μηχανισμού απαιτείται ένα σύστημα επιβολής κυρώσεων στους δράστες παράλληλα με ενέργειες ταχείας απομάκρυνσης του περιεχομένου εκ μέρους των πλατφορμών.

Με τον εν λόγω κώδικα συμπεριφοράς οι επιχειρήσεις τεχνολογιών πληροφορικής δεσμεύονται κυρίως «να καθιερώσουν σαφείς και αποτελεσματικές διαδικασίες για τον έλεγχο των ειδοποιήσεων που λαμβάνουν σχετικά με περιστατικά παράνομης ρητορικής του μίσους στις υπηρεσίες τους, ώστε να μπορούν να αφαιρέσουν το σχετικό περιεχόμενο ή να διακόψουν τη δυνατότητα πρόσβασης σε αυτό». Επιπρόσθετα, οι επιχειρήσεις ΤΠ δεσμεύονται να θεσπίσουν κανόνες ή κατευθυντήριες οδηγίες χρήσης των υπηρεσιών τους με τις οποίες να αποσαφηνίζουν ότι απαγορεύουν την προώθηση πράξεων υποκίνησης βίας ή μίσους.

Επιπλέον ο κώδικας συμπεριφοράς ορίζει πως οι επιχειρήσεις ΤΠ δεσμεύονται, «μόλις λάβουν θεμελιωμένη ειδοποίηση για την αφαίρεση περιεχομένου, να ελέγχουν το σχετικό περιεχόμενο ως προς τη συμβατότητά του με τους κανόνες και τις κατευθυντήριες οδηγίες χρήσης των υπηρεσιών τους και, εφόσον απαιτείται, με την εθνική νομοθεσία μεταφοράς της απόφασης-πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ, χρησιμοποιώντας προς τον σκοπό αυτόν ομάδες ειδικά επιφορτισμένες με τον έλεγχο των αιτημάτων αφαίρεσης περιεχομένου. Οι επιχειρήσεις ΤΠ δεσμεύονται να ελέγχουν την πλειονότητα των θεμελιωμένων ειδοποιήσεων για την αφαίρεση περιεχομένου που συνιστά παράνομη ρητορική του μίσους εντός χρονικού διαστήματος μικρότερου των 24 ωρών και, εφόσον απαιτείται, να αφαιρούν το εν λόγω περιεχόμενο ή να διακόπτουν τη δυνατότητα πρόσβασης σε αυτό.»

Το βασικό πρόβλημα με τον Κώδικα Δεοντολογίας είναι η κανονιστική του βάση για τον ορισμό της «παράνομης ρητορικής μίσους». Διευκρινίζει ότι η «παράνομη ρητορική μίσους» θα πρέπει να νοείται σύμφωνα με τον ορισμό που δίδεται στην απόφαση-πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ και στα εθνικά νομοθετήματα που θεσπίστηκαν για τη μεταφορά της εν λόγω απόφασης-πλαίσιο στο εθνικό δίκαιο των κρατών μελών. Όπως όμως αναφέρθηκε¹⁵⁴ και προηγουμένως, ο ορισμός που δίνει η απόφαση-πλαίσιο είναι ήδη προβληματικός.

Με το χρονικό όριο των 24 ωρών που προτείνει ο Κώδικας Δεοντολογίας, οι εταιρείες ενδέχεται είτε να μην είναι σε θέση να εντοπίσουν εγκαίρως παράνομο περιεχόμενο και ως εκ τούτου, να μην συμμορφωθούν με τις υποχρεώσεις τους όσον αφορά τον αποκλεισμό περιεχομένου, είτε να στραφούν στο λεγόμενο "overblocking" προκειμένου να μην

---

¹⁵⁴ Βλ. κεφάλαιο 4.2.1.

θεωρηθούν υπεύθυνες και να αποφύγουν τις κυρώσεις.¹⁵⁵ Συνεπώς, όπως είναι προφανές, η προσέγγιση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής επικεντρώνεται περισσότερο στην ταχεία απομάκρυνση της φερόμενης ως ρητορικής μίσους παρά στις διαδικαστικές εγγυήσεις που πρέπει να υιοθετεί ένας τέτοιος ιδιωτικός μηχανισμός επιβολής ώστε να μην περιορίζει αδικαιολόγητα την ελευθερία του λόγου των χρηστών.¹⁵⁶

Οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών ήταν ιδιαίτερα επικριτικές όσον αφορά ορισμένες πτυχές του Κώδικα.¹⁵⁷ Οι πλατφόρμες ενθαρρύνονται να ερμηνεύουν την «παράνομη ρητορική μίσους» με ενιαίο τρόπο σε όλα τα κράτη μέλη της ΕΕ, ωστόσο υπάρχει μεγάλη απόκλιση στους εθνικούς νόμους αναφορικά με το πώς ορίζεται η ρητορική μίσους. Ο ορισμός της ρητορικής μίσους που χρησιμοποιείται σύμφωνα με την απόφαση-πλαίσιο είναι πολύ ευρύς και δίνει στα κράτη μέλη ευρεία διακριτική ευχέρεια κατά τη μεταφορά των διατάξεων. Αυτό έχει οδηγήσει σε διαφορετικές διατάξεις σχετικά με το περιεχόμενο που πρέπει να ποινικοποιείται στα κράτη μέλη, γεγονός που περιπλέκει κάθε εναρμονισμένη εφαρμογή της απόφασης-πλαίσιο ή του κώδικα δεοντολογίας. Έτσι, οι εταιρείες που δραστηριοποιούνται παγκοσμίως πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τους διαφορετικές εθνικές διατάξεις, παραδόσεις και κοινωνικές συνθήκες, γεγονός που καθιστά την όλη διαδικασία πολύ περίπλοκη και μεταθέτει τα καθήκοντα των εθνικών δικαστηρίων σε ιδιωτικούς φορείς.¹⁵⁸

Δεύτερον, ο Κώδικας στερείται σχετικές προβλέψεις αναφορικά με τη δέουσα διαδικασία και δεν περιλαμβάνει διασφαλίσεις κατά της πιθανής κατάχρησης της διαδικασίας αναφοράς, ούτε προσφέρει ένδικα μέσα για παράνομες απομακρύνσεις εκ μέρους των πλατφορμών.¹⁵⁹ Ο Κώδικας δεν αναφέρει μηχανισμούς προσφυγής σε

---

¹⁵⁵ Quintel, Teresa and Ullrich, Carsten, "Self-Regulation of Fundamental Rights? The EU Code of Conduct on Hate Speech, Related Initiatives and Beyond", October 1, 2018, Bilyana Petkova & Tuomas Ojanen, eds., *Fundamental Rights Protection Online: The Future Regulation Of Intermediaries*, Edward Elgar Publishing, Summer/Autumn 2019, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3298719>

¹⁵⁶ Federica Casarosa, "The European Regulatory Approach toward Hate Speech Online: The Balance between Efficient and Effective Protection," *Gonzaga Journal of International Law* 23, no. 2, 2019/2020 391-400.

¹⁵⁷ ARTICLE 19, EU: European Commission's Code of Conduct for Countering Illegal Hate Speech Online and the Framework Decision, June 2016, διαθέσιμο στο: <https://www.article19.org/resources/eu-european-commissions-code-of-conduct-for-countering-illegal-hate-speech-online-and-the-framework-decision/>

¹⁵⁸ Quintel, Teresa and Ullrich, Carsten, "Self-Regulation of Fundamental Rights? The EU Code of Conduct on Hate Speech, Related Initiatives and Beyond", Bilyana Petkova & Tuomas Ojanen, eds., *Fundamental Rights Protection Online: The Future Regulation Of Intermediaries*, Edward Elgar Publishing, Summer/Autumn 2019, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3298719>

¹⁵⁹ Vermeulen, ό.π., σελ. 6.

περίπτωση που το περιεχόμενο των χρηστών αφαιρείται ακόμη και αν δεν έχει αποδειχθεί παράνομο. Έτσι, σύμφωνα με τον κώδικα, οι θιγόμενοι παραγωγοί περιεχομένου φερόμενης ρητορικής μίσους έχουν περιορισμένες επιλογές για προσφυγή σε ένδικα μέσα μόλις το περιεχόμενό τους μπλοκαριστεί ή αφαιρεθεί και εναπόκειται κυρίως στη διακριτική ευχέρεια της εκάστοτε πλατφόρμας.¹⁶⁰

Τέλος, με τον κώδικα, η Επιτροπή επέλεξε ένα μοντέλο που βασίζεται στην αυτορρύθμιση. Το κατά πόσον είναι ορθή προσέγγιση να ανατεθεί σε ιδιωτικές εταιρείες το έργο του ελέγχου των αναρτήσεων για παράνομο περιεχόμενο και η εξουσία να αποφασίζουν για την αφαίρεση αμφιλεγόμενου περιεχομένου αμφισβητείται.¹⁶¹ Η ανάθεση της αξιολόγησης σχετικά με το τι συνιστά παράνομο περιεχόμενο και ρητορική μίσους σε ιδιωτικούς φορείς ενδέχεται να υπονομεύσει όχι μόνο το θεμελιώδες δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης, αλλά και το δικαίωμα στην προστασία της ιδιωτικής ζωής και των προσωπικών δεδομένων καθώς και το δικαίωμα σε αποτελεσματική δικαστική προστασία και σε δίκαιη δίκη.¹⁶²

Όπως αναλύθηκε παραπάνω, ο Κώδικας Δεοντολογίας είναι ένα μοντέλο αυτορρύθμισης σε μεγάλο βαθμό, το οποίο βασίζεται σε φορείς του ιδιωτικού τομέα και αφορά στον εντοπισμό παράνομου περιεχομένου και στην απομάκρυνσή του. Ωστόσο, είναι αμφισβητήσιμο κατά πόσον αυτές οι αμιγώς αυτορρυθμιστικές προσπάθειες έχουν φέρει τα επιθυμητά αποτελέσματα μέχρι στιγμής. Ορισμένα κράτη μέλη της ΕΕ δεν θεώρησαν τη ρύθμιση αυτή αρκετή και ανέλαβαν ξεχωριστές πρωτοβουλίες, καταρτίζοντας εθνικά νομοθετικά σχέδια. Ο γερμανικός νόμος NetzDG, που θα αναλυθεί παρακάτω, αποτελεί ένα παράδειγμα νομοθετικής πρωτοβουλίας κράτους μέλους που αναλαμβάνει νομοθετική δράση λόγω της αντιληπτής έλλειψης αποτελεσματικότητας των αμιγώς αυτορρυθμιζόμενων κωδίκων δεοντολογίας.¹⁶³

5.1.2. Η περίπτωση της Γερμανίας- *The Network Enforcement Act ("NetzDG")*

α. Το πολιτικό-κοινωνικό πλαίσιο θέσπισης του νόμου.

Ο γερμανικός νόμος αποτελεί μια σημαντική προσπάθεια εθνικής νομοθετικής παρέμβασης για την καταπολέμηση της ρητορικής μίσους στο διαδίκτυο. Η Γερμανία αρχικά

---

¹⁶⁰ Quintel Teresa and Ullrich Carsten, *ό.π.*, σελ 5-6

¹⁶¹ Quintel Teresa and Ullrich Carsten, *ό.π.*, σελ. 2

¹⁶² Quintel Teresa and Ullrich Carsten, *ό.π.*, σελ. 6

¹⁶³ Quintel Teresa and Ullrich Carsten, *ό.π.*, σελ. 14-15

υιοθέτησε τον δικό της Κώδικα Δεοντολογίας μέχρι το τέλος του 2015. Ο κώδικας, που αναφέρεται επίσης ως «Task Force κατά της παράνομης ρητορικής μίσους», ήταν παρόμοιος με εκείνον που συνήφθη από το Επιτροπή της ΕΕ ένα χρόνο αργότερα. Η γερμανική κυβέρνηση συμφώνησε με τις μεγάλες εταιρείες μέσω κοινωνικής δικτύωσης, δηλαδή το Facebook, Twitter και VSP YouTube της Google να διευκολύνουν τις αναφορές των χρηστών για τη ρητορική μίσους, να διασφαλίσουν την ταχεία επαλήθευση και διαγραφή του παράνομου περιεχομένου εντός 24 ωρών και να επενδύσουν σε εξειδικευμένο προσωπικό που θα χειρίζεται τις αναφορές σύμφωνα με τη γερμανική νομοθεσία.

Στις αρχές του 2015, η Γερμανία είχε δεχθεί ένα εκατομμύριο πρόσφυγες και στη συνέχεια, ακολούθησε μια έντονη αντιμεταναστευτική αντίδραση εκ μέρους μερίδας των πολιτών. Στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, η ρητορική μίσους πολλαπλασιάστηκε, με στόχο τόσο τους πρόσφυγες όσο και τους κυβερνητικούς αξιωματούχους οι οποίοι θεωρούνταν υπεύθυνοι για τη γερμανική μεταναστευτική πολιτική. Τα περιστατικά εγκλημάτων μίσους σε κέντρα προσφύγων στη Γερμανία εκτοξεύτηκαν σε πάνω από 3.500 περιπτώσεις το 2016, όπου σχεδόν δέκα επιθέσεις λάμβαναν χώρα κάθε μέρα.¹⁶⁴ Στο δημόσιο διάλογο, τα εγκλήματα μίσους θεωρήθηκαν ως απάντηση στην απόφαση της Γερμανίας να ανοίξει τα σύνορά της στους αιτούντες άσυλο κατά τη διάρκεια της ευρωπαϊκής προσφυγικής κρίσης του 2015. Η απόφαση αυτή πυροδότησε ένα κύμα διαδικτυακής ρητορικής μίσους και εγκλημάτων μίσους.¹⁶⁵

Οι ομοσπονδιακές εκλογές διεξήχθησαν το 2017 στη Γερμανία. Η προεκλογική περίοδος συνοδεύτηκε από μια έξαρση του λαϊκιστικού αισθήματος που τροφοδοτήθηκε από τη μεταναστευτική κρίση και την «απειλή της τρομοκρατίας», όπως υποστήριζαν, η οποία εκτονώθηκε ιδιαίτερα μέσω των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Διαπιστώθηκε ότι οι διαδικασίες που είχαν τεθεί σε εφαρμογή από τις διαδικτυακές πλατφόρμες που συμμετείχαν στον Κώδικα εξακολουθούσαν να είναι ανεπαρκείς και ότι δύο από τις τρεις εταιρείες απέτυχαν να διαγράψουν την πλειονότητα του παράνομου περιεχομένου που τους αναφέρθηκε.

---

¹⁶⁴ DW, “More than 3,500 attacks on refugees in Germany in 2016”, 26/2/2017, διαθέσιμο στο:

<https://www.dw.com/en/more-than-3500-attacks-on-refugees-in-germany-in-2016-report/a-37719365>

¹⁶⁵ Ojeaku Nwabuzo and Lisa Schaefer, Racism and discrimination in the context of migration in Europe, 31/3/2017, διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/migrant-integration/library-document/racism-and-discrimination-context-migration-europe_en

Οι πολιτικοί κατηγόρησαν τους παρόχους μέσω κοινωνικής δικτύωσης ότι συμβάλλουν στη διάδοση της ρητορικής μίσους στο διαδίκτυο και τους κάλεσαν να αναλάβουν δράση για να αποτρέψουν τη διάδοση της ρητορικής μίσους και του εξτρεμιστικού περιεχομένου στις πλατφόρμες τους. Στο πνεύμα αυτό, ο Γερμανός Υπουργός Δικαιοσύνης, Heiko Maas, δημοσίευσε στις 17 Μαρτίου 2017 ένα σχέδιο νόμου το οποίο ψηφίστηκε την 1η Σεπτεμβρίου 2017 και τέθηκε σε ισχύ την 1η Οκτωβρίου 2017 (Network Law Enforcement Act, 2017). Στην ομιλία του για την εισαγωγή του νομοσχεδίου στο Κοινοβούλιο, ο Γερμανός υπουργός δήλωσε: «Η αυτορρύθμιση από τις σχετικές εταιρείες είχε κάποια επιτυχία, αλλά ήταν ανεπαρκής. Τα νέα στοιχεία δείχνουν: δεν αφαιρείται αρκετό εγκληματικό περιεχόμενο και οι διαδικασίες είναι πολύ αργές. Το μεγαλύτερο πρόβλημα εξακολουθεί να είναι ότι τα κοινωνικά δίκτυα δεν λαμβάνουν σοβαρά υπόψη τις καταγγελίες των ιδίων των χρηστών τους. Ως εκ τούτου, μας είναι σαφές ότι πρέπει να αυξήσουμε την πίεση στα κοινωνικά δίκτυα...».¹⁶⁶

Κατά συνέπεια, η γερμανική κυβέρνηση πρότεινε νόμο που θα επιβάλλει υποχρεώσεις στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και στους παρόχους περιεχομένου με στόχο την αντιμετώπιση της παράνομης ρητορικής μίσους που τους γνωστοποιείται από τους χρήστες. Η πρόταση αυτή έγινε νόμος, γνωστός ως «NetzDG» τον Ιούνιο του 2017, λίγο πριν από τις βουλευτικές εκλογές του Σεπτεμβρίου.

β. Το περιεχόμενο του νόμου- Οι υποχρεώσεις των μέσων κοινωνικής δικτύωσης.

Ο NetzDG εφαρμόζεται σε όλες τις πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης με τουλάχιστον δύο εκατομμύρια εγγεγραμμένους χρήστες στη Γερμανία. Εξαιρούνται τα μέσα μαζικής ενημέρωσης καθώς και οι υπηρεσίες ανταλλαγής μηνυμάτων όπως το WhatsApp και το Telegram, που είναι σχεδιασμένες για ατομική επικοινωνία.¹⁶⁷ Ο νόμος αυτός προβλέπει ένα καθεστώς συμμόρφωσης όσον αφορά τη διαδικασία ειδοποίησης και δράσης,¹⁶⁸ υποχρεώνοντας τους φορείς εκμετάλλευσης των κοινωνικών δικτύων να

---

¹⁶⁶ Chara Bakalis and Julia Chornle, The role of social media companies in the regulation of online hate speech, Sarat, A. (Ed.) Studies in Law, Politics, and Society (Studies in Law, Politics, and Society, Vol. 85), Emerald Publishing Limited, Bingley, pp. 75-100, σελ. 42 διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1108/S1059-433720210000085005>

¹⁶⁷ Echikson William and Knodt Olivia, Germany's NetzDG: A Key Test for Combatting Online Hate, November 22, 2018, CEPS Policy Insight, σελ. 7, διαθέσιμο στο: <https://ssrn.com/abstract=3300636>

¹⁶⁸ Schmitz Sandra and Berndt Christian, The German Act on Improving Law Enforcement on Social Networks (NetzDG): A Blunt Sword?, December 14, 2018, διαθέσιμο στο: <https://ssrn.com/abstract=3306964> ή <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3306964>

συμπεριλάβουν μια διαδικασία ειδοποίησης για παράνομο (σύμφωνα με το πεδίο εφαρμογής του νόμου) περιεχόμενο.¹⁶⁹ Πιο συγκεκριμένα, το Facebook, το YouTube και το Twitter ενσωμάτωσαν έναν νέο μηχανισμό καταγγελιών για τους Γερμανούς χρήστες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στους υφιστάμενους μηχανισμούς καταγγελιών, ο οποίος επέτρεπε στους χρήστες να αναφέρουν παράνομο περιεχόμενο στις πλατφόρμες. Οι χρήστες διατηρούσαν φυσικά και τη δυνατότητα να αναφέρουν παράνομο περιεχόμενο απευθείας στις αρχές επιβολής του νόμου.

Ο νόμος υποχρεώνει τα κοινωνικά δίκτυα να αφαιρούν «προδήλως παράνομο περιεχόμενο» εντός 24 ωρών ή εντός 7 ημερών όταν η παραβίαση δεν είναι άμεσα προδήλη, διαφορετικά κινδυνεύουν να αντιμετωπίσουν πρόστιμα ύψους έως και 50 εκατομμυρίων ευρώ. Σύμφωνα με τον νόμο, οι διαδικτυακές πλατφόρμες έχουν την ευθύνη να αφαιρούν προφανώς παράνομο περιεχόμενο όταν αυτό αναφέρεται από φορείς ή χρήστες των οποίων ο τόπος κατοικίας βρίσκεται στη Γερμανία, ακόμη και αν το περιεχόμενο μεταφορτώθηκε, αναρτήθηκε ή κοινοποιήθηκε από άτομο σε τρίτη χώρα.¹⁷⁰

Ο νόμος εισήγαγε επίσης υποχρεώσεις υποβολής εκθέσεων ανά εξάμηνο για τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης, προκειμένου να ενισχυθεί η διαφάνεια σχετικά με τις καταγγελίες και τις διαγραφές και να τεθεί σε εφαρμογή μια διαδικασία καταγγελιών όπου οι χρήστες μπορούν να προσφεύγουν για περιεχόμενο που δεν έχει καταργηθεί.¹⁷¹ Επιπλέον, ο νόμος προβλέπει την επιβολή προστίμων για τα κοινωνικά δίκτυα που δεν θεσπίζουν διαδικασίες σύμφωνες με τις γενικές απαιτήσεις του συμπεριλαμβανομένων, μεταξύ άλλων, της αφαίρεσης περιεχομένου. Για αυτές τις διοικητικές παραβάσεις μπορούν να επιβληθούν πρόστιμα έως 50 εκατομμύρια ευρώ. Τον Ιούλιο του 2019, για παράδειγμα, το Ομοσπονδιακό Γραφείο Δικαιοσύνης της Γερμανίας (BfJ) επέβαλε πρόστιμο 2 εκατομμυρίων ευρώ στο Facebook, μεταξύ άλλων, επειδή το έντυπο αναφοράς NetzDG ήταν πολύ δύσκολο να βρεθεί.¹⁷²

---

¹⁶⁹ Katharina Kaesling, *Privatising Law Enforcement in Social Networks: A Comparative Model Analysis*, December 1, 2018, *Erasmus Law Review*, Vol. 11, No. 3, 2018, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3356765>

¹⁷⁰ Alexander Brown, *Models of governance of online hate speech*, Council of Europe, Μάιος 2020, διαθέσιμο στο: <https://rm.coe.int/models-of-governance-of-online-hate-speech/16809e671d>

¹⁷¹ Chara Bakalis and Julia Chornle, *ό.π.*, σελ. 91-92

¹⁷² Brown, *ό.π.*

γ. Η κριτική στο νόμο

Στο νόμο ασκήθηκε έντονη κριτική. Κατ' αρχήν αναφορικά με το ζήτημα εάν η πρόταση νόμου παραβιάζει την οδηγία για το ηλεκτρονικό εμπόριο, υποστηρίχθηκε πως παραβιάζει το άρθρο 14 της οδηγίας για το ηλεκτρονικό εμπόριο επειδή απαιτούσε από τις εταιρείες τεχνολογίας να αποτρέπουν προληπτικά την επαναφόρτωση παράνομου περιεχομένου.¹⁷³ Ως απάντηση σε αυτή την κριτική, στο τελικό κείμενο απαλείφθηκε αυτή η υποχρέωση.

Ωστόσο, και το τελικό κείμενο του νόμου προκάλεσε δικαιολογημένες αντιδράσεις και βάσιμους προβληματισμούς. Η Ομοσπονδία Λεσβιών και Ομοφυλοφίλων στη Γερμανία (LSVD) υποστήριξε ότι ο κατάλογος των ποινικών αδικημάτων που περιλαμβάνεται στο νόμο είναι ελλιπής και ότι η εικοσιτετράωρη προθεσμία αφαίρεσης περιεχομένου είναι πολύ μεγάλη όταν πρόκειται για «προφανώς παράνομο περιεχόμενο».¹⁷⁴ Το Κεντρικό Συμβούλιο των Εβραίων της Γερμανίας ζήτησε να εφαρμοστεί ο νόμος σε όλες τις εταιρείες τεχνολογίας και όχι μόνο σε εκείνες με περισσότερους από δύο εκατομμύρια χρήστες. Επιπλέον, πρότεινε να εισαχθεί η υποχρέωση ταυτοποίησης των χρηστών κατά την εγγραφή τους στην πλατφόρμα έτσι ώστε να αναλαμβάνουν την ευθύνη για τις αναρτήσεις τους.¹⁷⁵ Άλλοι υποστήριξαν ότι ο NetzDG ιδιωτικοποιεί στην ουσία την επιβολή του νόμου. Η Ομοσπονδιακή Ένωση Τεχνολογίας Πληροφορικής (Bitkom) υποστήριξε ότι ο νόμος μεταθέτει την ευθύνη για την αντιμετώπιση του παράνομου περιεχομένου από τις δημόσιες αρχές και τα δικαστήρια σε ιδιωτικές εταιρείες.¹⁷⁶ Το Human Rights Watch έχει προειδοποιήσει ότι ο νόμος αυτός θα ενθαρρύνει τη δημιουργία «ζωνών χωρίς λογοδοσία», όπου το κράτος θα μπορεί να ασκεί πίεση σε ιδιωτικές εταιρείες να λογοκρίνουν περιεχόμενο

---

¹⁷³ Gerald Spindler, Legal Expertise Commissioned by BITKOM, 5/5/2017, διαθέσιμο στο: <https://www.bitkom.org/sites/default/files/file/import/Legal-Expertise-Official-2-0.pdf>

¹⁷⁴ Manfred Bruns, "Stellungnahme Des Lesben- Und Schwulenverbandes", Karlsruhe, 2017, διαθέσιμο στο: https://www.bmjv.de/SharedDocs/Gesetzgebungsverfahren/Stellungnahmen/2017/Downloads/03302017_Stellungnahme_LSVD_RefE_NetzDG.pdf?jsessionid=88D528B3C3EF15D7D3ED45DD4F6770EB.2_cid297?__blob=publicationFile&v=2.

¹⁷⁵ Daniel Botmann, "Stellungnahme Des Zentralrats Der Juden in Deutschland", Berlin, 2017, https://www.bmjv.de/SharedDocs/Gesetzgebungsverfahren/Stellungnahmen/2017/Downloads/03272017_Stellungnahme_ZdJ_RefE_NetzDG.pdf?__blob=publicationFile&v=2.

¹⁷⁶ Marie-Teresa Weber, "Bitkom Stellungnahme Zum Referentenentwurf Eines Netzwerkdurchsetzungsgesetzes", Berlin, 2017, διαθέσιμο στο: <https://www.bitkom.org/Bitkom/Publikationen/Bitkom-Stellungshynahme-zum-Referentenentwurf-eines-Netzwerkshydurchsetzungsshygesetzes.html>

χωρίς δικαστικό έλεγχο.¹⁷⁷ Δημοσιογραφικές οργανώσεις όπως οι «Δημοσιογράφοι χωρίς Σύνορα» υποστήριξαν ότι τα δικαστήρια και όχι οι πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης θα πρέπει να αποφασίζουν για τη νομιμότητα των περιεχομένου.¹⁷⁸

Τέλος, υποστηρίχθηκε ότι ο NetzDG θα ωθήσει τις εταιρείες τεχνολογίας να λαμβάνουν βεβιασμένες αποφάσεις και να αφαιρούν νόμιμο περιεχόμενο. Δεδομένου ότι δεν προβλέπεται κύρωση έναντι των εταιρειών για το μπλοκάρισμα ή τη διαγραφή νόμιμου περιεχομένου, οι πλατφόρμες θα προχωρούν σε διαγραφή περιεχομένου ευκολότερα προκειμένου να αποφύγουν τα πιθανά βαριά πρόστιμα. Ο David Kaye, ειδικός σύμβουλος των Ηνωμένων Εθνών, εισηγητής για την ελευθερία της γνώμης και της έκφρασης, εξέφρασε περαιτέρω ανησυχίες: υποστήριξε ότι οι αποφάσεις σχετικά με τη νομιμότητα του περιεχομένου απαιτούν σε πολλές περιπτώσεις μια σε βάθος αξιολόγηση του πλαισίου εκφοράς του λόγου, κάτι που οι εταιρείες μέσω κοινωνικής δικτύωσης δεν είναι σε θέση να παρέχουν.

Ο γερμανικός νόμος επικεντρώνεται ειδικά στη βελτίωση της ταχύτητας και της αποτελεσματικότητας της διαδικασίας της «Ειδοποίησης και Απόσυρσης». Όπως φαίνεται από τη σχετική νομοθεσία, πρωταρχική υποχρέωση των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης παραμένει η αφαίρεση υλικού και όχι η προστασία της ελευθερίας της έκφρασης. Ο ίδιος ο νόμος δεν υπογραμμίζει τη σημασία της ελευθερίας της έκφρασης και δεν φαίνεται να επιβάλλεται καμία ποινή στα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης σε περίπτωση υπερβολικού περιορισμού.¹⁷⁹ Ο νόμος αυτός υπογραμμίζει την αναγκαιότητα ταχείας αντίδρασης στη ρητορική μίσους χωρίς να εξετάζει αν η διαγραφή είναι πάντα η κατάλληλη και αναγκαία λύση.¹⁸⁰ Συνολικά, παραμένει ασαφές εάν ο νόμος NetzDG έχει μειώσει αποτελεσματικά τη

---

¹⁷⁷ Human Rights Watch, “Germany: Flawed Social Media Law”, 14 February 2018, διαθέσιμο στο: [https://www.hrw.org/news/2018/02/14/germany-flawed-social-media-law#:~:text=\(Berlin\)%20%E2%80%93%20The%20new%20German,Human%20Rights%20Watch%20said%20today](https://www.hrw.org/news/2018/02/14/germany-flawed-social-media-law#:~:text=(Berlin)%20%E2%80%93%20The%20new%20German,Human%20Rights%20Watch%20said%20today).

¹⁷⁸ Bundesministerium der Justiz, “Stellungnahme Zum Regierungsentwurf Des Gesetzes Zur Verbesserung Der Rechtsdurchsetzung in Sozialen Netzwerken (NetzDG)”, Berlin, 7/9/2017, διαθέσιμο στο: <https://www.bmj.de/SharedDocs/Gesetzgebungsverfahren/DE/NetzDG.html>

¹⁷⁹ Chara Bakalis and Julia Hornle, *ό.π.*, σελ. 91-92

¹⁸⁰ Common MacKenzie, Fear the Reaper: How Content Moderation Rules are Enforced on Social Media, January 5, 2019, σελ. 14, διαθέσιμο στο: <https://ssrn.com/abstract=3405337> ή <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3405337>

ρητορική μίσους στο διαδίκτυο ή άλλες μορφές παράνομου λόγου στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης.¹⁸¹

5.1.3. Η Πράξη για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες (*Digital Services Act*)¹⁸²

Η Πράξη για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες αποτελεί την πιο πρόσφατη και, μέχρι στιγμής, πιο ολοκληρωμένη προσπάθεια για τη ρύθμιση των καθηκόντων των παρόχων υπηρεσιών αναφορικά με την επιβολή της νομοθεσίας κατά του παράνομου περιεχομένου, συμπεριλαμβανομένης της ρητορικής μίσους. Ο εν λόγω Κανονισμός διατηρεί τις απαλλαγές από την ευθύνη που προβλέπονται στην οδηγία για το ηλεκτρονικό εμπόριο, καθώς και την «απαγόρευση επιβολής γενικών καθηκόντων παρακολούθησης».¹⁸³ Ωστόσο, προβλέπει ένα σύνολο υποχρεώσεων για τους παρόχους υπηρεσιών φιλοξενίας, ιδίως για τις διαδικτυακές (επιγραμμικές) πλατφόρμες, καθώς και ακόμη πιο ενισχυμένες υποχρεώσεις για τις πολύ μεγάλες διαδικτυακές πλατφόρμες.

Ως επιγραμμική πλατφόρμα ορίζεται γενικά: «η υπηρεσία φιλοξενίας η οποία, κατόπιν αιτήματος αποδέκτη της υπηρεσίας, αποθηκεύει και διαδίδει στο κοινό πληροφορίες,». Οι επιγραμμικές πλατφόρμες καθίστανται πολύ μεγάλες, εάν «συγκεντρώνουν έναν αριθμό μέσων μηνιαίων ενεργών αποδεκτών της υπηρεσίας στην Ένωση ίσο ή υψηλότερο από 45 εκατομμύρια».¹⁸⁴

Ο εν λόγω Κανονισμός εισάγει -για όλους τους παρόχους υπηρεσιών φιλοξενίας- την υποχρέωση να θεσπίσουν ένα σύστημα «Ειδοποίησης και Δράσης» που θα δίνει τη δυνατότητα σε οποιοδήποτε πρόσωπο ή οντότητα να ειδοποιεί τους παρόχους όταν εντοπίζει περιεχόμενο το οποίο θεωρεί παράνομο. Ειδικότερα, προβλέπει κανόνες σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο ο μηχανισμός πρέπει να προσφέρεται στους χρήστες, τα στοιχεία που πρέπει να περιλαμβάνει η ειδοποίηση των χρηστών και τη διαδικασία επεξεργασίας της.¹⁸⁵ Οι καταγγελίες-ειδοποιήσεις θα πρέπει να είναι «αρκούντως τεκμηριωμένες» και να περιλαμβάνουν -μεταξύ άλλων- τους λόγους για τους οποίους το πρόσωπο θεωρεί ότι το

---

¹⁸¹ Danie Stockmann and Sophia Schlosser and Paxia Ksatryo, Social Media Governance and Strategies to Combat Online Hate Speech in Germany, June 22, 2022, διαθέσιμο στο: <https://ssrn.com/abstract=4143379> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4143379>

¹⁸² Κανονισμός (ΕΕ) 2022/2065 του ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 19ης Οκτωβρίου 2022 σχετικά με την ενιαία αγορά ψηφιακών υπηρεσιών και την τροποποίηση της οδηγίας 2000/31/ΕΚ)

¹⁸³ Βλ. Άρθρο 4-7 και 8. Βλ. ειδικότερα στο κεφάλαιο 6.2.

¹⁸⁴ Βλ. Άρθρο 33.

¹⁸⁵ Βλ. Άρθρο 16.

περιεχόμενο είναι παράνομο. Επιπλέον διευκρινίζεται πως εφόσον η ειδοποίηση περιλαμβάνει τα απαιτούμενα στοιχεία θεωρείται πως υπάρχει πραγματική γνώση του παρόχου σε σχέση με την ύπαρξη του παράνομου περιεχομένου.¹⁸⁶

Ειδικότερα, αναφορικά με τη διαδικασία διαχείρισης και επεξεργασίας της καταγγελίας, μόλις ο πάροχος λάβει την ειδοποίηση, αποστέλλει μήνυμα ηλεκτρονικού ταχυδρομείου ως επιβεβαίωση παραλαβής της. Ο πάροχος, αφού εξετάσει την ειδοποίηση εγκαίρως, επιμελώς και με αντικειμενικό τρόπο, εν συνεχεία, κοινοποιεί την απόφαση του στο πρόσωπο που την υπέβαλε, αμελλητί, παρέχοντας παράλληλα πληροφορίες σχετικά με τις δυνατότητες προσφυγής κατά της εν λόγω απόφασης. Επιπλέον προβλέπεται η υποχρέωση των παρόχων να ενημερώνουν τους αποδέκτες σχετικά με τη χρήση αυτοματοποιημένων μέσων κατά τη διαδικασία επεξεργασίας της ειδοποίησης και λήψης απόφασης. Επίσης, η απόφαση του θα πρέπει να περιέχει σαφή και συγκεκριμένη αιτιολόγηση που να περιλαμβάνει τουλάχιστον το διατακτικό, το εδαφικό πεδίο εφαρμογής της απόφασης και τη διάρκεια ισχύος της, τα γεγονότα στα οποία βασίστηκε η λήψη της απόφασης, πληροφορίες σχετικά με την τυχόν χρήση αυτοματοποιημένων μέσων κατά τη λήψη της απόφασης και εάν πρόκειται για εικαζόμενο παράνομο περιεχόμενο θα πρέπει να αναφέρεται η νομική βάση, ενώ όταν πρόκειται για περιεχόμενο ασύμβατο με τους όρους και τις προϋποθέσεις του παρόχου να αναφέρεται η παραβιάζουσα διάταξη καθώς και οι δυνατότητες προσφυγής κατά της απόφασης.¹⁸⁷

Οι πάροχοι επιγραμμικών πλατφορμών υποχρεούνται επιπροσθέτως να διαθέτουν ένα ηλεκτρονικό «εσωτερικό σύστημα διαχείρισης καταγγελιών». Το σύστημα αυτό επιτρέπει στους αποδέκτες της υπηρεσίας να υποβάλλουν ηλεκτρονική καταγγελία, δωρεάν, κατά των αποφάσεων της πλατφόρμας που διατάσσουν την απόσυρση ή την απενεργοποίηση πρόσβασης σε ορισμένες πληροφορίες, την αναστολή της παροχής της υπηρεσίας στους αποδέκτες ή την αναστολή ή κατάργηση του λογαριασμού των αποδεκτών λόγω ανάρτησης παράνομου ή παραβιάζοντος τους όρους και τις προϋποθέσεις περιεχομένου.¹⁸⁸ Εκτός από αυτή τη δυνατότητα, οι αποδέκτες της υπηρεσίας έχουν το δικαίωμα να επιλέξουν πιστοποιημένο όργανο εξωδικαστικής επίλυσης διαφορών

---

¹⁸⁶ Βλ. Άρθρο 16.

¹⁸⁷ Βλ. Άρθρο 17.

¹⁸⁸ Βλ. άρθρο 20.

προκειμένου να επιλύσουν τις σχετικές διαφορές τους.¹⁸⁹ Τέλος, σε κάθε περίπτωση οι χρήστες διατηρούν ακέραιο το δικαίωμα τους να προσφύγουν ενώπιον Δικαστηρίου.

Ο Κανονισμός προβλέπει διασφαλίσεις έναντι της αθέμιτης χρήσης των υπηρεσιών των επιγραμμικών πλατφορμών, η οποία μπορεί να συνίσταται στη συχνή παροχή προδήλως παράνομου περιεχομένου ή στη συχνή υποβολή προδήλως αβάσιμων ειδοποιήσεων ή καταγγελιών.¹⁹⁰ Η κύρωση που επιβάλλουν οι πλατφόρμες έναντι των χρηστών αυτών, συνίσταται στην αναστολή για εύλογο χρονικό διάστημα της παροχής υπηρεσιών προς τους συγκεκριμένους αποδέκτες καθώς και στην αναστολή της επεξεργασίας ειδοποιήσεων και καταγγελιών αντίστοιχα.

Όσον αφορά τις πολύ μεγάλες διαδικτυακές πλατφόρμες, μία από τις βασικές πρόσθετες υποχρεώσεις που επιβάλλει ο Κανονισμός είναι η υποχρέωση ανάλυσης των συστημικών κινδύνων που αφορούν τη συγκεκριμένη πλατφόρμα¹⁹¹ και η λήψη κατάλληλων, αναλογικών και αποτελεσματικών μέτρων περιορισμού των κινδύνων.¹⁹² Τέλος, οι πλατφόρμες αυτές υποχρεούνται να συστήνουν Υπηρεσία συμμόρφωσης η οποία είναι ανεξάρτητη από τις επιχειρησιακές υπηρεσίες τους και απαρτίζεται από έναν ή περισσότερους υπεύθυνους συμμόρφωσης, συμπεριλαμβανομένου του προϊσταμένου της υπηρεσίας συμμόρφωσης, με σκοπό την παρακολούθηση της συμμόρφωσης του εν λόγω παρόχου με τον παρόντα κανονισμό.

Ακόμη και αν η DSA είναι η πιο ολοκληρωμένη πράξη που έχει παραχθεί μέχρι σήμερα όσον αφορά το πλαίσιο αξιολόγησης του παράνομου περιεχομένου από τους παρόχους υπηρεσιών, εντούτοις, ενισχύει την απαίτηση να αναλάβουν οι πάροχοι «δικαιοδοτικό ρόλο». Ο Κανονισμός παρέχει μόνο πολύ γενικά κριτήρια και κανόνες αναφορικά με τις υποχρεώσεις των παρόχων κατά την εξέταση των καταγγελιών: θα πρέπει

---

¹⁸⁹ Βλ. άρθρο 21.

¹⁹⁰ Βλ. άρθρο 23.

¹⁹¹ Βλ. άρθρο 34.

Αξιολογούνται, ειδικότερα, οι κίνδυνοι που συνδέονται με τη διάδοση παράνομου περιεχομένου μέσω της ιστοσελίδας τους, ο αντίκτυπος της υπηρεσίας στην άσκηση θεμελιωδών δικαιωμάτων των χρηστών όπως στην ελευθερία της έκφρασης, στην πληροφόρηση, και στην απαγόρευση των διακρίσεων καθώς και με τη συντονισμένη χειραγώγηση της υπηρεσίας με αρνητικές επιπτώσεις στην δημόσια υγεία, τη δημόσια ασφάλεια, τον πολιτικό διάλογο, τις εκλογικές διαδικασίες, την έμφυλη βία και τη σωματική και πνευματική ευεξία του ατόμου. Οι πάροχοι κατά την εκτίμηση των κινδύνων ελέγχουν τον σχεδιασμό των συστημάτων συστάσεων τους και κάθε άλλου σχετικού αλγοριθμικού συστήματος, τα συστήματα ελέγχου περιεχομένου τους, τους εφαρμοστέους όρους και προϋποθέσεις, τα συστήματα επιλογής και παρουσίασης διαφημίσεων και τις πρακτικές του παρόχου σχετικά με τα δεδομένα.

¹⁹² Βλ. άρθρο 35.

να λαμβάνουν τις αποφάσεις τους «με έγκαιρο, επιμελή, μη αυθαίρετο και αντικειμενικό τρόπο».¹⁹³

Ο ίδιος ο Κανονισμός προβλέποντας δυνατότητα καταγγελίας κατά αποφάσεων απόσυρσης περιεχομένου αλλά και μέτρα για την πρόληψη και την «τιμωρία» των κακόπιστων ειδοποιήσεων ή καταγγελιών επιδιώκει να αμβλύνει τον κίνδυνο της λογοκρισίας, της αφαίρεσης νόμιμου περιεχομένου και της κατ' ουσίαν καταπάτησης της ελευθερίας του λόγου. Εντούτοις, στη προβλεπόμενη στο άρθρο 20 διαδικασία, οι ίδιοι οι πάροχοι καλούνται στην πραγματικότητα να επανεξετάσουν τη δική τους απόφαση και να την επιλύσουν μέσω των εσωτερικών τους μηχανισμών. Αυτό είναι εξαιρετικά προβληματικό για ένα κράτος δικαίου, καθώς πρόκειται στην πραγματικότητα για εκχώρηση μέσω της νομοθεσίας εξουσιών λογοκρισίας σε ιδιωτικές εταιρείες. Επιπρόσθετα, ο Κανονισμός φαίνεται να θεωρεί ως αυτονόητο πως τόσο οι χρήστες του διαδικτύου είναι όλοι εφοδιασμένοι με ειδικές νομικές γνώσεις και σε θέση να εξηγήσουν «τους λόγους για τους οποίους οι πληροφορίες αποτελούν παράνομο περιεχόμενο»¹⁹⁴ όσο και οι διαχειριστές των πλατφορμών διαθέτουν τα νομικά εχέγγυα μία ορθής δικαϊκά απόφασης σχετικά με τη νομιμότητα ή μη του διακινούμενου περιεχομένου. Προφανώς, τα παραπάνω δεν μπορεί να ισχύουν πάντοτε. Κατά την άποψη της γράφουσας, η τελική κρίση για την παρανομία ή όχι περιεχομένου θα πρέπει να εναπόκειται σε κάθε περίπτωση σε ανεξάρτητη δικαστική αρχή και όχι σε ιδιωτικές εταιρείες.¹⁹⁵

Τέλος, αναφορικά με τη ρητορική μίσους ο Κανονισμός δεν δίνει έναν σαφέστερο, ενιαίο ορισμό αυτής, με αποτέλεσμα να εξακολουθεί να υπάρχει η αβεβαιότητα αναφορικά με το τι συνιστά «απαγορευμένη ρητορική μίσους» σε κάθε πλατφόρμα. Επιπρόσθετα, διατηρεί την απαγόρευση επιβολής γενικής υποχρέωσης παρακολούθησης ή ενεργητικής αναζήτησης γεγονότων.¹⁹⁶ Ως εκ τούτου, δεν επιβάλλει τη λήψη προληπτικών μέτρων για τον εντοπισμό και την πρόληψη της ρητορικής μίσους, όπως για παράδειγμα τη χρήση αυτοματοποιημένων εργαλείων, τεχνητής νοημοσύνης και ανθρώπινων ομάδων συντονισμού για τον εντοπισμό και την αφαίρεση της ρητορικής μίσους σε πραγματικό χρόνο.

---

¹⁹³ Βλ. Άρθρο 16 παρ. 6

¹⁹⁴ Βλ. άρθρο 16 παρ. 2.

¹⁹⁵ Article 19, "EU: The draft Digital Services Act and the Digital Markets Act must protect freedom of expression", December 2020. Available at: <https://www.article19.org/resources/digital-rights/>

¹⁹⁶ Βλ. άρθρο 8 της Πράξης για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες.

5.2. Έλεγχος περιεχομένου (Content moderation)

Ο έλεγχος του περιεχομένου στα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης μπορεί να οριστεί ως «η έρευνα, η αξιολόγηση, η κατηγοριοποίηση, η έγκριση ή η αφαίρεση/απόκρυψη διαδικτυακού περιεχομένου σύμφωνα με τις σχετικές πολιτικές επικοινωνίας και δημοσίευσης. Επιδιώκει να υποστηρίξει και να επιβάλει τη βελτίωση της επικοινωνίας στο διαδίκτυο και να ελαχιστοποιήσει την επιθετικότητα και την αντικοινωνική συμπεριφορά».¹⁹⁷ Σύμφωνα με άλλον ορισμό, ο έλεγχος περιεχομένου είναι «οι μηχανισμοί διακυβέρνησης που δομούν τη συμμετοχή σε μια κοινότητα για να διευκολύνουν τη συνεργασία και να αποτρέψουν την κατάχρηση».¹⁹⁸ Η δραστηριότητα αυτή μπορεί να υλοποιηθεί πριν από την δημοσίευση του περιεχομένου (προληπτικός έλεγχος περιεχομένου/pre-moderation) ή μετά τη δημοσίευση (δηλ. εκ των υστέρων έλεγχος περιεχομένου/postmoderation).

Η πιο κοινή στρατηγική για την καταπολέμηση της ρητορικής μίσους στο διαδίκτυο είναι ο έλεγχος του περιεχομένου. Η όλη διαδικασία ελέγχου του περιεχομένου στις εταιρείες μέσων κοινωνικής δικτύωσης μπορεί να χωριστεί σε τρία διακριτά στάδια: Δημιουργία (creation), επιβολή (enforcement) και αντίδραση (response). Η δημιουργία περιγράφει την ανάπτυξη των κανόνων (των «όρων και προϋποθέσεων») που υιοθετούν οι πλατφόρμες για να ρυθμίζουν τη συμπεριφορά των χρηστών. Το δεύτερο στάδιο, η επιβολή, περιλαμβάνει την επισήμανση του περιεχομένου ως παράνομου, την απόφαση σχετικά με το αν το περιεχόμενο αποτελεί παραβίαση των όρων και προϋποθέσεων και τις ενέργειες που πρέπει να ακολουθήσουν. Η αντίδραση, το τελευταίο στάδιο, περιγράφει την εσωτερική διαδικασία προσφυγής εκ μέρους των χρηστών κατά των αποφάσεων των πλατφορμών.¹⁹⁹

5.2.1. Οι Κανόνες («οι Όροι και Προϋποθέσεις») των πλατφορμών

Οι Κανόνες των πλατφορμών καθίστανται εκ των πραγμάτων κανόνες συμπεριφοράς των χρηστών αυτών των υπηρεσιών. Οι εταιρείες διατηρούν το δικαίωμα να αφαιρέσουν περιεχόμενο από την πλατφόρμα που παραβιάζει τους όρους τους. Τα μέσα

---

¹⁹⁷ Terry Flew and Fiona Martin and Nicolas Suzor, “Internet regulation as media policy: Rethinking the question of digital communication platform governance”, *Journal of Digital Media & Policy*, Volume 10, Issue 1, Mar 2019, p. 33 – 50, διαθέσιμο στο: https://doi.org/10.1386/jdmp.10.1.33_1

¹⁹⁸ James Grimmelman, “The Virtues of Moderation”, *17 Yale Journal of Law & Technology* 42 (2015), διαθέσιμο στο: <https://scholarship.law.cornell.edu/facpub/1486/>

¹⁹⁹Common MacKenzie, *ό.π.*, σελ. 1

κοινωνικής δικτύωσης παρέχουν συνήθως Όρους χρήσης της Υπηρεσίας και κοινοτικές κατευθυντήριες γραμμές, όπου εξηγούν στους χρήστες τις αποδεκτές συμπεριφορές και το αποδεκτό και μη αποδεκτό περιεχόμενο.²⁰⁰

Όλες οι πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης απαγορεύουν ορισμένο περιεχόμενο στους όρους παροχής υπηρεσιών τους, όπως συμβαίνει για παράδειγμα στα «Κοινοτικά πρότυπα του Facebook» ή στο "The Twitter Rules". Εκτός από την απαγόρευση περιεχομένου που είναι παράνομο στις χώρες τους, πολλοί περιορίζουν την πρόσβαση σε περιεχόμενο που μπορεί να αποτελεί νομικά προστατευόμενο λόγο (ιδίως στις ΗΠΑ), αλλά το οποίο η εταιρεία έχει επιλέξει να απαγορεύσει.²⁰¹

Αυτό έχει δύο συνέπειες: πρώτον, η εκτεταμένη απαγόρευση συμπεριφορών που δεν απαγορεύονται από το νόμο ενέχει τον κίνδυνο υπερβολικής παρέμβασης στο δικαίωμα στην ελευθερία έκφρασης των χρηστών.²⁰² Δεύτερον, ο ευρύς καθορισμός των ειδών επιβλαβούς περιεχομένου, όπως αυτό ορίζεται από τους κανόνες της εκάστοτε πλατφόρμας, επιβάλλει μεγάλες υποχρεώσεις στις πλατφόρμες.²⁰³

Ως εκ τούτου, η εξεύρεση ισορροπίας μεταξύ επαρκών κινήτρων για τον αποκλεισμό επιβλαβούς περιεχομένου και των αποτελεσμάτων υπερβολικού αποκλεισμού είναι ζωτικής σημασίας για τη διασφάλιση της ελευθερίας έκφρασης των χρηστών. Για παράδειγμα, η Meta επιτρέπει τη δημοσίευση περιεχομένου που μπορεί υπό άλλες συνθήκες να παραβιάζει τους Όρους της κοινότητας, όταν είναι σαφές ότι το εν λόγω περιεχόμενο είναι σατιρικό. Επιπλέον, επιτρέπει την ανάρτηση τέτοιου περιεχομένου όταν ο χρήστης έχει ως σκοπό να καταδικάσει αυτό το φαινόμενο ή να ευαισθητοποιήσει το κοινό αλλά και όταν οι εκφράσεις

---

²⁰⁰ De Gregorio, Giovanni, *Democratising Online Content Moderation: A Constitutional Framework* (2019). *Computer Law and Security Review*, 2019 Forthcoming, σελ. 7, διαθέσιμο στο: <https://ssrn.com/abstract=3469443>

²⁰¹ MacKinnon Rebecca and Hickok Elonnai and Bar Allon and and Lim Hai-in, *Fostering Freedom Online: The Role of Internet Intermediaries*, UNESCO, διαθέσιμο στο: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000231162>

²⁰² Federica Casarosa, "The European regulatory approach toward hate speech online: the balance between efficient and effective protection", Vol. 2, Issue Florence Edition, 2020 March 24, σελ. 398-399, διαθέσιμο στο: <https://gjid.scholasticahq.com/article/12337-the-european-regulatory-approach-toward-hate-speech-online-the-balance-between-efficient-and-effective-protection>

²⁰³ Federica Casarosa, *ό.π.*, σελ. 398-399

αυτές χρησιμοποιούνται αυτοαναφορικά ή με ενθαρρυντικό τρόπο.²⁰⁴ Ωστόσο ο χρήστης σε αυτή την περίπτωση θα πρέπει να δηλώνει σαφώς την πρόθεσή του.²⁰⁵

5.2.1.1. Η «ειδησεογραφική αξία του δημοσιεύματος»

Ένα σοβαρό πρόβλημα στη διαδικασία ελέγχου του περιεχομένου σε πολλές πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης είναι το ζήτημα της ασυνεπούς εφαρμογής και επιβολής των κανόνων. Αυτές οι πλατφόρμες έχουν συνήθως ασαφείς όρους και προϋποθέσεις και το πρόβλημα αυτό επιδεινώνεται από την αποσπασματική επιβολή των κανόνων. Η ασυνεπής επιβολή υπονομεύει σοβαρά την αρχή της προβλεψιμότητας, η οποία αποτελεί έναν από τους βασικούς πυλώνες του κράτους δικαίου. Η ασυνεπής επιβολή προκαλείται από δύο κύριους παράγοντες: τη δημοτικότητα του περιεχομένου που έχει επισημανθεί και την ειδησεογραφική αξία του δημοσιεύματος.

Οι συνεντεύξεις με ελεγκτές περιεχομένου δείχνουν ότι η δημοτικότητα ενός περιεχομένου είναι ένας παράγοντας που λαμβάνεται υπόψη κατά την αξιολόγηση του. Όσο περισσότερο προβάλλεται ή κοινοποιείται ένα περιεχόμενο, τόσο πιο πιθανό είναι οι ελεγκτές να αποφασίσουν ότι είναι επιτρεπτό, καθώς είναι προς το συμφέρον της εταιρείας να διατηρεί περιεχόμενο που θα δημιουργήσει ενδιαφέρον και προσοχή προς τους χρήστες και, κατ' επέκταση, κέρδη στην εταιρεία.²⁰⁶

Επιπρόσθετα, ο αριθμός των αναφορών που λαμβάνει κάποιο περιεχόμενο μπορεί να επηρεάζει τη διαδικασία ελέγχου, αλλά όχι το αποτέλεσμα της απόφασης. Το Twitter, για παράδειγμα, αναφέρει στους κανόνες του Twitter ότι «ο αριθμός των αναφορών που λαμβάνουμε δεν επηρεάζει το αν κάτι θα αφαιρεθεί ή όχι. Ωστόσο, μπορεί να μας βοηθήσει να δώσουμε προτεραιότητα στη σειρά με την οποία θα εξεταστεί».²⁰⁷

Όπως προαναφέρθηκε, ένας δεύτερος παράγοντας που λαμβάνεται υπόψιν και οδηγεί στην ασυνεπή επιβολή, είναι η επικαιρότητα και η ειδησεογραφική αξία του

---

²⁰⁴ Βλ. υπόθεση «Reclaiming Arabic words», διαθέσιμη στο: <https://www.oversightboard.com/decision/IG-2PJ00L4T/>

²⁰⁵ Πολιτική σχετικά με τις εκφράσεις μίσους της Facebook, διαθέσιμη στο: <https://transparency.fb.com/el-gr/policies/community-standards/hate-speech/>

²⁰⁶ Roberts Sarah T., "Commercial Content Moderation: Digital Laborers' Dirty Work", Media Studies Publications, 2016, σελ. 3 διαθέσιμο στο: <https://ir.lib.uwo.ca/cgi/viewcontent.cgi?article=1012&context=commpub>

²⁰⁷ Twitter Rules, hateful conduct policy διαθέσιμη στο: <https://support.twitter.com/articles/18311>

δημοσιεύματος.²⁰⁸ Περιπτώσεις όπως η αστυνομική βία και τα παγκόσμια γεγονότα (όπως οι δημοκρατικές διαδηλώσεις σε όλο τον κόσμο) έχουν οδηγήσει τις πλατφόρμες να θεσπίζουν εξαιρέσεις από τους κανόνες τους σχετικά με τη βία σε περίπτωση που το περιεχόμενο θεωρείται σημαντικό για την επικαιρότητα.

Αφορμή για να συμπεριλάβουν στους όρους τους τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης το κριτήριο της επικαιρότητας, υπήρξε η αφαίρεση το 2016 της περίφημης φωτογραφίας του 1972 ονόματι «Terror of War», ιστορικό ντοκουμέντο και βραβευμένο με Πούλιτζερ του βιετναμέζου φωτογράφου Nick Ut Cong Huynh.²⁰⁹ Η φωτογραφία απεικονίζει ένα εννιάχρονο κορίτσι από το Βιετνάμ (Kim Phuc) να τρέχει γυμνό, μετά από επίθεση με βόμβες ναπάλμ ουρλιάζοντας από τον πόνο και τον τρόμο, την εποχή της αμερικανικής στρατιωτικής επέμβασης στη χώρα. Επρόκειτο για ανάρτηση του νορβηγού συγγραφέα Τομ Εγκελαντ με θέμα τις πολεμικές φωτογραφίες.²¹⁰ Μόλις η αντιπαράθεση δημοσιοποιήθηκε, το Facebook ανέτρεψε την απόφασή του και ανακοίνωσε ότι πλέον θα συνυπολογίζει περισσότερο το στοιχείο της επικαιρότητας στις αποφάσεις του.

Στους Όρους Κοινότητας του Facebook²¹¹ αλλά και στο Transparency Center, στην ενότητα «Η προσέγγισή μας για το περιεχόμενο με ειδησεογραφική αξία» αναφέρεται ότι: «Σε σπάνιες περιπτώσεις, επιτρέπουμε περιεχόμενο που μπορεί να παραβιάζει τους Όρους της κοινότητας του Facebook ή τους Κανόνες της κοινότητας του Instagram, εφόσον έχει ειδησεογραφική αξία και η διατήρησή του ωφελεί το δημόσιο συμφέρον. Η απόφαση αυτή λαμβάνεται μόνο κατόπιν διεξαγωγής ενδεδειγμένου ελέγχου που σταθμίζει το δημόσιο συμφέρον έναντι του κινδύνου βλάβης. Για τη λήψη των αποφάσεών μας, βασιζόμαστε στα διεθνή πρότυπα ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως αυτά αντικατοπτρίζονται στην Εταιρική Πολιτική Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων.»

---

²⁰⁸ Βλ. για παράδειγμα υπόθεση “Colombia protests”, διαθέσιμη στο:

<https://www.oversightboard.com/decision/FB-E5M6QZGA/>

²⁰⁹ Την πληροφορία αυτή έχει συμπεριλάβει και το ίδιο το Facebook στο: <https://transparency.fb.com/el-gr/features/approach-to-newsworthy-content/>

²¹⁰ HUFFPOST, «Το Facebook λογόκρινε ως «άσεμνη» τη βραβευμένη με Πούλιτζερ φωτογραφία με το γυμνό κορίτσι του Βιετνάμ», 9/9/2016, διαθέσιμο στο: https://www.huffingtonpost.gr/2016/09/09/diethnes-koritsi-nepal-facebook_n_11925174.html

Κιτσικώστα, «Το Facebook λογόκρινε ως άσεμνη τη φωτογραφία με το κορίτσι της ναπάλμ», CNN Greece, 9/9/2016, διαθέσιμο στο: <https://www.cnn.gr/kosmos/story/45734/to-facebook-logokrines-os-aseمني-ti-fotografia-me-to-koritsi-tis-napalm>

²¹¹ Βλ. Όρους της Κοινότητας του Facebook στο: <https://transparency.fb.com/el-gr/policies/community-standards/>

Όπως αναφέρει στην εν λόγω πολιτική λαμβάνεται υπόψιν αν το περιεχόμενο προβάλλει επικείμενες απειλές για τη δημόσια υγεία ή ασφάλεια, αν εκφράζει απόψεις που συζητούνται τη δεδομένη χρονική στιγμή στο πλαίσιο μιας πολιτικής διαδικασίας, τις συνθήκες που επικρατούν στην εκάστοτε χώρα (για παράδειγμα αν βρίσκονται εκλογές σε εξέλιξη ή πόλεμος), τη φύση του λόγου και την πολιτική δομή της χώρας. Επιπλέον αναφέρεται ότι: «Προχωράμε στην αφαίρεση περιεχομένου, ακόμη και αν έχει κάποια ειδησεογραφική αξία, όταν η δημοσίευσή του ενέχει κίνδυνο σωματικής, συναισθηματικής, οικονομικής ή άλλης βλάβης, ή αποτελεί άμεση απειλή για τη δημόσια ασφάλεια.»

Από την άλλη πλευρά το Twitter στο Κέντρο Βοήθειας στην ενότητα “Platform use guidelines” ορίζει ότι: «Για να διασφαλίσουμε ότι ο κόσμος θα έχει την ευκαιρία να δει κάθε πλευρά ενός θέματος, μπορεί να υπάρξει η σπάνια περίπτωση που επιτρέπουμε να παραμείνει στην υπηρεσία μας αμφιλεγόμενο περιεχόμενο ή συμπεριφορά που μπορεί διαφορετικά να παραβιάζει τους Κανόνες μας, επειδή πιστεύουμε ότι υπάρχει νόμιμο δημόσιο συμφέρον για τη διαθεσιμότητά του. Κάθε κατάσταση αξιολογείται κατά περίπτωση και τελικά αποφασίζεται από μια διαλειτουργική ομάδα. Ορισμένοι από τους παράγοντες που βοηθούν στη λήψη αποφάσεων σχετικά με το περιεχόμενο είναι ο αντίκτυπος που μπορεί να έχει στο κοινό, η πηγή του περιεχομένου και η δυνατότητα εναλλακτικής κάλυψης ενός γεγονότος.»²¹²

Αξίζει σε αυτό το σημείο να αναφερθεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα πραγματικής υπόθεσης κατά την οποία το Facebook αποφάσισε να παραμείνει αναρτημένο ορισμένο περιεχόμενο παρότι περιελάμβανε ρητορική μίσους. Η υπόθεση αφορούσε ένα περιστατικό αστυνομικής βίας κατά τη διάρκεια των διαδηλώσεων για τα μέσα μεταφοράς στην Κολομβία. Τα μέσα ενημέρωσης κοινοποιούσαν συχνά ένα βίντεο όπου ακούγεται μια προσβολή στο παρασκήνιο, η οποία παραβίαζε την πολιτική του Facebook σχετικά με τη ρητορική μίσους. Το Facebook ωστόσο επέτρεψε την παραμονή του βίντεο στην πλατφόρμα λόγω της ειδησεογραφικής του αξίας και για λόγους δημόσιου συμφέροντος.²¹³

Ένα άλλο παράδειγμα ασυνεπούς επιβολής εξαιτίας της λήψης υπόψιν του στοιχείου της επικαιρότητας, συνέβη, για παράδειγμα, το 2018, όταν ο επικεφαλής του επιτελείου του πρωθυπουργού της Ουγγαρίας Βίκτορ Όρμπαν ανέβασε ένα βίντεο με ρατσιστικό

---

²¹² (Απόδοση από αγγλική σε ελληνική μετάφραση). Help Center της Twitter, “Our approach to policy development and enforcement philosophy”, διαθέσιμο στο: <https://help.twitter.com/en/rules-and-policies/enforcement-philosophy>

²¹³ Βλ. Transparency Center της Meta, «Η προσέγγισή μας για το περιεχόμενο με ειδησεογραφική αξία», 25/8/2022, διαθέσιμο στο: <https://transparency.fb.com/el-gr/features/approach-to-newsworthy-content/>

περιεχόμενο στο οποίο διαμαρτύρεται για τους μετανάστες. Το Facebook αφαίρεσε το βίντεο με την αιτιολογία ότι επρόκειτο για ρητορική μίσους και στη συνέχεια το ανέβασε ξανά, μερικές ώρες αργότερα, με την αιτιολογία ότι ήταν σημαντικό για την επικαιρότητα και προς το δημόσιο συμφέρον.²¹⁴

Τα ερωτήματα που γεννώνται διαβάζοντας τις σχετικές πολιτικές του Facebook και του Twitter σχετικά με τα κριτήρια που λαμβάνουν υπόψιν τους για την ενεργοποίηση της σχετικής εξαίρεσης είναι πολλά. Για παράδειγμα, όταν το Facebook αναφέρει ότι λαμβάνει υπόψιν του τις συνθήκες που επικρατούν στην εκάστοτε χώρα και την πολιτική δομή της χώρας τι ακριβώς εννοεί; Εάν για παράδειγμα η χώρα βρίσκεται σε πόλεμο ή εάν η χώρα βρίσκεται υπό την εξουσία ενός φασιστικού καθεστώτος, που έχει στην ουσία καταργήσει την ελευθερία του λόγου και του Τύπου, η αντίδραση του Facebook θα είναι να ακολουθήσει την κυβερνητική εντολή και πολιτική ή να διαδώσει παρά ταύτα γεγονότα που τα κυβερνητικά μέσα ενημέρωσης σκοπίμως δεν αναπαράγουν;

Οι ιδιωτικές εταιρείες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, με τα οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα που τις διακατέχουν, αποφασίζουν βασισμένες σε σχεδόν αόριστα κριτήρια αναφορικά με το τί θεωρείται «σημαντική είδηση», τι ως είδηση που «η διατήρηση της ωφελεί το δημόσιο συμφέρον» και τι ως γεγονός με «ειδησεογραφική αξία», προκειμένου να ενεργοποιηθεί η σχετική εξαίρεση από τους κανόνες. Είναι αμφίβολο αν η προσθήκη μιας ακόμη ασαφούς παραμέτρου στη διαδικασία αξιολόγησης του περιεχομένου αποτελεί μία θετική εξέλιξη. Όταν οι πλατφόρμες, ως ιδιωτικές εταιρείες, αποφασίζουν αυθαίρετα τι είναι τόσο σημαντικό ώστε να εξασφαλιστεί πρόσβαση στο κοινό, ελλοχεύει ο κίνδυνος να αποτελέσουν έναν «άριστο» και αποτελεσματικό προπαγανδιστικό μηχανισμό.

5.2.2. Μορφές ελέγχου του περιεχομένου: Η Ειδοποίηση και Δράση και ο Προληπτικός έλεγχος περιεχομένου

5.2.2.1. Ειδοποίηση και Δράση (Re-active Notice and Action)

Η Ειδοποίηση και Δράση συνιστά μια μορφή ελέγχου του περιεχομένου με την οποία τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης αντιδρούν σε ειδοποιήσεις χρηστών ή αξιόπιστων πηγών επισήμανσης περιεχομένου, στη συνέχεια εξετάζουν την αναφορά και ή την απορρίπτουν ή

---

²¹⁴ David Gilbert, "Why Facebook censored a racist video from Hungary's government — then put it back", VICE, 9/3/2018, διαθέσιμο στο: <https://www.vice.com/en/article/gy87m4/why-facebook-censored-a-racist-video-from-hungarys-government-then-put-it-back>

αφαιρούν περιεχόμενο, αναστέλλουν προσωρινά ή οριστικά λογαριασμούς και ομάδες ή επιβάλλουν κάποια άλλη από τις προβλεπόμενες στους όρους τους κυρώσεις.

Το Facebook, για παράδειγμα, χρησιμοποιεί ομάδες ελέγχου για τον έλεγχο του περιεχομένου. Το δυνητικά παράνομο περιεχόμενο μπορεί είτε να έχει αναφερθεί από χρήστες είτε να έχει εντοπιστεί με τη χρήση τεχνολογικών εργαλείων και να έχει παραπεμφθεί για περαιτέρω έλεγχο σε ελεγκτή περιεχομένου που διαθέτει την κατάλληλη εξειδίκευση και την απαραίτητη πολιτισμική και γλωσσική επάρκεια.²¹⁵ Χιλιάδες ελεγκτές ανά τον κόσμο ελέγχουν τις δημοσιεύσεις που συνιστούν πιθανές παραβιάσεις των όρων ή παράνομο περιεχόμενο. Προκειμένου να καθοριστεί η σειρά ελέγχου των διαφόρων δημοσιεύσεων που παραπέμπονται για έλεγχο στις ομάδες ελέγχου, λαμβάνονται υπόψιν τρεις παράμετροι: Η πιθανότητα του περιεχομένου να βλάψει κάποιον, η ταχύτητα διάδοσής του και η πιθανότητα παραβίασης.²¹⁶

Όπως μάλιστα περιγράφει η Meta στους Όρους της, οι αποφάσεις των ελεγκτών της επιτελούν μία διπλή λειτουργία: παράλληλα με τη λήψη της απόφασης, «εκπαιδεύουν» την τεχνολογία που χρησιμοποιούν και βελτιώνουν τον αλγόριθμο τεχνητής νοημοσύνης. Μάλιστα επισημαίνει πως όταν υπάρχει υψηλός βαθμός πολυπλοκότητας της δημοσίευσης, οι ελεγκτές τείνουν να λαμβάνουν καλύτερες αποφάσεις από την τεχνολογία.²¹⁷

Το σύστημα της ειδοποίησης και δράσης, για ορισμένους τύπους περιεχομένου, είναι πολύ αργό, ακόμη και αν η αφαίρεση πραγματοποιείται μέσα σε λίγες ώρες από την ειδοποίηση. Αλλά ακόμη και αν υποθέσουμε ότι τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης κατεβάζουν το περιεχόμενο εγκαίρως και σύμφωνα με τις κατευθυντήριες γραμμές, ο αρνητικός αντίκτυπός του μπορεί να είναι ήδη σημαντικός, καθώς χιλιάδες χρήστες μπορεί να έχουν ήδη δει το περιεχόμενο και μπορεί να έχει ήδη αντιγραφεί, αναδημοσιευθεί ή αναμεταδοθεί σε άλλες περιοχές του Διαδικτύου, συμπεριλαμβανομένων μικρότερων Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης και εταιρειών φιλοξενίας ή εταιρειών που αρνούνται να λάβουν μέτρα κατά του παράνομου περιεχομένου. Επιπλέον, ορισμένες εφαρμογές, όπως το

---

²¹⁵ Transparency Center της Meta, «Οι άνθρωποι πίσω από τις ομάδες ελέγχου του Meta», 19 Ιανουαρίου 2022, διαθέσιμο στο: <https://transparency.fb.com/el-gr/enforcement/detecting-violations/people-behind-our-review-teams>

²¹⁶ Transparency Center της Meta, «Πώς ιεραρχεί το Meta το περιεχόμενο για έλεγχο», 26 Ιανουαρίου 2022, διαθέσιμο στο: <https://transparency.fb.com/el-gr/policies/improving/prioritizing-content-review/>

²¹⁷ Transparency Center της Meta, «Πώς βοηθάει η τεχνολογία στην ιεράρχηση των ελέγχων», 19 Ιανουαρίου 2022, διαθέσιμο στο: <https://transparency.fb.com/el-gr/enforcement/detecting-violations/technology-helps-prioritize-review>

Facebook Live (ζωντανή μετάδοση βίντεο), έχουν οδηγήσει σε μη αναστρέψιμη διαδικτυακή βλάβη τη στιγμή που το περιεχόμενο δημοσιεύεται.²¹⁸

Ωστόσο, η θέσπιση αυστηρών χρονικών ορίων εντός των οποίων οφείλουν να ανταποκρίνονται οι πλατφόρμες σε σχετική καταγγελία, μπορεί να οδηγήσει στο λεγόμενο «overblocking» εκ μέρους των πλατφορμών. Δηλαδή υπάρχει ο κίνδυνος, οι πλατφόρμες να θυσιάσουν την ποιότητα του ελέγχου στο βωμό της ταχύτητας αφαίρεσης περιεχομένου υπό τον φόβο της νομικής ευθύνης και των ενδεχόμενων κυρώσεων.

5.2.2.2. Προληπτικός έλεγχος περιεχομένου

Είναι γεγονός πως τα συστήματα ελέγχου περιεχομένου που εξαρτώνται από έναν χρήστη (ή μια δικαστική εντολή) να φέρει το περιεχόμενο στην προσοχή του παρόχου προκειμένου να το αξιολογήσει και να αντιδράσει (reactive moderation systems) αξιολογούν ένα πολύ μικρό μέρος του περιεχομένου ενός συγκεκριμένου ιστότοπου²¹⁹ και εξαρτώνται από την προθυμία των χρηστών να επισημάνουν το περιεχόμενο. Για αυτό τον λόγο κρίνονται σε πολλές περιπτώσεις αναποτελεσματικά και ανεπαρκή. Έτσι, πολλοί πάροχοι κάνουν χρήση προληπτικών μεθόδων για τον εντοπισμό επιβλαβούς περιεχομένου. Με αυτό τον τρόπο, το περιεχόμενο μπλοκάρεται κατά την ανάρτησή του (πριν από τη δημοσίευσή του) και πριν αναφερθεί από οποιονδήποτε. Οι προληπτικές μέθοδοι μπορεί να περιλαμβάνουν χειροκίνητες τεχνικές (διατήρηση των δημοσιεύσεων σε μια ουρά για ανθρώπινη αξιολόγηση πριν από τη δημοσίευση), καθώς και αυτοματοποιημένα συστήματα που χρησιμοποιούν φίλτρα προκειμένου να αποκλείουν προληπτικά το ανεπιθύμητο υλικό.

Οι μεγάλες πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης αντιμετωπίζουν σημαντικές πιέσεις για τα συστήματα ελέγχου του περιεχομένου τους από τις δημόσιες αρχές, τις διαφημιστικές εταιρείες και τους χρήστες τους και εξ αυτού του λόγου βασίζονται όλο και περισσότερο σε αυτοματοποιημένες και προληπτικές μεθόδους για την ανίχνευση και αξιολόγηση του περιεχομένου των χρηστών.²²⁰ Στην Ανακοίνωση της Επιτροπής για την αντιμετώπιση του παράνομου επιγραμμικού περιεχομένου ορίζεται ότι: «οι επιγραμμικές πλατφόρμες θα πρέπει να λαμβάνουν αποτελεσματικά προορατικά μέτρα για τον εντοπισμό και την αφαίρεση

---

²¹⁸ Chara Bakalis and Julia Hornle, *ό.π.*, σελ. 79-81

²¹⁹ Nicolas Suzor, “What proportion of social media content gets moderated, and why?”, 8/5/2018, διαθέσιμο στο: <https://digitalsocialcontract.net/what-proportion-of-social-media-posts-get-moderated-and-why-db54bf8b2d4a>

²²⁰ Emma Llansó, “No amount of “AI” in content moderation will solve filtering’s prior-restraint problem”, *Big Data & Society*, 7(1), 2020, διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1177/2053951720920686>

παράνομου επιγραμμικού περιεχομένου και να μην περιορίζονται απλώς στην ανταπόκριση στις κοινοποιήσεις που λαμβάνουν. Επιπλέον, για ορισμένες κατηγορίες παράνομου περιεχομένου, η πλήρης επίτευξη του στόχου για μείωση του κινδύνου σοβαρής βλάβης ενδέχεται να μην είναι δυνατή χωρίς τη λήψη προορατικών μέτρων από την πλευρά των πλατφορμών.»²²¹ Αυτό όμως επιβάλλει de facto υποχρεώσεις παρακολούθησης, οι οποίες μπορεί όχι μόνο να έρχονται σε σύγκρουση με το ισχύον δίκαιο της ΕΕ, αλλά και να θέτουν σε κίνδυνο την άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων των χρηστών.²²²

Η Facebook, για παράδειγμα, αναφέρει στις πολιτικές της πως για τον εντοπισμό παραβιάσεων χρησιμοποιεί τόσο τεχνολογία που εντοπίζει και αφαιρεί προληπτικά περιεχόμενο -προτού υποβληθεί σχετική αναφορά- όσο και ομάδες ελέγχου, που αποτελούνται από 15.000 ελεγκτές σε όλο τον κόσμο και οι οποίοι ελέγχουν πιθανές παραβιάσεις στο Facebook και στον Instagram.²²³ Οι ομάδες ελέγχου θα επέμβουν κυρίως στις περιπτώσεις όπου η δημοσίευση δεν είναι απολύτως σαφές αν παραβιάζει ή όχι τους όρους. Μάλιστα αναφέρει ότι η τεχνολογία της βρίσκει πάνω από το 90% του παράνομου περιεχομένου πριν υποβληθεί αναφορά από τους χρήστες.²²⁴

5.2.2.3. Η χρήση Τεχνητής Νοημοσύνης (TN) στον προληπτικό έλεγχο του περιεχομένου

Λόγω της τεράστιας ποσότητας πληροφοριών που αναρτώνται από τους χρήστες στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης κάθε δευτερόλεπτο (το YouTube ανέφερε ως γνωστόν ότι οι ώρες βίντεο που αναρτώνται κάθε δευτερόλεπτο είναι 400 ώρες) και κάθε μέρα (υπολογίζεται ότι υπάρχουν 5 εκατομμύρια tweets κάθε μέρα), είναι αδύνατο να παρακολουθείται το περιεχόμενο σε χειροκίνητη βάση. Στο πλαίσιο πρόσφατων ρυθμιστικών μέτρων, όπως ο γερμανικός NetzDG ή ο κώδικας δεοντολογίας της ΕΕ για τη ρητορική μίσους, οι πλατφόρμες δεσμεύονται ολόενα και περισσότερο σε ένα πολύ σύντομο χρονικό περιθώριο για την κατάργηση περιεχομένου, γεγονός που καθιστά ουσιαστικά

---

²²¹ Ευρωπαϊκή Επιτροπή, «ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ, ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ, ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΩΝ: Αντιμετώπιση του παράνομου επιγραμμικού περιεχομένου. Προς την ενίσχυση της ευθύνης των επιγραμμικών πλατφορμών», Βρυξέλλες, 2017, παρ. 3.3., διαθέσιμο στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017DC0555&from=EL>

²²² Federica Casarosa, ό.π., σελ. 399-400.

²²³ Transparency Center της Meta, «Εντοπισμός παραβιάσεων», διαθέσιμο στο: <https://transparency.fb.com/el-gr/enforcement/detecting-violations/>

²²⁴ Transparency Center της Meta, «Εντοπισμός παραβιάσεων», ό.π.

αναγκαία τη χρήση αυτοματοποιημένων συστημάτων.²²⁵ Ως εκ τούτου, ο μόνος ρεαλιστικός τρόπος με τον οποίο μπορεί να αφαιρεθεί προληπτικά το περιεχόμενο είναι μέσω της χρήσης τεχνητής νοημοσύνης που φιλτράρει το υλικό με υπερφυσικές ταχύτητες και εντοπίζει και μπλοκάρει το υλικό που θεωρείται απαράδεκτο σύμφωνα με τα πρότυπα της κοινότητας ή παράνομο σύμφωνα με τους εθνικούς νόμους.²²⁶

Ο έλεγχος περιεχομένου που γίνεται με τη βοήθεια Τεχνητής Νοημοσύνης αναφέρεται συχνά στη βιβλιογραφία ως «αλγοριθμικός έλεγχος περιεχομένου» (algorithmic content moderation). Τα συστήματα που χρησιμοποιούνται «ταξινομούν το περιεχόμενο που παράγεται από χρήστες με βάση είτε την αντιστοίχιση είτε την πρόβλεψη, καταλήγοντας σε μια απόφαση (π.χ. αφαίρεση περιεχομένου, γεωγραφικός αποκλεισμός, κατάργηση λογαριασμού)».²²⁷

Τα φίλτρα μπορούν να χρησιμοποιούν διάφορες τεχνικές προσεγγίσεις, συμπεριλαμβανομένων σχετικά απλών τεχνικών, όπως το φιλτράρισμα λέξεων-κλειδιών (keyword filtering) και την «αντιστοίχιση κατακερματισμού» (hash matching). Στο φιλτράρισμα λέξεων-κλειδιών, το κείμενο μιας δημοσίευσης σαρώνεται για να εντοπιστούν λέξεις ή φράσεις που έχουν μπει σε «μαύρη λίστα». Στην «αντιστοίχιση κατακερματισμού», ένας αλγόριθμος εφαρμόζεται σε ένα αρχείο για τη δημιουργία ενός μοναδικού ψηφιακού αποτυπώματος ή "κατακερματισμού" αυτού του αρχείου. Κάθε νέα μεταφόρτωση γίνεται επίσης με κατακερματισμό και σύγκριση με αυτό το αποτύπωμα. Η «αντιστοίχιση κατακερματισμού» έχει χρησιμοποιηθεί σε συστήματα που αποσκοπούν στον αποκλεισμό επαναλαμβανόμενων μεταφορτώσεων του ίδιου περιεχομένου.²²⁸

Ανάλογα με το σύστημα ελέγχου, το περιεχόμενο που ενεργοποιεί ένα φίλτρο λέξης-κλειδιού ή κατακερματισμού μπορεί να αποκλείεται αυτόματα από τη μεταφόρτωση ή να αποστέλλεται σε έναν άνθρωπο για εξέταση του πλαισίου του περιεχομένου της ανάρτησης. Ωστόσο, αυτού του είδους τα φίλτρα είναι επίσης ευκολότερο να παρακαμφθούν, επειδή η τροποποίηση του περιεχομένου (αλλάζοντας την ορθογραφία μιας λέξης, περικόπτοντας

---

²²⁵ Gorwa R., Binns R., & Katzenbach C., Algorithmic content moderation: Technical and political challenges in the automation of platform governance. *Big Data & Society*, 7(1), 2020, διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1177/2053951719897945>

²²⁶ Chara Bakalis and Julia Hornle, *ό.π.*, σελ. 81

²²⁷ Gorwa R., Binns R., & Katzenbach C., *ό.π.* σελ. 3

²²⁸ Emma J Llanso, *ό.π.*

μια εικόνα ή προσθέτοντας μια λεζάντα) μπορεί να εξουδετερώσει την ικανότητα του φίλτρου να εντοπίσει μια αντιστοιχία.²²⁹

Παρά την υπόσχεση των αυτοματοποιημένων τεχνικών και την αυξανόμενη πίεση που ασκούν οι κυβερνήσεις στις επιχειρήσεις για την εφαρμογή τους, ο αλγοριθμικός έλεγχος περιεχομένου ενδέχεται να επιδεινώσει, αντί να βελτιώσει, διάφορα βασικά προβλήματα της πολιτικής περιεχομένου. Έτσι, ενώ η τεχνητή νοημοσύνη μπορεί σίγουρα να βοηθήσει στον προληπτικό εντοπισμό και την απομάκρυνση της παράνομης ρητορικής μίσους, είναι σαφές ότι υπάρχουν σοβαρά ερωτήματα σχετικά με το αν και πώς μπορεί ή πρέπει να επιτευχθεί αυτού του είδους η προληπτική παρακολούθηση του περιεχομένου. Υπάρχουν δύο βασικά επιχειρήματα κατά του αυτοματοποιημένου, προληπτικού φιλτραρίσματος χωρίς ανθρώπινη αξιολόγηση. Πρώτον, υπάρχει το επιχείρημα ότι αυτό το είδος προληπτικού φιλτραρίσματος είναι αναποτελεσματικό²³⁰. Δεύτερον, υπάρχει ο κίνδυνος αφαίρεσης υλικού που είναι νόμιμο και, ως εκ τούτου, παραβίασης της ελευθερίας έκφρασης των χρηστών μέσω επιβολής «λογοκρισίας».²³¹

α. Εκ των προτέρων περιορισμοί στην ελευθερία του λόγου και «ιδιωτική λογοκρισία»

Ανεξάρτητα από τη συγκεκριμένη τεχνική προσέγγιση, η εφαρμογή ενός φίλτρου σε όλο το περιεχόμενο που παρέχει ο χρήστης τη στιγμή της μεταφόρτωσης δημιουργεί ζητήματα υπέρμετρων περιορισμών στην ελευθερία του λόγου.²³² Τα φίλτρα ασκούν εγγενώς διευρυμένο έλεγχο: Είτε επιβάλλονται από κυβερνητική εντολή είτε από εταιρική πρακτική, τα φίλτρα αντιμετωπίζουν κάθε εικόνα, βίντεο ή δήλωση ως πιθανή παραβίαση κανόνα και κατ' επέκταση οι τεχνικές αυτές είναι «βαθιά παρεμβατικές στο δικαίωμα των χρηστών στην ιδιωτική ζωή και την ελευθερία της έκφρασης».²³³

Το 2011, οι τέσσερις διεθνείς μηχανισμοί για την προώθηση της ελευθερίας της έκφρασης εξέδωσαν την Κοινή Διακήρυξη για την ελευθερία της έκφρασης και το Διαδίκτυο, η οποία περιελάμβανε τη δήλωση: «Τα συστήματα φιλτραρίσματος περιεχομένου τα οποία

---

²²⁹ Llanso E, Hoboken J, Leersen P, et al., “Artificial intelligence, content moderation, and freedom of expression”, TransAtlantic Working Group Working Papers Series, 26/2/2020, διαθέσιμο στο: <https://www.ivir.nl/publicaties/download/AI-Llanso-Van-Hoboken-Feb-2020.pdf>

²³⁰ Βλ. ειδικότερα παρακάτω «5.2.3. Οι δυσκολίες ορθής ανίχνευσης των εκφράσεων μίσους»

²³¹ Chara Bakalis and Julia Hornl, ό.π. σελ. 83

²³² Emma J Llanso, ό.π.

²³³ ARTICLE 19, Freedom of expression unfiltered: How blocking and filtering affect free speech. Report, December 2016, διαθέσιμο στο: https://www.article19.org/data/files/medialibrary/38586/Blocking_and_filtering_final.pdf

επιβάλλονται από μια κυβέρνηση ή έναν εμπορικό πάροχο υπηρεσιών και τα οποία δεν ελέγχονται από τον τελικό χρήστη αποτελούν μια μορφή εκ των προτέρων λογοκρισίας και δεν δικαιολογούνται ως περιορισμός της ελευθερίας της έκφρασης».²³⁴

Ο εκ των προτέρων περιορισμός της ελευθερίας του λόγου ή η εκ των προτέρων λογοκρισία αναφέρεται σε περιστάσεις όπου ένας ομιλητής πρέπει να ζητήσει την έγκριση κάποιου αρμόδιου τρίτου (συνήθως ενός δημόσιου λειτουργού) πριν του επιτραπεί να μιλήσει ή να δημοσιεύσει τις απόψεις του. Υπάρχει ένα ισχυρό τεκμήριο κατά της νομιμότητας της εκ των προτέρων λογοκρισίας στο διεθνές δίκαιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και στη νομολογία που ερμηνεύει τις εθνικές συνταγματικές διατάξεις για την ελευθερία της έκφρασης. Το Ανώτατο Δικαστήριο του Μεξικού έχει σημειώσει²³⁵ πως το τεκμήριο αυτό καθοδηγείται εν μέρει από «την ανάγκη να διασφαλιστεί ότι, κατ' αρχήν, κανένα πρόσωπο, ομάδα, ιδέα ή μέσο έκφρασης δεν αποκλείεται εκ των προτέρων από τον δημόσιο διάλογο». Αντί να υφίστανται το προληπτικό φιλτράρισμα του λόγου τους, οι άνθρωποι πρέπει να είναι ελεύθεροι να μιλούν και να και στη συνέχεια να αντιμετωπίζουν την επακόλουθη τιμωρία, αφού μιλήσουν, για κάθε νόμο ή κανόνα που έχουν παραβιάσει.

β. Η έλλειψη διαφάνειας κατά τη λήψη αποφάσεων από συστήματα Τεχνητής Νοημοσύνης- το φαινόμενο του «μαύρου κουτιού»

Μια συνηθισμένη κριτική κατά της αυτοματοποιημένης λήψης αποφάσεων είναι η έλλειψη διαφάνειας. Από τεχνικής άποψης, η έλλειψη διαφάνειας στον έλεγχο του περιεχομένου απορρέει από την εφαρμογή τεχνικών μηχανικής μάθησης που υπόκεινται στο φαινόμενο του "μαύρου κουτιού", καθώς είναι αδύνατο για ανθρώπινους χρήστες να αποκτήσουν πρόσβαση στον εσωτερικό τρόπο λειτουργίας των συστημάτων και τη διαδικασία λήψης αποφάσεων, η οποία βασίζεται σε αλγόριθμους και στατιστικούς συσχετισμούς δεδομένων.

Πράγματι, στην περίπτωση του αυτοματοποιημένου ελέγχου του περιεχομένου θα είναι σημαντικά πιο δύσκολο να αποκρυπτογραφήσει κανείς τις αιτίες κατάργησης περιεχομένου όταν οι αρχικές αποφάσεις αναφοράς λαμβάνονται από αυτοματοποιημένα

---

²³⁴ Organization for Security and Co-operation in Europe, "Joint declaration on freedom of expression and the internet", 1/6/2011, διαθέσιμο στο: <https://www.osce.org/representative-on-freedom-of-media/78309>

²³⁵ Edison Lanza, National Case Law on Freedom of Expression, Special Rapporteur for Freedom of Expression, σελ. 29, διαθέσιμο στο: http://www.oas.org/en/iachr/expression/docs/publications/jurisprudencia_eng.pdf

συστήματα και τα συγκεκριμένα κριτήρια με τα οποία ελήφθησαν αυτές παραμένουν άγνωστα. Το φιλτράρισμα μπορεί να παρεμποδίσει σημαντικά τη δυνατότητα των ανθρώπων να αντιλαμβάνονται, να κατανοούν και να ελέγχουν τα συστήματα λογοκρισίας που διαμορφώνουν το διαδικτυακό πληροφοριακό τους περιβάλλον. Ειδικότερα, οι διάφορες εταιρείες δεν γνωστοποιούν στους χρήστες πότε το περιεχόμενό τους έχει αποκλειστεί επειδή ταυτίζεται με κάτι στη βάση δεδομένων hash. Οι περισσότεροι χρήστες δεν γνωρίζουν την ύπαρξη της βάσης δεδομένων και δεν υπάρχουν διαδικασίες για την άσκηση έφεσης κατά της συμπερίληψης μιας εικόνας ή ενός βίντεο σε αυτό το σύστημα.²³⁶

Από την πλευρά του χρήστη, πράγματι, δεν υπάρχει διαφάνεια σχετικά με το αν (ή σε ποιο βαθμό) μια αυτοματοποιημένη απόφαση έπαιξε ρόλο στην κατάργησή περιεχομένου του. Αυτό δεν σημαίνει ότι η διαφάνεια αποτελεί κάποιου είδους πανάκεια, είτε γενικά είτε όταν πρόκειται για αλγοριθμικά συστήματα, αλλά ένα επαρκές επίπεδο διαφάνειας είναι ουσιώδες για να μπορέσουν οι απλοί χρήστες να κατανοήσουν τα πρότυπα διακυβέρνησης, δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο λαμβάνονται και επιβάλλονται σημαντικές αποφάσεις σχετικά με την ελευθερία έκφρασής τους.

5.2.3. Οι δυσκολίες ορθής ανίχνευσης των εκφράσεων μίσους- Η αναποτελεσματικότητα του αλγοριθμικού ελέγχου του περιεχομένου

Τα συστήματα τεχνητής νοημοσύνης είναι τόσο καλά όσο τα δεδομένα με τα οποία εκπαιδεύονται. Αν δεν έχουν το σωστό μείγμα παραδειγμάτων για να εκπαιδευτούν, ακόμη και τα πιο εξελιγμένα μοντέλα ενδέχεται να παράγουν εσφαλμένα αποτελέσματα. Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό και θα πρέπει να λαμβάνεται πάντοτε υπόψιν κατά τη δημιουργία αλγοριθμικών εργαλείων για την αντιμετώπιση της ρητορικής μίσους. Ωστόσο, τα αποτελεσματικά εργαλεία πρέπει όχι μόνο να εντοπίζουν τη ρητορική μίσους και γενικότερα το παράνομο περιεχόμενο αλλά και να αποφεύγουν τυχόν λάθη. Ένα ψευδώς θετικό αποτέλεσμα μπορεί να εμποδίσει κάποιον να επικοινωνήσει με φίλους ή άλλους στην κοινότητά του,²³⁷ και κατ' επέκταση να επιβάλλει αδικαιολόγητο περιορισμό στην ελευθερία έκφρασής του.

---

²³⁶ Emma J Llanso, *ό.π.*, σελ. 4

²³⁷ Meta AI, "Training AI to detect hate speech in the real world", 19 November 2020, διαθέσιμο στο: <https://ai.facebook.com/blog/training-ai-to-detect-hate-speech-in-the-real-world/>

Πολλές φορές, είναι δύσκολο για την εκάστοτε πλατφόρμα να καταλήξει σε ορθά συμπεράσματα σχετικά με το αν η υπό κρίση έκφραση συνιστά ρητορική μίσους καθώς συχνά οι λέξεις έχουν περισσότερες από μία σημασίες και το πλαίσιο έκφρασης μπορεί να είναι ασαφές. Η ρητορική μίσους διαφέρει από χώρα σε χώρα ή ακόμη και από ομάδα σε ομάδα - και μπορεί να εξελίσσεται γρήγορα, αξιοποιώντας τρέχοντα γεγονότα ή τάσεις. Συχνά η έννοια ορισμένων λέξεων μεταβάλλεται με τον χρόνο και μπορεί να αποκτά διαφορετική σημασία επηρεαζόμενη συχνά από τις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις.

Οι αλγόριθμοι μπορεί να επισημαίνουν περιεχόμενο μόνο με βάση ορισμένες λέξεις-κλειδιά, οι οποίες επικαιροποιούνται συνεχώς, αλλά υστερούν πάντα σε σχέση με την εξέλιξη της γλώσσας ενώ, παράλληλα, πολλές φορές η ορθή ερμηνεία εξαρτάται από τα συμφραζόμενα. Αυτό είναι ακόμη πιο προβληματικό στην περίπτωση της ανίχνευσης εικόνας, καθώς η πρόσφατη περίπτωση της δημοσίευσης του εξωφύλλου των Led Zeppelin στο Facebook κρίθηκε αντίθετη με τα πρότυπα της κοινότητας λόγω της γυμνότητας και των σεξουαλικών εικόνων.²³⁸ Ένας αλγόριθμος που λειτουργεί μόνο μέσω της ταξινόμησης ορισμένων λέξεων-κλειδιών δεν μπορεί να φτάσει το επίπεδο πολυπλοκότητας της ανθρώπινης γλώσσας και διατρέχει τον κίνδυνο να παράγει απροσδόκητα ψευδώς θετικά και αρνητικά αποτελέσματα.²³⁹ Μάλιστα οι άνθρωποι προσπαθούν συχνά να συγκαλύψουν τη ρητορική μίσους με σαρκασμό και αργκό, σκόπιμα ορθογραφικά λάθη και σύνθετες αλλοιώσεις φωτογραφιών.²⁴⁰

Συνεπώς, τα αλγοριθμικά εργαλεία δεν μπορούν επί του παρόντος να κατανοήσουν το πλαίσιο των πληροφοριών, το περιβάλλον εντός του οποίου εκφράζονται οι χρήστες καθώς και το ύφος τους, και ως εκ τούτου, δυσκολεύονται να αντιληφθούν την παρωδία, τη σάτιρα, την ειρωνεία ή τα αστεία. Η πλατφόρμα σε αυτή την περίπτωση θα μπορεί να κρίνει μόνο με βάση τις λέξεις και το κείμενο που έχει ενώπιόν του. Οι πολιτικές της Facebook ορίζουν ότι η Meta επιτρέπει τη δημοσίευση περιεχομένου που μπορεί υπό άλλες συνθήκες να παραβιάζει τους Όρους της κοινότητας, όταν είναι σαφές ότι το εν λόγω περιεχόμενο είναι σατιρικό. Επιπλέον, επιτρέπει την ανάρτηση τέτοιου περιεχομένου όταν ο χρήστης έχει ως σκοπό να καταδικάσει αυτό το φαινόμενο ή να ευαισθητοποιήσει το κοινό αλλά και όταν

---

²³⁸ Rob Picheta, "Facebook reverses ban on Led Zeppelin album cover", CNN Business, 21/5/2019, διαθέσιμο στο: <https://edition.cnn.com/2019/06/21/tech/facebook-led-zeppelin-album-cover-scli-intl/index.html>

²³⁹ Federica Casarosa, ό.π., σελ. 395-396

²⁴⁰ Meta AI, "AI advances to better detect hate speech", 12 March 2020, διαθέσιμο στο: <https://ai.facebook.com/blog/ai-advances-to-better-detect-hate-speech/>

οι εκφράσεις αυτές χρησιμοποιούνται αυτοαναφορικά ή με ενθαρρυντικό τρόπο.²⁴¹ Ωστόσο ο χρήστης σε αυτή την περίπτωση θα πρέπει να δηλώνει σαφώς την πρόθεσή του.²⁴²

Επιπρόσθετα, το πλαίσιο μπορεί πολλές φορές να υποδεικνύει την πρόθεση του ατόμου. Για παράδειγμα, μπορεί κάποιος να χρησιμοποιεί εκφράσεις μίσους ακριβώς για να καταδικάσει τη χρήση αυτών των εκφράσεων, κάτι που προϋποθέτει όμως να επαναλάβει τις αρχικές προσβλητικές φράσεις. Σε άλλες περιπτώσεις, οι άνθρωποι μπορεί να αναφέρουν προσβλητικούς όρους που χρησιμοποιήθηκαν για να τους επιτεθούν. Όταν κάποιος χρησιμοποιεί έναν προσβλητικό όρο με «αυτοαναφορικό» τρόπο, είναι πολύ διαφορετικό από όταν ο ίδιος όρος χρησιμοποιείται για να του επιτεθεί. παράδειγμα είναι η λέξη "αδερφή". Αυτή η λέξη θα μπορούσε να θεωρηθεί ρητορική μίσους όταν απευθύνεται σε ένα άτομο, αλλά όχι όταν χρησιμοποιείται από την ΛΟΑΤΚΙ+ κοινότητα για να καταγγείλουν την ομοφοβία.²⁴³

5.3. Η εποπτεία- Η περίπτωση του Oversight Board του Facebook

Το 2020, το Facebook υποκύπτοντας στις πιέσεις για τη δημιουργία ενός αμερόληπτου ρυθμιστικού μηχανισμού για την επανεξέταση των αποφάσεων αφαίρεσης περιεχομένου του, δημιούργησε ένα εποπτικό συμβούλιο που διοικείται από ένα ανεξάρτητο φορέα, το λεγόμενο ως «Oversight Board», γνωστό και ως «Ανώτατο Δικαστήριο του Facebook» (Facebook Supreme Court).²⁴⁴ Αυτό αποτελεί απάντηση σε πολλές εκκλήσεις, που διατυπώθηκαν κυρίως από οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών σε ανοικτή επιστολή και από τον Ειδικό Εισηγητή του ΟΗΕ για την προώθηση και την προστασία του δικαιώματος στην ελευθερία της γνώμης με τις οποίες κάλεσαν το Facebook να παράσχει κάποιου είδους μηχανισμό λογοδοσίας για τις αποφάσεις αφαίρεσης περιεχομένου και να παρέχει δυνατότητα ανεξάρτητης επανεξέτασης των αποφάσεων αυτών.

Το Oversight Board του Facebook αποτελείται από ένα ευρύ σύνολο μελών, τα ονόματα των οποίων είναι δημόσια. Τα μέλη αυτά έχουν την υποχρέωση να επιδεικνύουν ουδετερότητα, ανεξάρτητη κρίση και να λαμβάνουν αποφάσεις αμερόληπτα. Το συμβούλιο

---

²⁴¹Βλ. υπόθεση "Reclaiming Arabic words του Oversight Board, διαθέσιμη στο: <https://www.oversightboard.com/decision/IG-2PJ00L4T/>

²⁴² Βλ. Πολιτική του Facebook για τις εκφράσεις μίσους, διαθέσιμη στο: <https://transparency.fb.com/el-gr/policies/community-standards/hate-speech/>

²⁴³ Richard Allan, ό.π.

²⁴⁴ Douek, Evelyn, "Facebook's 'Oversight Board:' Move Fast with Stable Infrastructure and Humility", April 4, 2019, 21 N.C. J. L. & Tech. 1 (2019), Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3365358>

εξετάζει υποθέσεις οι οποίες παραπέμπονται τόσο από τους χρήστες, οι οποίοι διαφωνούν με το αποτέλεσμα των αποφάσεων της Meta και έχουν εξαντλήσει τη διαδικασία προσφυγής με βάση την εσωτερική διαδικασία της Meta, όσο και από την ίδια τη Meta.²⁴⁵

Ορισμένοι σχολιαστές αντιμετώπισαν το εποπτικό συμβούλιο ως ένα «Ανώτατο Δικαστήριο» που θα είναι «εντελώς αυτόνομο έναντι του Facebook».²⁴⁶ Ωστόσο, στην πραγματικότητα, η εξουσία του είναι αρκετά περιορισμένη. Συγκεκριμένα, δεν υπάρχει καμία πρόβλεψη στον εσωτερικό κανονισμό ώστε να εξετάζει υλικό που παραμένει αναρτημένο στην πλατφόρμα, παρά μόνο περιεχόμενο που το Facebook έχει ήδη αφαιρέσει.²⁴⁷ Επιπλέον, το συμβούλιο δεν έχει την εξουσία να εξετάζει τις πολιτικές του Facebook σχετικά με τον έλεγχο του περιεχομένου ή τις διαδικασίες που καθοδηγούν τις αποφάσεις αφαίρεσης, συμπεριλαμβανομένου του αλγορίθμου που επιμελείται τις ροές των χρηστών και δίνει προτεραιότητα στο περιεχόμενο μίσους. Επιπλέον, οι αποφάσεις του συμβουλίου πρέπει να συμμορφώνονται με «τις πολιτικές περιεχομένου και τις αξίες του Facebook»,²⁴⁸ γεγονός που περιορίζει την ικανότητά του να εφαρμόζει εναλλακτικές πηγές δικαίου καθοδήγησης, όπως το διεθνές δίκαιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Τέλος, η αρμοδιότητα του συμβουλίου είναι περιορισμένη τόσο ως προς την έκταση όσο και ως προς την ταχύτητα. Το συμβούλιο δεν μπορεί να επανεξετάσει περιεχόμενο στο Facebook Dating ή στο Marketplace ή μηνύματα που αποστέλλονται μέσω του WhatsApp, του Messenger ή του Instagram Direct, δηλαδή σε υπηρεσίες που ανήκουν στο ίδιο το Facebook. Δεδομένου ότι η διαδικασία επανεξέτασής του μπορεί να διαρκέσει ενενήντα ημέρες,²⁴⁹ το συμβούλιο δεν μπορεί να δράσει με ταχύτητα για να αντιμετωπίσει το επιβλαβές περιεχόμενο και με αυτό τον τρόπο μπορεί να συμβάλλει στην δημόσια βία, όπως συνέβη κατά τη διάρκεια της γενοκτονίας των Ροχίνγκια.²⁵⁰ Ο εσωτερικός κανονισμός επιτρέπει την

---

²⁴⁵ “Oversight Board Bylaws” , διαθέσιμο στο: [oversight-board-bylaws-2023 \(fb.com\)](https://www.facebook.com/oversight-board-bylaws-2023)

²⁴⁶ Rebecca Bellan, “Facebook Announces Members of Its Supreme Court”, FORBES, May 6, 2020, διαθέσιμο στο: <https://www.forbes.com/sites/rebeccabellan/2020/05/06/facebook-announces-members-of-its-supreme-court/?sh=17ea6023f121>

Elizabeth Culliford, “Facebook Names First Members of Oversight Board That Can Overrule Zuckerberg”, REUTERS, May 6, 2020, διαθέσιμο στο: <https://www.reuters.com/article/us-facebook-oversight-idUSKBN22I2LQ>

²⁴⁷ Oversight Board Bylaws section 3.

²⁴⁸ Oversight Board Bylaws section 3

²⁴⁹ Oversight Board Bylaws art. 2, § 1.2.1. 145 Id. art. 1, § 3.1 (Case Review Procedures and Timeline)

²⁵⁰ UN. Human Rights Council. Independent International Fact-Finding Mission on Human Rights in Myanmar, “Report of the detailed findings of the Independent International Fact-Finding Mission on Myanmar”, 2018, διαθέσιμο στο: <https://digitallibrary.un.org/record/1643079?ln=en>

υποβολή αιτημάτων ταχείας αξιολόγησης που μπορεί να επιταχύνει τη διαδικασία, αλλά η λέξη "ταχεία" σημαίνει έως και τριάντα ημέρες.

6. Η ΕΥΘΥΝΗ ΤΗΣ ΠΛΑΤΦΟΡΜΑΣ

Το ερώτημα σχετικά με το εάν θα πρέπει να ευθύνονται οι ενδιάμεσοι/ οι μεσάζοντες για περιεχόμενο παράνομης ρητορικής μίσους που δημιουργείται από τους χρήστες ανάγεται στη θεμελιώδη διαμάχη μεταξύ κυβερνοελευθεριακών (cyberlibertarians) και κυβερνοπατερναλιστών (cyberpaternalists) σχετικά με τη ρύθμιση του περιεχομένου του διαδικτύου. Ο κυβερνοφιλελευθερισμός (Cyberliberalism), ο οποίος κυριάρχησε στη συζήτηση στα πρώτα στάδια του διαδικτύου, επέμενε στην παραδοχή ότι ο κυβερνοχώρος είναι μια αυτοκαθοριζόμενη φιλελεύθερη κοινωνία που η κυβερνητική ρύθμιση πρέπει να περιοριστεί στο ελάχιστο. Οι κυβερνοφιλελεύθεροι αντιστάθηκαν σε κάθε προσπάθεια του κράτους ή του νόμου να ρυθμίσει το περιεχόμενο του διαδικτύου, επειδή αυτό θα μπορούσε να οδηγήσει σε παράνομη λογοκρισία.²⁵¹ Ωστόσο, οι κυβερνοπατερναλιστές υποστήριξαν ότι το νέο μέσο ενείχε εκτεταμένους κινδύνους που δικαιολογούσαν ειδικούς νομοθετικούς περιορισμούς.²⁵²

6.1. Τα συστήματα ευθύνης

Η ποινικοποίηση της ρητορικής μίσους νομιμοποίησε την απαγόρευση τέτοιου διαδικτυακού περιεχομένου στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Σε πολυάριθμες αποφάσεις του, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου επανέλαβε ότι η απαγόρευση της ρατσιστικής ρητορικής έχει θεμελιώδη σημασία σε μια δημοκρατική κοινωνία και ότι η ρητορική μίσους δεν προστατεύεται από το άρθρο 10 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για την Προστασία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, το οποίο εγγυάται την ελευθερία της έκφρασης.²⁵³

Αντίθετα, στις ΗΠΑ, αυτό που απαγορεύεται ως παράνομη ρητορική μίσους στην Ευρώπη, μπορεί να θεωρηθεί ότι προστατεύεται βάσει της Πρώτης Τροποποίησης του Συντάγματος των ΗΠΑ καθώς η ελευθερία της έκφρασης κατέχει εξέχουσα θέση, υπερισχύοντας στις συγκρούσεις της με άλλες αξίες, συμφέροντα και δικαιώματα.²⁵⁴ Αυτή η

---

²⁵¹ Yu Wenguang, *ό.π.*, σελ. 350.

²⁵² Netanel Neil Weinstock, *Cyberspace Self-Governance: A Skeptical View from Democratic Theory*, διαθέσιμο στο: <https://ssrn.com/abstract=175828> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.175828>

²⁵³ European Court of Human Rights, *Factsheet-Hatespeech*, *ό.π.*

²⁵⁴ Schauer, Frederick, *The Exceptional First Amendment*, February 2005, KSG Working Paper No. RWP05-021, διαθέσιμο στο: <https://ssrn.com/abstract=668543> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.668543>

υπέρομη προστασία της ελευθερίας της έκφρασης αντανακλάται και στην ευθύνη του διαμεσολαβητή για τη διαδικτυακή ρητορική μίσους.²⁵⁵

Το ζήτημα του ποιος μπορεί να είναι υπεύθυνος για τη διαδικτυακή ρητορική μίσους διαφέρει στα διάφορα κράτη ανάλογα με το κοινωνικό, πολιτιστικό, ιστορικό, νομικό και πολιτικό υπόβαθρο.²⁵⁶ Τα καθεστώτα ευθύνης των διαμεσολαβητών στα διάφορα κράτη μπορούν αρχικά να κατηγοριοποιηθούν στα τρία ακόλουθα μοντέλα:

- I. Ευρεία ασυλία από την ευθύνη για το περιεχόμενο τρίτων, την οποία έχουν υιοθετήσει οι ΗΠΑ, με βάση την Πρώτη Τροποποίηση, τον ψηφιακό φιλελευθερισμό (cyberliberalism) και με βάση το άρθρο 230 του νόμου περί ευπρέπειας των επικοινωνιών του 1996 (CDA), το οποίο παρέχει στους διαμεσολαβητές εκτεταμένη προστασία από την ευθύνη για το περιεχόμενο που δημιουργείται από τους χρήστες, εφόσον δεν παρεμβαίνουν στο περιεχόμενο αυτό.
- II. Στην Ευρωπαϊκή Ένωση, από το πρώιμο στάδιο της ανάπτυξης των πλατφορμών, οι πάροχοι υπηρεσιών φιλοξενίας απαλλάσσονταν υπό όρους από την ευθύνη (βλ. άρθρο 14 της οδηγίας για το ηλεκτρονικό εμπόριο). Οι πάροχοι υπηρεσιών φιλοξενίας δεν ευθύνονται «για τις πληροφορίες που αποθηκεύονται μετά από αίτηση του αποδέκτη της υπηρεσίας, υπό τον όρο ότι: α) ο φορέας παροχής υπηρεσιών δεν γνωρίζει πραγματικά ότι πρόκειται για παράνομη δραστηριότητα ή πληροφορία και ότι σε ο,τι αφορά αξιώσεις αποζημιώσεως, δε γνωρίζει τα γεγονότα ή τις περιστάσεις από τις οποίες προκύπτει η παράνομη δραστηριότητα ή πληροφορία ή β) ο φορέας παροχής της υπηρεσίας μόλις αντιληφθεί τα προαναφερθέντα, αποσύρει ταχέως τις πληροφορίες ή καθιστά την πρόσβαση αδύνατη». Μια άλλη συνιστώσα αυτού του νομικού πλαισίου είναι η απαγόρευση της γενικής υποχρέωσης παρακολούθησης, η οποία έχει μεγάλη σημασία καθώς προστατεύει τους παρόχους από την επιβολή γενικής υποχρέωσης «ελέγχου των πληροφοριών που μεταδίδουν ή αποθηκεύουν ούτε .... δραστηρίας αναζήτησης γεγονότων ή περιστάσεων που δείχνουν ότι πρόκειται για παράνομες δραστηριότητες»²⁵⁷

---

²⁵⁵ Yu Wenguang, ό.π. σελ. 346

²⁵⁶ Yu Wenguang, ό.π. σελ. 348

²⁵⁷ Βλ. άρθρο 15 παράγραφος 1 της Οδηγίας 2000/31/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 8ης Ιουνίου 2000 για ορισμένες νομικές πτυχές των υπηρεσιών της κοινωνίας της πληροφορίας, ιδίως του ηλεκτρονικού εμπορίου, στην εσωτερική αγορά («οδηγία για το ηλεκτρονικό εμπόριο»)

III. Από την άλλη πλευρά, η Κίνα, με βάση τον διαδικτυακό πατεριναλισμό (cyberpaternalism), ελέγχει το διαδικτυακό περιεχόμενο για λόγους ιδεολογικούς, πολιτικούς και για λόγους εθνικής ασφάλειας μέσω της επιβολής εκτεταμένης ευθύνης στους διαμεσολαβητές. Επιπλέον, σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει σε ΕΕ και ΗΠΑ σχετικά με την απαγόρευση επιβολής γενικής παρακολούθησης στους διαμεσολαβητές, οι διαμεσολαβητές στην Κίνα υποχρεούνται προληπτικά να παρακολουθούν το διαδικτυακό περιεχόμενο. Εάν οι διαμεσολαβητές δεν παρακολουθούν επαρκώς, δεν απομακρύνουν, δεν απενεργοποιούν ταχέως την πρόσβαση σε τέτοιο παράνομο περιεχόμενο ή δεν αναφέρουν τις παραβιάσεις στις αρμόδιες αρχές, ενδέχεται να αντιμετωπίσουν πρόστιμα και ανάκληση της άδειας λειτουργίας τους ή ακόμη και ποινικές κυρώσεις.²⁵⁸ Η στρατηγική της ρύθμισης του διαδικτύου στην Κίνα συνίσταται στη φράση: «Η κυβέρνηση εποπτεύει τους διαμεσολαβητές και οι διαμεσολαβητές εποπτεύουν τις διαδικτυακές δραστηριότητες των χρηστών και των επιχειρήσεων-πλατφόρμων».²⁵⁹

Ιστορικά, το δόγμα της ασυλίας που εμφανίστηκε στην ΕΕ στα μέσα της δεκαετίας του 1990 στηριζόταν στο επιχείρημα ότι οι μεσάζοντες ως τεχνικά ουδέτεροι απλοί ενδιάμεσοι δεν είχαν πραγματικό και νομικό έλεγχο επί του περιεχόμενου που δημιουργούταν από τους χρήστες. Δηλαδή οι πάροχοι δεν είχαν καμία σχέση με το περιεχόμενο των χρηστών και δεν ήταν σε θέση να ελέγξουν χειροκίνητα τη νομιμότητα όλου του υλικού χωρίς υπερβολικά μεγάλη καθυστέρηση και υπέρογκα κόστη.

Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι το αρχικό δόγμα ασυλίας που θεσπίστηκε πριν από δύο δεκαετίες, αντιμετωπίζει πλέον μεγάλες προκλήσεις και έχουν ανοιχθεί συζητήσεις σχετικά με το κατά πόσον εξακολουθεί να είναι κατάλληλο στις σημερινές συνθήκες. Στην εποχή του web 3.0, πολλοί ενδιάμεσοι δεν λειτουργούν μόνο ως απλοί παθητικοί διαμεσολαβητές. Με τον τρόπο που σχεδιάζουν τις εφαρμογές τους για τη συλλογή, ανάλυση και ταξινόμηση των δεδομένων των χρηστών για τους δικούς τους εμπορικούς λόγους, καταλήγουν να διαμορφώνουν ενεργά και να διαχειρίζονται το περιεχόμενο και τη συμπεριφορά των χρηστών, καθώς με τη βοήθεια των νέων τεχνικών δυνατοτήτων, οι μεσάζοντες έχουν την τεχνολογική ικανότητα και τα οικονομικά μέσα για να

---

²⁵⁸ Arts. 47, 48, 68 and 74 of the Chinese Cybersecurity Law of 2016

²⁵⁹ Yu Wenguang, *ό.π.*, σελ. 347-349

παρακολουθούν, να φιλτράρουν, να αποκλείουν και να αφαιρούν το παράνομο διαδικτυακό περιεχόμενο.²⁶⁰

Έτσι, η αρχική λογική της ασυλίας φαίνεται να είναι ελλιπής και να ανήκει σε μία άλλη εποχή. Παρ' όλα αυτά, οι υποστηρικτές του δόγματος της ασυλίας υποστηρίζουν περαιτέρω ότι, ακόμη και αν οι διαμεσολαβητές έχουν την τεχνολογική δυνατότητα να παρακολουθούν και να ελέγχουν το περιεχόμενο, δε θα πρέπει να αποφασίζουν αναφορικά με τη νομιμότητα του περιεχομένου γιατί αφενός στερούνται νομικής τεχνογνωσίας και αφετέρου, τέτοιες αποφάσεις που επηρεάζουν θεμελιώδη δικαιώματα θα πρέπει να λαμβάνονται από ένα ανεξάρτητο και αμερόληπτο όργανο και όχι από ιδιωτικούς φορείς. Κατά της ένστασης αυτής υπάρχουν επίσης δύο αντεπιχειρήματα: Πρώτον, η απόφαση των διαμεσολαβητών δεν είναι τελεσίδικη δικαστική απόφαση, αλλά είναι δεκτική προσφυγής ενώπιον των δικαστηρίων και δεύτερον, η έλλειψη νομικής εμπειρογνωμοσύνης και ανεξαρτησίας των διαμεσολαβητών μπορούν να μετριαστούν με τη θέσπιση μιας διαφανούς και αποτελεσματικής διαδικασίας διαχείρισης των καταγγελιών.

6.2. Τα συστήματα «Ειδοποίησης και Δράσης» και η επιβολή ευθύνης τους παρόχους

Κατά το άρθρο 14 της Οδηγίας για το ηλεκτρονικό εμπόριο οι πάροχοι απαλλάσσονται από την ευθύνη όταν αποσύρουν ταχέως το παράνομο περιεχόμενο μόλις αντιληφθούν την ύπαρξή του. Το ΔΕΕ αποσαφήνισε ότι οι εν λόγω όροι καλύπτουν «οποιαδήποτε κατάσταση, στο πλαίσιο της οποίας [η οικεία επιγραμμική πλατφόρμα] λαμβάνει υπό τον ένα ή τον άλλο τρόπο γνώση» και ότι, μεταξύ άλλων, πρόκειται — πέρα από την κοινοποίηση τρίτου— για την κατάσταση στο πλαίσιο της οποίας η πλατφόρμα «ανακαλύπτει την ύπαρξη παράνομης δραστηριότητας ή πληροφορίας κατόπιν ελέγχου τον οποίο διενήργησε με δική [της] πρωτοβουλία».²⁶¹ Συνεπώς εφόσον η πλατφόρμα αποσύρει ταχέως τις πληροφορίες ή καταστήσει την πρόσβαση σε αυτές αδύνατη, εξακολουθεί να επωφελείται από την απαλλαγή από την ευθύνη.

Συνεπώς, δεδομένου ότι η απαλλαγή από την ευθύνη στην ΕΕ εξαρτάται από την έλλειψη γνώσης, η γνωστοποίηση της παράβασης υποχρεώνει τον πάροχο υπηρεσιών να ενεργήσει. Με αυτόν τον τρόπο, το άρθρο 14 της οδηγίας για το ηλεκτρονικό εμπόριο έχει γίνει επίσης η βάση για τους μηχανισμούς «Ειδοποίησης και Δράσης». Οι διαδικασίες αυτές

---

²⁶⁰ Yu Wenguang, *ό.π.*, σελ 350

²⁶¹ Απόφαση eBay, σκέψεις 120-121

έχουν καταστεί κρίσιμο στοιχείο των πολιτικών κατά του παράνομου περιεχομένου αλλά και νομοθετημάτων, όπως για παράδειγμα του Κώδικα Συμπεριφοράς για την καταπολέμηση της παράνομης ρητορικής του μίσους στο διαδίκτυο καθώς και της Πράξης για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες.²⁶²

Στο Κεφάλαιο II στα άρθρα 4-6 της Πράξης για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες περιέχονται οι κανόνες που προβλέπουν τις προϋποθέσεις της ευθύνης των παρόχων απλής μετάδοσης, προσωρινής αποθήκευσης και φιλοξενίας. Στην πραγματικότητα, επαναλαμβάνονται αυτούσιοι οι κανόνες που προβλέποντας στην οδηγία 2000/31 η οποία εντάχθηκε στο ελληνικό δίκαιο με το ΠΔ 131/2003. Αυτό σημαίνει ότι οι ψηφιακές πλατφόρμες εξακολουθούν κατά κανόνα να μην είναι υπεύθυνες για το παράνομο περιεχόμενο που δημοσιεύουν ή διακινούν τρίτοι.

Η ευθύνη των πλατφορμών ξεκινά να υφίσταται από τη στιγμή της «πραγματικής γνώσης της ύπαρξης παράνομου περιεχομένου», δηλαδή από τη στιγμή που οποιοσδήποτε χρήστης ειδοποιήσει σχετικά την πλατφόρμα. Αυτό μάλιστα ορίζεται ρητά στο άρθρο 16 παρ. 3 του Κανονισμού: *«Οι ειδοποιήσεις που αναφέρονται στο παρόν άρθρο θεωρείται ότι συνεπάγονται πραγματική γνώση ή αντίληψη για τους σκοπούς του άρθρου 6 σχετικά με το συγκεκριμένο πληροφοριακό στοιχείο, όταν δίνουν τη δυνατότητα σε πάροχο υπηρεσιών φιλοξενίας που επιδεικνύει δέουσα επιμέλεια να διαπιστώσει τον παράνομο χαρακτήρα της σχετικής δραστηριότητας ή πληροφορίας χωρίς λεπτομερή νομική εξέταση».* Με την υποβολή της εν λόγω ειδοποίησης,²⁶³ δημιουργείται αυτομάτως τεκμήριο πραγματικής γνώσης του παρόχου. Συνεπώς, η ασυλία των παρόχων από τη στιγμή της υποβολής της τεκμηριωμένης ειδοποίησης που περιλαμβάνει όλα τα στοιχεία που αναφέρονται στο αρ. 16 παρ. 2, αίρεται, και ο πάροχος επέχει ευθύνη εφεξής για τυχόν παράνομο περιεχόμενο που διακινείται στην πλατφόρμα. Όπως ορίζεται και στις αιτιολογικές σκέψεις της Πράξης για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες: *«Προκειμένου να επωφελείται από τις απαλλαγές από την ευθύνη για υπηρεσίες φιλοξενίας, ο πάροχος θα πρέπει, μόλις λάβει πραγματική γνώση ή αντιληφθεί ότι πρόκειται για παράνομες δραστηριότητες ή παράνομο περιεχόμενο, να ενεργεί άμεσα προκειμένου να αποσύρει το παράνομο περιεχόμενο ή να απενεργοποιήσει την πρόσβαση σε αυτό.(...)»²⁶⁴*

---

²⁶² Stanisław Tosza, "Internet service providers as law enforcers and adjudicators. A public role of private actors", Computer Law & Security Review, 43/November 2021, σελ 3-4, διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2021.105614>

²⁶³ Βλ. άρθρο 16 της Πράξης για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες.

²⁶⁴ Βλ. αιτιολογική σκέψη 22 της Πράξης για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες.

Μάλιστα όπως ορίζεται στις αιτιολογικές σκέψεις της Πράξης για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες: «Ο πάροχος μπορεί να λάβει πραγματική γνώση ή να αντιληφθεί τον παράνομο χαρακτήρα του περιεχομένου, μεταξύ άλλων, μέσω αυτεπάγγελτων ερευνών ή μέσω ειδοποιήσεων που του υποβάλλουν φυσικά πρόσωπα ή οντότητες σύμφωνα με τον παρόντα κανονισμό, στον βαθμό που οι ειδοποιήσεις αυτές είναι επαρκώς ακριβείς και αρκούντως τεκμηριωμένες ώστε να δίνουν τη δυνατότητα σε επιμελή οικονομικό φορέα να εντοπίζει και να αξιολογεί εύλογα και, κατά περίπτωση, να λαμβάνει μέτρα κατά του εικαζόμενου παράνομου περιεχομένου. Ωστόσο, αυτή η πραγματική γνώση ή επίγνωση δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι αποκτάται αποκλειστικά για τον λόγο ότι ένας πάροχος γνωρίζει, εν γένει, ότι η υπηρεσία του χρησιμοποιείται και για την αποθήκευση παράνομου περιεχομένου. Επιπλέον, το γεγονός ότι ο πάροχος ευρετηριάζει αυτόματα πληροφορίες που αναφορτώνονται στην υπηρεσία του, ότι διαθέτει λειτουργία αναζήτησης ή ότι συνιστά πληροφορίες βάσει των προφίλ ή των προτιμήσεων των αποδεκτών της υπηρεσίας δεν αποτελεί επαρκή λόγο για να συναχθεί το συμπέρασμα ότι ο πάροχος αυτός έχει «συγκεκριμένη» γνώση παράνομων δραστηριοτήτων που ασκούνται στην πλατφόρμα ή παράνομου περιεχομένου που αποθηκεύεται σε αυτήν».²⁶⁵

Παρά τις πρωτοβουλίες αυτές, έχει αυξηθεί η δυσαρέσκεια για το εν λόγω σύστημα ευθύνης καθώς δεν είναι αποτελεσματικό και σαφές όσον αφορά τις εγγυήσεις για τα εμπλεκόμενα μέρη.²⁶⁶ Η δυσαρέσκεια αυτή μπορεί να διαπιστωθεί σε εθνικό και ενωσιακό επίπεδο και αντανακλάται σε δύο τάσεις: αφενός, να προβλεφθούν πιο συγκεκριμένοι κανόνες για τη διαδικασία ειδοποίησης και δράσης, που εκφράστηκε για παράδειγμα με τη θέσπιση του NetzDG, της Ανακοίνωσης της Επιτροπής για την αντιμετώπιση του παράνομου επιγραμμικού περιεχομένου (Communication on Tackling Illegal Content Online)²⁶⁷ αλλά και με τον Κανονισμό για τις ψηφιακές υπηρεσίες (Digital Services Act) αφετέρου, να απαιτηθεί αυξημένη προληπτική δράση από την πλευρά των παρόχων υπηρεσιών φιλοξενίας.

---

²⁶⁵ Βλ. αιτιολογική σκέψη 22 της Πράξης για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες.

²⁶⁶ Kuczerawy, Aleksandra, “From ‘Notice and Take Down’ to ‘Notice and Stay Down’: Risks and Safeguards for Freedom of Expression”, December 19, 2018, Giancarlo Frosio (ed), The Oxford Handbook of Intermediary Liability Online, 2019, Forthcoming, διαθέσιμο στο: <https://ssrn.com/abstract=3305153>

²⁶⁷ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ, ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ, ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΩΝ, «Αντιμετώπιση του παράνομου επιγραμμικού περιεχομένου. Προς την ενίσχυση της ευθύνης των επιγραμμικών πλατφορμών», Βρυξέλλες, 2017, διαθέσιμη στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017DC0555&from=EL>

Ωστόσο, οι υποχρεώσεις που επιβάλλονται στους παρόχους υπηρεσιών ενδέχεται να είναι προβληματικές ενόψει των διατάξεων της οδηγίας για το ηλεκτρονικό εμπόριο για τον εξής λόγο: Μήπως η εφαρμογή προληπτικών μεθόδων στερεί από τους παρόχους το πλεονέκτημα της απαλλαγής από την ευθύνη που προσφέρει το άρθρο 14 της οδηγίας για το ηλεκτρονικό εμπόριο, καθώς μπορεί να οδηγήσει στην απόκτηση γνώσης σχετικά με την παράνομη πτυχή του εν λόγω περιεχομένου;²⁶⁸

Επιπρόσθετα, η θεμελιώδης μη επιβολή γενικής υποχρέωσής παρακολούθησης που προβλεπόταν στην οδηγία 2000/31 στο άρθρο 15 παρ. 1, επαναλαμβάνεται στο άρθρο 7 της Πράξης για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες. Ωστόσο, υφίσταται νομική αβεβαιότητα για τους παρόχους που χωρίς μεν να υποχρεούνται, εντούτοις επιθυμούν να λάβουν μέτρα για την ασφάλεια των χρηστών τους. Η οδηγία 2000/31 της ΕΕ οδηγούσε στο εξής παράδοξο: τα προληπτικά μέτρα που λαμβάνονται για την παρακολούθηση του περιεχομένου και τον εντοπισμό παράνομων δραστηριοτήτων, ακόμη και με αυτόματα μέσα, θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν εναντίον του παρόχου, με το επιχείρημα ότι υφίσταται πλέον πραγματική γνώση της παρανομίας, άρα ενεργός ρόλος και ως εκ τούτου δεν θα μπορούσε να επωφεληθεί από την απαλλαγή από την ευθύνη. Τα προληπτικά μέτρα τα οποία συνήθως λαμβάνονται συνίστανται σε τεχνολογίες φιλτραρίσματος περιεχομένου, αποκλεισμό πρόσβασης σε συγκεκριμένο περιεχόμενο, ενώ παράλληλα μπορούν να αποτρέψουν την εκ νέου μεταμόρφωση ή ευρετηρίαση του ίδιου παράνομου περιεχομένου που έχει ήδη αφαιρεθεί.

Η ανακοίνωση σχετικά με την αντιμετώπιση του παράνομου περιεχομένου στο διαδίκτυο, από το 2017, έκανε ήδη ένα πρώτο βήμα, δηλώνοντας ότι η εθελοντική λήψη προληπτικών μέτρων για τον εντοπισμό και την αφαίρεση παράνομου περιεχομένου στο διαδίκτυο δεν οδηγεί αυτόματα στην απώλεια του πλεονεκτήματος της ασυλίας σύμφωνα με το άρθρο 14 της οδηγίας 2000/31. Το σημείο αυτό επαναλαμβάνεται στη μεταγενέστερη σύσταση σχετικά με αποτελεσματικά μέτρα για την αντιμετώπιση του παράνομου περιεχομένου στο διαδίκτυο το 2018, αλλά κανένα από αυτά τα κείμενα δεν είναι δεσμευτικό.

Η Επιτροπή θεωρεί ότι η λήψη εθελοντικών, προορατικών μέτρων δεν σημαίνει κατ' ανάγκη ότι η πλατφόρμα διαδραματίζει ενεργό ρόλο και άρα δεν επιφέρει αυτομάτως την

---

²⁶⁸ Aleksandra Kuczerawy, "The EU Commission on voluntary monitoring: Good Samaritan 2.0 or Good Samaritan 0.5?", KU LEUVEN CiTiP Blog, 24 April 2018, διαθέσιμο στο: <https://www.law.kuleuven.be/citip/blog/the-eu-commission-on-voluntary-monitoring-good-samaritan-2-0-or-good-samaritan-0-5/>

απώλεια του ευεργετήματος της απαλλαγής από την ευθύνη.²⁶⁹ Άλλωστε η οδηγία για το ηλεκτρονικό εμπόριο υπενθυμίζει ότι είναι προς το συμφέρον όλων των μερών που συμμετέχουν να υιοθετήσουν και να εφαρμόσουν ταχείς και αξιόπιστους μηχανισμούς με τους οποίους να μπορούν να αποσύρονται οι παράνομες πληροφορίες και να καθίστανται απρόσιτες.²⁷⁰ Παρότι η εν λόγω οδηγία αποκλείει την επιβολή υποχρέωσης γενικής δραστήριας αναζήτησης γεγονότων στις επιγραμμικές πλατφόρμες,²⁷¹ αναγνωρίζει παράλληλα τη σημασία λήψης εθελοντικών μέτρων.²⁷²

Πλέον ο ευρωπαϊός νομοθέτης κατανοώντας τον ανωτέρω προβληματισμό και προσπαθώντας να δώσει μία λύση ενισχύοντας τυχόν εθελοντικές πρωτοβουλίες των παρόχων για έλεγχο του περιεχομένου, ορίζει σχετικά στο άρθρο 7 της Πράξης για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες ότι: «Οι πάροχοι ενδιάμεσων υπηρεσιών δεν θεωρούνται μη επιλέξιμοι για την απαλλαγή από την ευθύνη που αναφέρεται στα άρθρα 4, 5 και 6 αποκλειστικά και μόνο επειδή πραγματοποιούν, καλόπιστα και με επιμέλεια, εθελοντικές αντεπάγγελτες έρευνες ή λαμβάνουν άλλα μέτρα με στόχο την ανίχνευση, τον εντοπισμό και την απόσυρση παράνομου περιεχομένου ή την απενεργοποίηση της πρόσβασης σε αυτό, ή επειδή λαμβάνουν τα αναγκαία μέτρα για να συμμορφωθούν με τις απαιτήσεις του ενωσιακού δικαίου και του εθνικού δικαίου, σε συμμόρφωση με το ενωσιακό δίκαιο, συμπεριλαμβανομένων των απαιτήσεων που ορίζονται στον παρόντα κανονισμό.» Η διάταξη επιδιώκει να δημιουργήσει κίνητρα για τους παρόχους υπηρεσιών έτσι ώστε να λαμβάνουν περισσότερες εθελοντικές πρωτοβουλίες κατά του παράνομου περιεχομένου, χωρίς να υπάρχει κίνδυνος να θεωρηθεί εξ αυτού και μόνο του λόγου ότι διαδραματίζουν ενεργό ρόλο και έτσι να χάσουν το προνόμιο της ασυλίας.²⁷³

Ωστόσο το άρθρο δεν προστατεύει από την περίπτωση που κατά την εκπόνηση εθελοντικής έρευνας, κάποιος πάροχος εντοπίσει πράγματι παράνομο περιεχόμενο. Σε αυτή την περίπτωση θεωρείται πλέον πως διαθέτει την πραγματική γνώση του άρθρου 5, και συνεπώς, ξεκινά να ευθύνεται σε περίπτωση που δεν αποσύρει αμέσως ή δεν απενεργοποιήσει την πρόσβαση σε αυτό. Έτσι καθίσταται αμφίβολο το κατά πόσο θα επιτευχθεί πράγματι ο σκοπός της εν λόγω διάταξης, ο οποίος συνίσταται στην ενθάρρυνση

---

²⁶⁹ Βλ. Αιτιολογική σκέψη 42 της οδηγίας για το ηλεκτρονικό εμπόριο.

Βλ. απόφαση Google France, σκέψεις 114 και 120· απόφαση της 12ης Ιουλίου 2011 L'Oréal κατά eBay, C-324/09, σκέψη 113.

²⁷⁰ Αιτιολογική σκέψη 40 της οδηγίας για το ηλεκτρονικό εμπόριο.

²⁷¹ Άρθρο 15 παράγραφος 1 της οδηγίας για το ηλεκτρονικό εμπόριο

²⁷² Αιτιολογική σκέψη 40 της οδηγίας για το ηλεκτρονικό εμπόριο.

²⁷³ Βλ. αιτιολογική σκέψη 25 και 26.

των πρωτοβουλιών ελέγχου του περιεχομένου εκ μέρους των παρόχων, καθώς ο πάροχος εξακολουθεί εν τοις πράγμασι να αναλαμβάνει κινδύνους. Συνεπώς, η επιβολή ευθύνης θα οδηγεί τις πλατφόρμες, μη έχουσες άλλη επιλογή, προς εξασφάλιση της συμμόρφωσής τους, και επ' απειλή της ενδεχόμενης ευθύνης τους, να προχωρούν έπειτα από κάθε σχετική ειδοποίηση σε υπερβολική απόσυρση περιεχομένου, χωρίς ενδελεχή εξέτασή του, ήτοι στο λεγόμενο "overblocking". Σύμφωνα με την άποψη που έχει εκφράσει ο οργανισμός "European Digital Rights" σχετικά με αυτό το ζήτημα, η DSA ακολουθεί το πρότυπο «διάγραψε πρώτα, σκέψου μετά» ("delete first think later").²⁷⁴ Με αυτό τον τρόπο, Ο Κανονισμός ενδέχεται να υπονομεύσει, αντί να προωθήσει, την ελευθερία της έκφρασης και αναπόφευκτα θα οδηγήσει σε υπερβολικό αποκλεισμό περιεχομένου.

---

²⁷⁴ Aina Turillazzi, Federico Casolari, Mariarosaria Taddeo, Luciano Floridi, "The Digital Services Act: An Analysis of Its Ethical, Legal, and Social Implications", January 2022, σελ 10 Available at: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4007389

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ρητορική μίσους αποτελεί αδιαμφισβήτητα ένα εγκληματικό φαινόμενο το οποίο πρέπει να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά και στο επίπεδο των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Το νομοθετικό πλαίσιο, λοιπόν, και οι κυρώσεις δε θα πρέπει να αρκούνται στην ποινική τιμωρία του δράστη.

Οι εταιρείες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης παρότι έχουν κάνει ορισμένα βήματα προς την κατεύθυνση της αντιμετώπισης του φαινομένου, τόσο με τις πολιτικές τους όσο και με την εισαγωγή και διαρκή βελτίωση των μηχανισμών προληπτικού ελέγχου του περιεχομένου, εντούτοις έχουν αποτύχει να το αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά. Αυτό φάνηκε ακριβώς με την υπόθεση της γενοκτονίας των Ροχίνγκια.

Αυτό δε συμβαίνει όμως ούτε επειδή απαιτείται περαιτέρω «βελτίωση» του αλγόριθμου που εντοπίζει το περιεχόμενο, ούτε επειδή οι πολιτικές τους ήταν ανεπαρκείς. Αυτό συμβαίνει εξαιτίας ακριβώς του τρόπου λειτουργίας τους και του επιχειρηματικού τους μοντέλου. Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ως ιδιωτικές εταιρείες εντός του καπιταλιστικού συστήματος, δρουν προφανώς με γνώμονα το κέρδος και όχι με γνώμονα την ικανοποίηση της ανάγκης επικοινωνίας και διάδρασης. Οι αλγόριθμοι που χρησιμοποιούν είναι προσανατολισμένοι στη μεγιστοποίηση της παραμονής των χρηστών εντός της πλατφόρμας. Με αυτό τον τρόπο η εταιρεία αποκτά κέρδη προερχόμενα είτε από τις διαφημίσεις είτε από τα ίδια τα προσωπικά δεδομένα των χρηστών. Αυτοί οι αλγόριθμοι λοιπόν προκειμένου να πετύχουν τον ανωτέρω στόχο τους, συχνά προωθούν και ενισχύουν τη διάδοση επιβλαβούς περιεχομένου, και δη ρητορικής μίσους. Έτσι το ίδιο το επιχειρηματικό μοντέλο τους τροφοδοτεί την εξάπλωση επιβλαβούς περιεχομένου. Μάλιστα, όσο πιο προκλητικό το περιεχόμενο, τόσο περισσότερο θα προσελκύσει το ενδιαφέρον των χρηστών ώστε να «αντιδράσουν» στο δημοσίευμα είτε με την υποβολή θετικών είτε αρνητικών σχολίων.

Τα ανωτέρω όμως συμβαίνουν και με την «υποστήριξη» της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η οποία εξακολουθεί να διατηρεί σε ισχύ το απαρχαιωμένο σύστημα απαλλαγής από την ευθύνη. Το καθεστώς ευθύνης της οδηγίας 2000/31, που επαναλήφθηκε αυτούσιο και στην Πράξη για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες, θα πρέπει ενόψει των εξελίξεων να αναθεωρηθεί, καθώς δεν ανταποκρίνεται πλέον στην πραγματικότητα και τις προκλήσεις που τίθενται. Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης δεν αποτελούν πλέον απλούς ενδιάμεσους που φιλοξενούν περιεχόμενο αλλά με τους αλγόριθμους τους επεμβαίνουν δραστικά και προωθούν

συγκεκριμένο περιεχόμενο προς συγκεκριμένους χρήστες μέσω του λεγόμενου “profiling”. Όπως αποδείχθηκε από την ίδια την ιστορία, με την υπόθεση της γενοκτονίας των Ροχίνγκια, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης δεν αποτέλεσαν μόνο απλό δίαυλο για τη διάδοση της ρητορικής μίσους από τους χρήστες, αλλά ενίσχυσαν και προώθησαν ενεργά τη διάδοση.

Συνεπώς, θα ήταν λάθος να συμπεράνουμε ότι οι εν λόγω εταιρείες μπορούν να λύσουν αυτά τα προβλήματα μόνες τους. Η βασική αιτία των φρικτών επιπτώσεων της λειτουργίας των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στα ανθρώπινα δικαιώματα εντοπίζεται ήδη στο επιχειρηματικό μοντέλο τους που βασίζεται στην επεμβατική επιτήρηση και την «κατάρτιση προφίλ». Είναι επιτακτική ανάγκη να υπάρξει αποτελεσματική κρατική ρύθμιση, ούτως ώστε τα ίδια τα κράτη να εκπληρώσουν την υποχρέωσή τους να προστατεύουν τα ανθρώπινα δικαιώματα, θεσπίζοντας και επιβάλλοντας αποτελεσματική νομοθεσία για τον περιορισμό των επιχειρηματικών μοντέλων που βασίζονται στην επιτήρηση σε ολόκληρο τον τομέα της τεχνολογίας.

Όπως εύστοχα και απλοϊκά έχει επισημανθεί: «Προφανώς πέρα από την πρωτοφανή ελευθερία του λόγου που προσφέρουν (εννοεί τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης), λειτουργούν και σαν επιταχυντές των πιο σκοτεινών πλευρών που αναπαράγει κάθε κοινωνία στο πληκτρολόγιο: την ξενοφοβία, το ρατσισμό, τη μισαλλοδοξία. Στο μυαλό μου όμως τα φαντάζομαι περισσότερο σαν ένα καφενείο στην προπολεμική Ελλάδα όπου ορισμένοι θαμώνες μπορεί να αναπαρήγαγαν αντιδραστικές απόψεις και φήμες. Δεν πρέπει όμως ποτέ να ξεχνάμε ότι τις περισσότερες φορές αυτές ξεκινούσαν από τον παπά, τον χωροφύλακα και το νωματάρχη που επίσης σύχναζαν εκεί. Στόχος λοιπόν δεν μπορεί να είναι να φιμώσουμε το καφενείο (ίντερνετ) αλλά να ελέγξουμε την εξουσία του παπά (κυρίαρχα ΜΜΕ), του νωματάρχη (κρατικά και ιδιωτικά συμφέροντα) και του χωροφύλακα (αλγόριθμοι και πλατφόρμες του διαδικτύου)».²⁷⁵

---

²⁷⁵ Άρης Χατζηστεφάνου, Προπαγάνδα και Παραπληροφόρηση, εκδόσεις Τόπος, 2022, σελ. 25.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική Βιβλιογραφία-Αρθρογραφία

- Ανθόπουλος Χαράλαμπος, Προστασία κατά του ρατσισμού και ελευθερία της πληροφόρησης: Ένα συνταγματικό δίλημμα, Παπαζήση, Αθήνα, 2000.
- Ανθόπουλος Χαράλαμπος, «Ψηφιακές πλατφόρμες και έλεγχος των περιεχομένων της πληροφόρησης online» σε: Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου, τεύχος 1/2021.
- Αποστολόπουλος Αθανάσιος, «Ποινική καταστολή του ρατσιστικού λόγου και του ρατσιστικού εγκλήματος» σε: Crime in Crisis, 25/1/2016, διαθέσιμο στο: <http://crime-in-crisis.com/%CF%80%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%BF%CE%BB%CE%AE-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CF%81%CE%B1%CF%84%CF%83%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CF%8D-%CE%BB%CF%8C/>
- Αποστόλου Δήμητρα, Ρητορική Μίσους στο Διαδίκτυο, Διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2017, διαθέσιμη στο: <http://ikee.lib.auth.gr/record/293593/files/GRI-2017-20083.pdf?version=1>
- Βλαχόπουλος Σπύρος, Θεμελιώδη Δικαιώματα, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2017.
- Γιαννόπουλος Γιώργος, Εισαγωγή στη Νομική Πληροφορική, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2018.
- Γκότσης Θεόδωρος, Η ελευθερία της έκφρασης στο διαδίκτυο, Διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2020, διαθέσιμη στο: [GRI-2020-28127.pdf \(auth.gr\)](GRI-2020-28127.pdf (auth.gr))
- Δαγτόγλου Πρόδρομος, Συνταγματικό Δίκαιο – Ατομικά Δικαιώματα, 4^η έκδοση, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2012.
- Δαληβίγκα Άννα, Ο Μισαλλόδοξος Λόγος (Hate Speech) στη νομολογία του ΕΔΔΑ, Διπλωματική εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2021, διαθέσιμο στο: <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/2974493/file.pdf>

- Ηλιοπούλου-Στράγγα Τζούλια, Γενική θεωρία θεμελιωδών δικαιωμάτων, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2018.
- Ιγγλεζάκης Ιωάννης, «Ελευθερία της έκφρασης και μισαλλόδοξος λόγος» στο: ΙΜΔΑ, Ελευθερία έκφρασης δημοσιογράφων και σκιτσογράφων, εκδόσεις Σάκκουλα, 2016.
- Ιγγλεζάκης Ιωάννης, «Ο μισαλλόδοξος λόγος στο διαδίκτυο και η ποινική αντιμετώπισή του με τον Ν. 4285/2014», Συνήγορος, τεύχος 109/2015.
- Ιγγλεζάκης Ιωάννης, Δίκαιο Πληροφορικής, εκδόσεις Σάκκουλα, 4η έκδοση, 2021.
- Ιγγλεζάκης Ιωάννης, Το δίκαιο της ψηφιακής οικονομίας, Σάκκουλας, Αθήνα, 2022.
- Ιωάννου Καλλιρόη, Κοινωνικές και κοινωνιολογικές διαστάσεις της Ελευθερίας της Έκφρασης και της Λογοκρισίας στο Διαδίκτυο, Διπλωματική Εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2014, διαθέσιμο σε: <https://ikee.lib.auth.gr/record/267496/files/GRI-2015-14447.pdf>
- Καράκωστας Ιωάννης, Το δίκαιο των ΜΜΕ, Αντ.Σάκκουλας, Αθήνα, 2012.
- Μαντζούφας Παναγιώτης, «Η επιρροή των εταιριών του διαδικτύου στην ελευθερία του λόγου και στην πολιτική αντιπαράθεση- Πεδία σύγκρουσης και πιθανοί κίνδυνοι», Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου, τεύχος 4/2021.
- Μαντζούφας Παναγιώτης, «Νομικά ζητήματα από την χρήση του διαδικτύου: η ελευθερία της έκφρασης στα ιστολόγια», 5/3/2016, διαθέσιμο σε: https://www.constitutionalism.gr/mantzoufas_diadiktyo-eleftheria-ekfrasis/
- Μοροζίνης Ιωάννης, «Απαγόρευση διακρίσεων και ελευθερία της έκφρασης (Ερμηνευτική προσέγγιση των άρθρων 1 παρ. 1, 2 Ν 927/1979 de lege lata και de lege ferenda με αφετηρία την ΑΠ Ολ 3/2010 και την απόφαση-πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ αντίστοιχα), ΠοινΧρ 6/2010, σελ. 450.
- Νάσκου-Περράκη Παρούλα, Δικαιώματα του Ανθρώπου: Παγκόσμια και Περιφερειακή Προστασία, Σάκκουλας, 3^η έκδοση, 2022.
- Νούσκαλης Γεώργιος, Ο ρατσιστικός λόγος μίσους ως μορφή του ρατσιστικού εγκλήματος, Σάκκουλας, 2022.

- Πισκοπάνη Άννα-Μαρία, «Η ελευθερία της έκφρασης στο «ιδιωτικοποιημένο» δημόσιο δίκτυο του Facebook», σε: Λ. Μήτρου/Α.-Μ. Πισκοπάνη/Σ. Τάσσης/Μ. Καρούδα/Σ. Κοκολάκης, Facebook, Blogs και δικαιώματα, Σάκκουλας, 2013.
- Σισιλιάνος Λίνος-Αλέξανδρος, Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2017.
- Σπύρου Σοφία, Η ρητορική μίσους στο Ευρωπαϊκό Δίκαιο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, Διπλωματική Εργασία, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 2022, διαθέσιμη στο: https://repo.lib.duth.gr/jspui/bitstream/123456789/14988/1/SpyrouS_2022.pdf.
- Στεφανίδου Ανδρομέδα, «Έγκλημα με ρατσιστικά χαρακτηριστικά. Ανάλυση των διατάξεων του άρθρου 82Α ΠΚ», 17/2/2020, σε: Lawspot, διαθέσιμο στο: <https://www.lawspot.gr/nomika-nea/egklima-me-ratsistika-haraktiristika-analysi-ton-diataxeon-toy-arthroy-82a-toy-poinikoy>
- Συμεωνίδου – Καστανίδου Ελισάβετ, «Εκδηλώσεις ρατσισμού και ελευθερία της έκφρασης», ΠοινΧρ, 2013, σελ. 490
- Συμεωνίδου Καστανίδου Ελισάβετ, «Η ποινική αντιμετώπιση του ρατσιστικού και της ξενοφοβίας στην Ελλάδα», διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: <http://crime-in-crisis.com/%CE%B7-%CF%80%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE%BC%CE%B5%CF%84%CF%8E%CF%80%CE%B9%CF%83%CE%B7-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CF%81%CE%B1%CF%84%CF%83%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%BF%CF%8D/>
- Χατζηστεφάνου Άρης, Προπαγάνδα και Παραπληροφόρηση, εκδόσεις Τόπος, 2022.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία-Αρθρογραφία

- ARTICLE 19, EU: European Commission’s Code of Conduct for Countering Illegal Hate Speech Online and the Framework Decision, June 2016, διαθέσιμο στο: <https://www.article19.org/resources/eu-european-commissions-code-of-conduct-for-countering-illegal-hate-speech-online-and-the-framework-decision/>

- ARTICLE 19, Freedom of expression unfiltered: How blocking and filtering affect free speech. Report, December 2016, διαθέσιμο στο: https://www.article19.org/data/files/medialibrary/38586/Blocking_and_filtering_final.pdf
- Bakalis Chara and Chornle Julia, The role of social media companies in the regulation of online hate speech, Sarat, A. (Ed.) Studies in Law, Politics, and Society (Studies in Law, Politics, and Society, Vol. 85), Emerald Publishing Limited, Bingley, pp. 75-100, σελ. 42 διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1108/S1059-433720210000085005>
- Barbora Bukovská, The European Commission's Code of Conduct for Countering Illegal Hate Speech Online An analysis of freedom of expression implications, Transatlantic Working Group, διαθέσιμο στο: https://cdn.annenbergpublicpolicycenter.org/wp-content/uploads/2020/06/EC_Code_of_Conduct_TWG_Bukovska_May_2019.pdf
- Brown Alexander, Models of governance of online hate speech, Council of Europe, Μάιος 2020, διαθέσιμο στο: <https://rm.coe.int/models-of-governance-of-online-hate-speech/16809e671d>
- Common MacKenzie, Fear the Reaper: How Content Moderation Rules are Enforced on Social Media, January 5, 2019, διαθέσιμο στο: <https://ssrn.com/abstract=3405337> ή <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3405337>
- Delgado Richard, Jean Stefancic, and ANGELA HARRIS, Critical Race Theory: An Introduction, Second Edition. NYU Press, 2012, <http://www.jstor.org/stable/j.ctt9qg9h2>
- Delruelle E., "Introduction", L'incitation à la haine : "Quand dire, c'est faire" - Approche pragmatique de la liberté d'expression, Seminar organised by the Centre for Equal Opportunities and Opposition to Racism (Brussels, 25 November 2011).
- Douek, Evelyn, "Facebook's 'Oversight Board:' Move Fast with Stable Infrastructure and Humility", April 4, 2019, 21 N.C. J. L. & Tech. 1 (2019), Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3365358>
- Echikson William and Knodt Olivia, Germany's NetzDG: A Key Test for Combatting Online Hate, November 22, 2018, CEPS Policy Insight, διαθέσιμο στο: <https://ssrn.com/abstract=33006367>

- Edwards Lilian, Pornography, Censorship and the Internet (July 16, 2009). LAW AND THE INTERNET, L. Edwards & C. Waelde, eds., Hart Publishing, 2009, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1435093> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1435093>
- Fabio Marcelli, Preventing Redressing & Inhibiting hate Speech in new Media (PRISM) Project, Hate Crime and Hate Speech in Europe: Comprehensive Analysis of International Law Principles, EU-wide Study and National Assessments, 5.10.2015, διαθέσιμο και στο διαδικτυακό τόπο : https://ec.europa.eu/migrant-integration/librarydocument/hate-crime-and-hate-speech-europe-comprehensive-analysis-international-law_en
- Federica Casarosa, “The European regulatory approach toward hate speech online: the balance between efficient and effective protection”, Vol. 2, Issue Florence Edition, 2020 March 24, διαθέσιμο στο: <https://gijl.scholasticahq.com/article/12337-the-european-regulatory-approach-toward-hate-speech-online-the-balance-between-efficient-and-effective-protection>
- Gorwa R., Binns R., & Katzenbach C., Algorithmic content moderation: Technical and political challenges in the automation of platform governance. Big Data & Society, 7(1), 2020, διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1177/2053951719897945>
- Hooker Mathew, “Censorship, Free Speech & Facebook: Applying the First Amendment to Social Media Platforms via the Public Function Exception”, Washington Journal of Law, Technology & Arts, Vol. 15, No. 1, 2019, p. 39, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3512905>
- Iglezakis Ioannis, The Legal Regulation of Hate Speech on the Internet and its Conflict with Freedom of Expression (December 26, 2016). Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2890337> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2890337>
- James Grimmelman, “The Virtues of Moderation”, 17 Yale Journal of Law & Technology 42 (2015), διαθέσιμο στο: <https://scholarship.law.cornell.edu/facpub/1486/>
- Joseph Sarah, The Human Rights Responsibilities of Media and Social Media Businesses, Stephanie Farrior (ed), Human Rights and Non-State Actors (Edward Elgar), Forthcoming, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3146730>
- Kaesling Katharina, Privatising Law Enforcement in Social Networks: A Comparative Model Analysis, December 1, 2018, Erasmus Law Review, Vol. 11, No. 3, 2018, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3356765>

- Kuczerawy, Aleksandra, “From ‘Notice and Take Down’ to ‘Notice and Stay Down’: Risks and Safeguards for Freedom of Expression”, December 19, 2018, Giancarlo Frosio (ed), The Oxford Handbook of Intermediary Liability Online, 2019, Forthcoming, διαθέσιμο στο: <https://ssrn.com/abstract=3305153>
- Lanza Edison, National Case Law on Freedom of Expression, Special Rapporteur for Freedom of Expression, διαθέσιμο στο: http://www.oas.org/en/iachr/expression/docs/publications/jurisprudencia_eng.pdf
- Llanso E, Hoboken J, Leersen P, et al., “Artificial intelligence, content moderation, and freedom of expression”, TransAtlantic Working Group Working Papers Series, 26/2/2020, διαθέσιμο στο: <https://www.ivir.nl/publicaties/download/AI-Llanso-Van-Hoboken-Feb-2020.pdf>
- Llansó Emma, “No amount of “AI” in content moderation will solve filtering’s prior-restraint problem”, Big Data & Society, 7(1), 2020, διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1177/2053951720920686>
- MacKinnon Rebecca and Hickok Elonnai and Bar Allon and and Lim Hai-in, Fostering Freedom Online: The Role of Internet Intermediaries, UNESCO, διαθέσιμο στο: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000231162>
- Manfred Bruns, “Stellungnahme Des Lesben- Und Schwulenverbandes”, Karlsruhe, 2017, διαθέσιμο στο: https://www.bmjv.de/SharedDocs/Gesetzgebungsverfahren/Stellungnahmen/2017/Downloads/03302017_Stellungnahme_LSVD_RefE_NetzDG.pdf;jsessionid=88D528B3C3EF15D7D3ED45DD4F6770EB.2_cid297?__blob=publicationFile&v=2.
- Netanel Neil Weinstock, Cyberspace Self-Governance: A Skeptical View from Democratic Theory, διαθέσιμο στο: <https://ssrn.com/abstract=175828> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.175828>
- Ojeaku Nwabuzo and Lisa Schaefer, Racism and discrimination in the context of migration in Europe, 31/3/2017, διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/migrant-integration/library-document/racism-and-discrimination-context-migration-europe_en
- Peršak, N. Criminalising Hate Crime and Hate Speech at EU Level: Extending the List of Eurocrimes Under Article 83(1) TFEU. Crim Law Forum 33, 85–119, 2022, διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1007/s10609-022-09440-w>

- Pingen Anna, Initiative to Extend List of EU Crimes to Hate Speech and Hate Crime, *Eucrim*, τεύχος 4/2021, διαθέσιμο στο: <https://eucrim.eu/news/initiative-to-extend-list-of-eu-crimes-to-hate-speech-andhate-crime/>
- Quintel Teresa and Ullrich Carsten, “Self-Regulation of Fundamental Rights? The EU Code of Conduct on Hate Speech, Related Initiatives and Beyond”, October 1, 2018, Bilyana Petkova & Tuomas Ojanen, eds., *Fundamental Rights Protection Online: The Future Regulation Of Intermediaries*, Edward Elgar Publishing, Summer/Autumn 2019, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3298719>
- Roberts Sarah T., "Commercial Content Moderation: Digital Laborers' Dirty Work", *Media Studies Publications*, 2016, διαθέσιμο στο: <https://ir.lib.uwo.ca/cgi/viewcontent.cgi?article=1012&context=commpub>
- Schauer, Frederick, *The Exceptional First Amendment*, February 2005, KSG Working Paper No. RWP05-021, διαθέσιμο στο: <https://ssrn.com/abstract=668543> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.668543>
- Schmitz Sandra and Berndt Christian, *The German Act on Improving Law Enforcement on Social Networks (NetzDG): A Blunt Sword?*, December 14, 2018, διαθέσιμο στο: <https://ssrn.com/abstract=3306964> ή <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3306964>
- Schulz Wolfgang, *Regulating Intermediaries to Protect Privacy Online – The Case of the German NetzDG (July 19, 2018)*. Marion Albers and Ingo Sarlet (editors), *Personality and Data Protection Rights on the Internet*, Forthcoming, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3216572>
- Sellars Andrew, *Defining Hate Speech* (December 1, 2016). Berkman Klein Center Research Publication No. 2016-20, Boston Univ. School of Law, Public Law Research Paper No. 16-48, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2882244> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2882244>
- Spindler Gerald, *Legal Expertise Commissioned by BITKOM*, 5/5/2017, διαθέσιμο στο: <https://www.bitkom.org/sites/default/files/file/import/Legal-Expertise-Official-2-0.pdf>
- Stanisław Tosza, “Internet service providers as law enforcers and adjudicators. A public role of private actors”, *Computer Law & Security Review*, 43/November 2021, διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2021.105614>

- Stockmann, Danie and Schlosser, Sophia and Ksatryo, Paxia, Social Media Governance and Strategies to Combat Online Hate Speech in Germany, June 22, 2022, διαθέσιμο στο: <https://ssrn.com/abstract=4143379> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4143379>
- Turillazzi Aina, Federico Casolari, Mariarosaria Taddeo, Luciano Floridi, “The Digital Services Act: An Analysis of Its Ethical, Legal, and Social Implications”, January 2022, σελ 10 Available at: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4007389
- Terry Flew and Fiona Martin and Nicolas Suzor, “Internet regulation as media policy: Rethinking the question of digital communication platform governance”, Journal of Digital Media & Policy, Volume 10, Issue 1, Mar 2019, p. 33 – 50, διαθέσιμο στο: https://doi.org/10.1386/jdmp.10.1.33_1
- Uladzislau Belavusau, “Fighting Hate Speech Through EU law”, Amsterdam Law Forum. Vol 4:1 Winter Issue, 2012, διαθέσιμο στο: <https://amsterdamlawforum.org/articles/abstract/10.37974/ALF.208/>
- Vermeulen Mathias, Online Content: To Regulate or not to Regulate - Is that the Question?, APC Issue Paper, August 31, 2019, διαθέσιμο στο: <https://ssrn.com/abstract=3557914>
- Weber Anne, Manual on Hate speech, Council of Europe Publishing, France, 2009.
- Wenguang Yu, “Internet Intermediaries' Liability for Online Illegal Hate Speech”, Frontiers of Law in China, 13/3 (2018), διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.3868/s050-007-018-0026-5>

Διαδικτυακές Πηγές

- Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των Εξοφειών: Μια Ένωση ισότητας – Στρατηγική για την ισότητα των φύλων 2020-2025, Βρυξέλλες, 5/3/2020, διαθέσιμο στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC01524>
- Δελτίο Τύπου Ευρωπαϊκής Επιτροπής , «Η Επιτροπή προτείνει την επέκταση του καταλόγου των «εγκλημάτων της ΕΕ» ώστε να περιλαμβάνει τη ρητορική μίσους και τα εγκλήματα μίσους», 9 Δεκεμβρίου 2021, διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_21_6561

- Κιτσικώστα, «Το Facebook λογόκρινε ως άσεμνη τη φωτογραφία με το κορίτσι της ναπάλμ», CNN Greece, 9/9/2016, διαθέσιμο στο: <https://www.cnn.gr/kosmos/story/45734/to-facebook-logokrine-os-aseمني-ti-fotografia-me-to-koritsi-tis-napalm>
- Κοινή δήλωση των Υπουργών Δικαιοσύνης και Εσωτερικών Υποθέσεων της ΕΕ και αντιπροσώπων των θεσμικών οργάνων της ΕΕ για τις τρομοκρατικές επιθέσεις της 22ας Μαρτίου 2016 στις Βρυξέλλες, διαθέσιμη στο: <https://www.consilium.europa.eu/el/press/press-releases/2016/03/24/statement-on-terrorist-attacks-in-brussels-on-22-march/>
- Όροι της Κοινότητας του Facebook στο: <https://transparency.fb.com/el-gr/policies/community-standards/>
- Πολιτική Ρητορικής Μίσους της Youtube, διαθέσιμη στο: https://support.google.com/youtube/answer/2801939?hl=el&ref_topic=9282436
- Πολιτική της Facebook για τις εκφράσεις μίσους, διαθέσιμη στο: <https://transparency.fb.com/el-gr/policies/community-standards/hate-speech/>
- Σύνταξη IN, «Facebook – Αγωγή κατά της εταιρείας για τη γενοκτονία των Ροχίνγκια– Αίτημα για αποζημιώσεις 150 δισ. Δολαρίων», in, 7/12/2021, διαθέσιμο στο: <https://www.in.gr/2021/12/07/b-science/technology/facebook-agogi-kata-tis-etaireias-gia-ti-genoktonia-ton-roxingkia-aitima-gia-apozimioseis-150-dis-dolarion/>
- Amnesty International, “MYANMAR: FACEBOOK’S SYSTEMS PROMOTED VIOLENCE AGAINST ROHINGYA; META OWES REPARATIONS”, 29/9/2022, διαθέσιμο στο: <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2022/09/myanmar-facebooks-systems-promoted-violence-against-rohingya-meta-owes-reparations-new-report/>
- Amnesty International, “THE SOCIAL ATROCITY.META AND THE RIGHT TO REMEDY FOR THE ROHINGYA”, 2022, διαθέσιμο στο: <https://www.amnesty.org/en/documents/ASA16/5933/2022/en/>
- Article 19, “EU: The draft Digital Services Act and the Digital Markets Act must protect freedom of expression”, December 2020. Available at: <https://www.article19.org/resources/digital-rights/>
- Bundesministerium der Justiz, “Stellungnahme Zum Regierungsentwurf Des Gesetzes Zur Verbesserung Der Rechtsdurchsetzung in Sozialen Netzwerken (NetzDG)”, Berlin,

7/9/2017,

διαθέσιμο

στο:

<https://www.bmj.de/SharedDocs/Gesetzgebungsverfahren/DE/NetzDG.html>

- Chad de Guzman, “Meta’s Facebook Algorithms ‘Proactively’ Promoted Violence Against the Rohingya, New Amnesty International Report Asserts”, TIME, 28/9/2022, διαθέσιμο στο: <https://time.com/6217730/myanmar-meta-rohingya-facebook/>
- Council of Europe, “The Council of Europe and the Internet”, September 2010, διαθέσιμο σε: https://www.coe.int/t/dc/files/events/internet/Depliant_2010_en.pdf
- Council of Europe, The European Social Charter, διαθέσιμο στο: <https://www.coe.int/en/web/european-social-charter>
- Culliford Elizabeth, “Facebook Names First Members of Oversight Board That Can Overrule Zuckerberg”, REUTERS, May 6, 2020, διαθέσιμο στο: <https://www.reuters.com/article/us-facebook-oversight-idUSKBN22I2LQ>
- dangerousspeech.org
- Dan Milmo, “Rohingya sue Facebook for £150bn over Myanmar genocide”, The Guardian, 6/12/2021, διαθέσιμο στο: <https://www.theguardian.com/technology/2021/dec/06/rohingya-sue-facebook-myanmar-genocide-us-uk-legal-action-social-media-violence>
- Daniel Botmann, “Stellungnahme Des Zentralrats Der Juden in Deutschland”, Berlin, 2017, https://www.bmjv.de/SharedDocs/Gesetzgebungsverfahren/Stellungnahmen/2017/Downloads/03272017_Stellungnahme_ZdJ_RefE_NetzDG.pdf?__blob=publicationFile&v=2
- David Gilbert, “Why Facebook censored a racist video from Hungary's government — then put it back”, VICE, 9/3/2018, διαθέσιμο στο: <https://www.vice.com/en/article/gy87m4/why-facebook-censored-a-racist-video-from-hungarys-government-then-put-it-back>
- DW, “More than 3,500 attacks on refugees in Germany in 2016”, 26/2/2017, διαθέσιμο στο: <https://www.dw.com/en/more-than-3500-attacks-on-refugees-in-germany-in-2016-report/a-37719365>
- Eli Meixler, “UN fact-finders say Facebook played a ‘determining’ role in violence against Rohingya”, Time, 13 March 2018, <http://time.com/5197039/un-facebook-myanmar-rohingya-violence/>

- European Commission against Racism and Intolerance, leaflet, διαθέσιμο στο: <https://rm.coe.int/leaflet-ecri-2019/168094b101>
- European Commission, COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT AND THE COUNCIL: A more inclusive and protective Europe: extending the list of EU crimes to hate speech and hate crime, σελ. 4, διαθέσιμο στο: https://commission.europa.eu/system/files/202112/1_1_178542_comm_eu_crimes_en.pdf
- European Commission, “COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE COUNCIL, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE AND THE COMMITTEE OF THE REGIONS: Union of Equality: LGBTIQ Equality Strategy 2020-2025”, 12/11/2020, διαθέσιμο στο: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/combating-discrimination/lesbian-gay-bi-trans-and-intersex-equality/lgbtiq-equality-strategy-2020-2025_en
- European Court of Human Rights, “Factsheet- Hate speech”, January 2023, διαθέσιμο σε: https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Hate_speech_ENG.pdf
- European Court of Human Rights, “Guide on Article 10 of the European Convention on Human Rights”, 31 August 2022, par. 640, διαθέσιμο σε: https://www.echr.coe.int/documents/guide_art_10_eng.pdf
- European Union, “EU Guidelines on freedom of expression online and offline.”, 28.9.2021, διαθέσιμο σε: https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/09_hr_guidelines_expression_en.pdf
- Facebook Community Standards, Hate Speech, διαθέσιμο στο: <https://transparency.fb.com/policies/community-standards/hate-speech/>
- Help Center της Twitter, “Our approach to policy development and enforcement philosophy”, διαθέσιμο στο: <https://help.twitter.com/en/rules-and-policies/enforcement-philosophy>
- HUFFPOST, «Το Facebook λογόκρινε ως «άσεμνη» τη βραβευμένη με Πούλιτζερ φωτογραφία με το γυμνό κορίτσι του Βιετνάμ», 9/9/2016, διαθέσιμο στο: https://www.huffingtonpost.gr/2016/09/09/diethnes-koritsi-nepal-facebook_n_11925174.html

- Human Rights Watch, “Germany: Flawed Social Media Law”, 14 February 2018, διαθέσιμο στο: [https://www.hrw.org/news/2018/02/14/germany-flawed-social-media-law#:~:text=\(Berlin\)%20%E2%80%93%20The%20new%20German,Human%20Rights%20Watch%20said%20today](https://www.hrw.org/news/2018/02/14/germany-flawed-social-media-law#:~:text=(Berlin)%20%E2%80%93%20The%20new%20German,Human%20Rights%20Watch%20said%20today)
- Kuczerawy Aleksandra, “The EU Commission on voluntary monitoring: Good Samaritan 2.0 or Good Samaritan 0.5?”, KU LEUVEN CiTiP Blog, 24 April 2018, διαθέσιμο στο: <https://www.law.kuleuven.be/citip/blog/the-eu-commission-on-voluntary-monitoring-good-samaritan-2-0-or-good-samaritan-0-5/>
- Marie-Teresa Weber, “Bitkom Stellungnahme Zum Referentenentwurf Eines Netzwerkdurchsetzungsgesetzes”, Berlin, 2017, διαθέσιμο στο: <https://www.bitkom.org/Bitkom/Publikationen/Bitkom-Stellungshynahme-zum-Referentenentwurf-eines-Netzwerkshydurchsetzungsshygesetzes.html>
- Meta AI, “AI advances to better detect hate speech”, 12 March 2020, διαθέσιμο στο: <https://ai.facebook.com/blog/ai-advances-to-better-detect-hate-speech/>
- Meta’s Corporate Human Rights Policy, διαθέσιμο σε: <https://about.fb.com/wp-content/uploads/2021/03/Facebooks-Corporate-Human-Rights-Policy.pdf>
- Meta AI, “Training AI to detect hate speech in the real world”, 19 November 2020, διαθέσιμο στο: <https://ai.facebook.com/blog/training-ai-to-detect-hate-speech-in-the-real-world/>
- Organization for Security and Co-operation in Europe, “Joint declaration on freedom of expression and the internet”, 1/6/2011, διαθέσιμο στο: <https://www.osce.org/representative-on-freedom-of-media/78309>
- “Oversight Board Bylaws” , διαθέσιμο στο: oversight-board-bylaws-2023 (fb.com)
- Rebecca Bellan, “Facebook Announces Members of Its Supreme Court”, FORBES, May 6, 2020, διαθέσιμο στο: <https://www.forbes.com/sites/rebeccabellan/2020/05/06/facebook-announces-members-of-its-supreme-court/?sh=17ea6023f121>
- Richard Allan, “Hard Questions: Who Should Decide What Is Hate Speech in an Online Global Community?”, 27/7/2017, διαθέσιμο στο: <https://about.fb.com/news/2017/06/hard-questions-hate-speech/>
- Rob Picheta, “Facebook reverses ban on Led Zeppelin album cover”, CNN Business, 21/5/2019, διαθέσιμο στο: <https://edition.cnn.com/2019/06/21/tech/facebook-led-zeppelin-album-cover-scli-intl/index.html>

- Steve Stecklow, “Inside Facebook’s Myanmar Operation-Hatebook- A Reuters Special Report”, REUTERS, 15/8/2018, διαθέσιμο στο: <https://www.reuters.com/investigates/special-report/myanmar-facebook-hate>
- Suzor Nicolas, “What proportion of social media content gets moderated, and why?”, 8/5/2018, διαθέσιμο στο: <https://digitalsocialcontract.net/what-proportion-of-social-media-posts-get-moderated-and-why-db54bf8b2d4a>
- support.twitter.com
- Transparency Center της Meta, «Εντοπισμός παραβιάσεων», διαθέσιμο στο: <https://transparency.fb.com/el-gr/enforcement/detecting-violations/>
- Transparency Center της Meta, «Η προσέγγισή μας για το περιεχόμενο με ειδησεογραφική αξία», 25/8/2022, διαθέσιμο στο: <https://transparency.fb.com/el-gr/features/approach-to-newsworthy-content/>
- Transparency Center της Meta, «Οι άνθρωποι πίσω από τις ομάδες ελέγχου του Meta», 19 Ιανουαρίου 2022, διαθέσιμο στο: <https://transparency.fb.com/el-gr/enforcement/detecting-violations/people-behind-our-review-teams>
- Transparency Center της Meta, «Πώς βοηθάει η τεχνολογία στην ιεράρχηση των ελέγχων», 19 Ιανουαρίου 2022, διαθέσιμο στο: <https://transparency.fb.com/el-gr/enforcement/detecting-violations/technology-helps-prioritize-review>
- Transparency Center της Meta, «Πώς ιεραρχεί το Meta το περιεχόμενο για έλεγχο», 26 Ιανουαρίου 2022, διαθέσιμο στο: <https://transparency.fb.com/el-gr/policies/improving/prioritizing-content-review/>
- Twitter’s “Hateful Conduct Policy”, διαθέσιμη στο: <https://help.twitter.com/en/rules-and-policies/hateful-conduct-policy>
- UNESCO, United Nations Office on Genocide Prevention and the Responsibility to Protect, “Addressing hate speech on social media: contemporary challenges”, σελ. 4, διαθέσιμο στο: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000379177>
- UN. Human Rights Council. Independent International Fact-Finding Mission on Human Rights in Myanmar, “Report of the detailed findings of the Independent International Fact-Finding Mission on Myanmar”, 2018, διαθέσιμο στο: <https://digitallibrary.un.org/record/1643079?ln=en>

- United Nations, «OHCHR AND FREEDOM OF EXPRESSION VS INCITEMENT TO HATRED: THE RABAT PLAN OF ACTION», διαθέσιμο στο: <https://www.ohchr.org/en/freedom-of-expression>
- United Nations, “What is hate speech?” διαθέσιμο σε: <https://www.un.org/en/hate-speech/understanding-hate-speech/what-is-hate-speech>
- www.oversightboard.com
- <https://www.statista.com/statistics/264810/number-of-monthly-active-facebook-users-worldwide/>
- <https://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance>
- <https://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance/ecri-standards>
- transparency.fb.com/el-gr/policies/community-standards/hate-speech/

Νομολογία

Νομολογία ΕΛΛΑ και ΔΕΕ:

- Ahmet Yildirim κατά Τουρκίας, 18 Δεκεμβρίου 2012.
- Belkacem κατά Βελγίου, 27 Ιουνίου 2017, διαθέσιμο σε: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-175941%22%5D%7D>
- Cengiz κατά Τουρκίας, 1 Μαρτίου 2016 διαθέσιμο σε: [file:///C:/Users/KaterinaMezini/Downloads/CASE%20OF%20CENG%20v.%20TURKEY%20\(4\).pdf](file:///C:/Users/KaterinaMezini/Downloads/CASE%20OF%20CENG%20v.%20TURKEY%20(4).pdf)
- De Haes και Gijssels κατά Βελγίου, 24 Φεβρουαρίου 1997.
- Erbakan κατά Τουρκίας, 6 Ιουλίου 2006, διαθέσιμο σε: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=003-1728198-1812055&filename=003-1728198-1812055.pdf>
- Garaudy κατά Γαλλίας, 24 Ιουνίου 2003, διαθέσιμο σε: <https://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx?i=001-23829>
- Gündüz κατά Τουρκίας, 4 Δεκεμβρίου 2003, διαθέσιμο σε: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-61522&filename=CASE%20OF%20GUNDUZ%20v.%20TURKEY.docx&logEvent=False>
- Google France, απόφαση της 12ης Ιουλίου 2011 .

- Handyside κατά Ηνωμένου Βασιλείου, 7 Δεκεμβρίου 1976.
- Jersild κατά Δανίας, 23 Σεπτεμβρίου 1994, διαθέσιμο σε:
<https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-57891&filename=CASE%20OF%20JERSILD%20v.%20DENMARK.docx&logEvent=False>
- Khurshid Mustafa και Tarzibachi κατά Σουηδίας, 16 Δεκεμβρίου 2008, διαθέσιμο σε:
<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-90234>
- Le Pen κατά Γαλλίας (2010), διαθέσιμο σε: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-98489>
- Lingens κατά Αυστρίας, 8 Ιουλίου 1986.
- L'Oréal κατά eBay, C-324/09
- M'Bala M'Bala κατά Γαλλίας 20 Οκτωβρίου 2015.
- Muller και άλλοι κατά Ελβετίας, 24 Μαΐου 1988, διαθέσιμο σε:
<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57487>
- Norwood κατά Ηνωμένου Βασιλείου, 16 Νοεμβρίου 2004.
- Pastörs κατά Γερμανίας, 3 Οκτωβρίου 2019.
- Roj TV A/S κατά Δανίας, 17 Απριλίου 2018
- Stevens κατά Ηνωμένου Βασιλείου 2 Ιουλίου 1986, διαθέσιμο σε:
<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-593>
- Sürek κατά Τουρκίας, 8 Ιουλίου 1999, διαθέσιμο σε:
<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58279>
- Vajnai κατά Ουγγαρίας, 8 Ιουλίου 2008, διαθέσιμο σε:
<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-87404>
- Williamson κατά Γερμανίας, 8 Ιανουαρίου 2019.
- W.P. και άλλοι κατά Πολωνίας, 2 Σεπτεμβρίου 2004, διαθέσιμο σε:
<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-66711>
- Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας κατά Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, απόφαση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Δικαιωμάτων του Ανθρώπου της 20ης Ιουλίου 1957.

Ελληνική Νομολογία:

- ΑΠ 858/2020
- ΑΠ 984/2000
- ΟΛΑΠ 3/2010

- Υπ. αριθ. 18/2018 Διάταξη Εισαγγελέα Εφετών Πειραιά

Νομοθετικά κείμενα:

- ΑΠΟΦΑΣΗ-ΠΛΑΙΣΙΟ 2008/913/ΔΕΥ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ της 28ης Νοεμβρίου 2008 για την καταπολέμηση ορισμένων μορφών και εκδηλώσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας μέσω του ποινικού δικαίου, διαθέσιμη στο:
- <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32008F0913&from=EL>
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή, «ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ, ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ, ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΩΝ: Αντιμετώπιση του παράνομου επιγραμμικού περιεχομένου. Προς την ενίσχυση της ευθύνης των επιγραμμικών πλατφορμών», Βρυξέλλες, 2017, παρ. 3.3., διαθέσιμο στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017DC0555&from=EL>
- Οδηγία 2000/31/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 8ης Ιουνίου 2000 για ορισμένες νομικές πτυχές των υπηρεσιών της κοινωνίας της πληροφορίας, ιδίως του ηλεκτρονικού εμπορίου, στην εσωτερική αγορά («οδηγία για το ηλεκτρονικό εμπόριο»)
- Ν. 4285/2014
- Ν. 927/1979
- Council of Europe Committee of Ministers “Declaration on freedom of political debate in the media” διαθέσιμο στο: <https://rm.coe.int/09000016805dddf8>
- Council of Europe, Second Additional Protocol to the Cybercrime Convention adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe, 17 Νοεμβρίου 2021, Στρασβούργο, διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο : <https://www.coe.int/en/web/cybercrime/-/second-additional-protocol-to-the-cybercrime-convention-adopted-by-thecommittee-of-ministers-of-the-council-of-europe>
- ECRI’s General Policy Recommendation No.6 concerns the dissemination of racist material via the Internet., διαθέσιμη στο: <https://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance/recommendation-no.6>

- ECRI General Policy Recommendation no. 7 on national legislation to combat racism and racial discrimination, διαθέσιμη στο: <https://rm.coe.int/ecri-general-policy-recommendation-no-7-revised-on-national-legislatio/16808b5aae>
- ECRI's General Policy Recommendation No. 15 on Combating Hate Speech, διαθέσιμη στο; <https://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance/recommendation-no.15>
- General recommendation No. 35: Combating racist hate speech, διαθέσιμη στο: <https://www.ohchr.org/en/resources/educators/human-rights-education-training/d-general-recommendation-no-35-combating-racist-hate-speech-2013>
- International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, διαθέσιμη στο: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-elimination-all-forms-racial>
- Recommendation No. R (97) 21 of the Committee of Ministers to member states on the media and the promotion of a culture of tolerance, διαθέσιμο στο: [https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/committee-of-ministers-adopted-texts/-/asset_publisher/aDXmrol0vvsU/content/recommendation-no-r-97-21-of-the-committee-of-ministers-to-member-states-on-the-media-and-the-promotion-of-a-culture-of-tolerance?inheritRedirect=false#{%2216456416%22:\[0\]}](https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/committee-of-ministers-adopted-texts/-/asset_publisher/aDXmrol0vvsU/content/recommendation-no-r-97-21-of-the-committee-of-ministers-to-member-states-on-the-media-and-the-promotion-of-a-culture-of-tolerance?inheritRedirect=false#{%2216456416%22:[0]})
- Recommendation No. R (97) 20 of the Committee of Ministers to member states on “hate speech” διαθέσιμο στο: https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/committee-of-ministers-adopted-texts/-/asset_publisher/aDXmrol0vvsU/content/recommendation-no-r-97-20-of-the-committee-of-ministers-to-member-states-on-hate-speech-?_101_INSTANCE_aDXmrol0vvsU_viewMode=view/
- Recommendation CM/Rec(2022)16[1] of the Committee of Ministers to member States on combating hate speech, διαθέσιμο στο: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900001680a67955
- Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market For Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act)
- The EU Code of conduct on countering illegal hate speech online, διαθέσιμο στο: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/combating-discrimination-0/racism-and-xenophobia/eu-code-conduct-countering-illegal-hate-speech-online_el